

Конференція Дмитра Штогриня

Збірник матеріалів

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2020

УДК 94(477)(082)
К65

Збірник «Конференція Дмитра Штогрин» вміщує вибрані матеріали учасників щорічної українознавчої конференції, яку проводив професор Штогрин у 1982–2009 роках в Іллінойському університеті (м. Урбана-Шампейн, США). Передусім вони ґрунтуються на текстах виголошених доповідей. Учасники цих конференцій також могли представити публікації на теми, актуальні для них тепер. Матеріали згруповані за умовними тематичними рубриками, не пов'язаними з темами конференцій. Збірник присвячується світлій пам'яті професора Дмитра Штогрин.

Видання може бути цікавим для студентів і дослідників, інтереси яких стосуються українознавчих дисциплін.

**THE HERITAGE
FOUNDATION**
1ST SECURITY FEDERAL SAVINGS BANK

*Видання здійснено за пожертви Фундації «Спадщина»
Першого Федерального Щадничого Банку «Певність» в Чикаго
(The Heritage Foundation Of First Security Federal Savings Bank)
та за підтримки Києво-Могилянської Фундації в Америці
(Kyiv Mohyla Foundation of America)*

Відповідальний редактор
доктор філологічних наук, професор Національного університету
«Києво-Могилянська академія» С. М. Квіт

ISBN 978-966-518-773-8

© Автори статей
© Квіт С. М., передмова
та упорядкування, 2020
© Гальченко П. В., художнє
оформлення, 2020

ЗМІСТ

Сергій Квіт. Дмитро Штогрин: бібліотекар української справи 5

ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Любиця Бабота. Наукові надбання українців Словаччини у XXI столітті 9

Андрій Горняткевич. Чи справді харківська бандура? 19

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Андрій В. Шуль. Творчість Дмитра Бортнянського: критичний огляд 23

Олеся Авраменко. Художники на барикадах,
або Романтика революції у творчих проявах митців 35

Myroslava M. Mudrak. Heorhii Narbut and the shaping of a brand 53

Yuriy Tarnawsky. The last seven minutes:
Antonioni's *L'eclisse* and film as an art form 61

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Oleh Wolowyna. English proficiency in Ukraine 73

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Тарас Салига. Мюнхенська сповідь Володимира Янева
(до 110-ліття від дня народження) 81

Марко Павлишин. Мітологічне, релігійне та філософське
у прозі Валерія Шевчука 101

Martha Kuchar. Naturalism in Ivan Franko's *Boa Constrictor* 115

Wolodymyr Motyka. The emergence of a Ukrainian accounting literature:
preliminary explorations 127

КНИГОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Олександр Афонін. Українське книговидання: стан і перспективи 143

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Jurij Dobczansky. Developing access to resources on Ukraine and Ukrainians through Library of Congress subject and name headings 149

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Oleh W. Gerus. The contributions of archpriest Dr. S. W. Sawchuk and his beatitude metropolitan Ilarion Ohienko to the evolution of the Ukrainian Orthodox Church of Canada 157

Serhiy Kvit. The Ukrainian liberation movement in the interwar period (1923–1939) 167

Станіслав Кульчицький. Російсько-радянська влада: історичне місце і механізми функціонування 175

Роман Сербин. Тема Голодомору в осмисленні Рафаела Лемкіна у порівняльних ґеноцидах та у заходах їх запобіганню 187

Аскольд С. Лозинський. Голодомор: число жертв і визнання ґеноцидом 193

Myroslav Shkandrij. Explaining the cover-up: motives for silence and denial of the Great Famine (Holodomor) 203

Oleksandra Wallo. Revolution of Dignity as spectacle and social drama in Sergei Loznitsa's *Maidan* (2014): representing national becoming 219

Мар'яна Рубчак. Майдан *Inspirante.* Шукання ґендерної справедливості 231

СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Wsevolod W. Isajiw. Central figures of the early 20th century Ukrainian sociological thought: "medial integralism" of Bohdan Kistyakivsky and Viacheslav Lypynsky 241

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

Йосиф Сірка. Старожили Європи в минулому і сучасному, або Чеський патріотизм – зразок для українців! 255

Микола Мушинка. Політичне русинство на сучасному етапі 265

Олександр Сич. Український пласт та молодіжні громадянські рухи у Помаранчевій революції 2004 р. 283

ПРАВНИЧІ СТУДІЇ

Богдан А. Футей. Верховенство права в Україні: крок уперед чи назад? 295

Про авторів 309

ДМИТРО ШТОГРИН: БІБЛІОТЕКАР УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ

Незважаючи на всі національні катастрофи ХХ століття, українське інтелектуальне життя ніколи не переривалося. Навпаки, воно завжди давало нові й нові приклади високих досягнень у вкрай несприятливих умовах не лише німецького нацистського та російського комуністичного окупаційних режимів, але також протягом усієї модерної української історії.

Життєвий шлях професора літератури, бібліографа, громадського діяча Дмитра Штогрини був суголосним історії його Батьківщини. Він народився 9 листопада 1923 року в селі Звиняч Чортківського району на Тернопільщині в патріотичній родині Михайла і Катерини (із дому Фіголь) Штогринів, які під час Другої світової війни опікувалися кривкою УПА.

Дмитро Штогрин розпочав свою освіту в Чортківській гімназії. Плановане продовження навчання в Перемишлі було перерване війною, що занесла його до Німеччини в табори для переміщених осіб. 1946 року він вступив до Українського вільного університету, студіював спочатку в Аугсбурзі, а потім у Мюнхені. Дмитро Штогрин спричинився до становлення в діаспорі Пласту, Спілки української молоді, а також Товариства української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського.

Він розповідав мені про те, як українські студенти, члени ТУСМ ім. Міхновського, у повоєнних роках звернулися до Дмитра Донцова, який тоді мешкав у Лондоні, з проханням підготувати статтю для їхнього журналу «Фенікс». На що Донцов чесно відповів: «Ну що ви, хлопці, я статей не пишу. Спочатку довго визначаюся з темою, а тоді починаю швидко працювати, добираючи цитати з голови». Я визначив для себе цей жанр як есеїстичний.

Переїхавши до Канади, Дмитро Штогрин 1959 року одержав ступені з літератури й бібліотекознавства в Оттавському університеті. Його захищені наукові праці були присвячені творчості Олега Кандиби-Ольжича та Павла Филиповича. У Вінніпезі 1955 року професор Штогрин одружився з Євстахією Барвінською. Це було

кохання на все життя. У них двоє дітей: Богдар-Олег і Людослава-Віра.

1960 року молоде подружжя переїздить до Урбани-Шампейн, штат Іллінойс, і закорінюється тут. Дмитро Штогрин стає викладачем українознавства й одним із керівників бібліотеки Іллінойського університету, пізніше відповідальним за переведення її каталогу на електронні носії. До сфери його відповідальності входять славистичні книжкові фонди, включно з Українікою. Завдяки його зусиллям славистична книгозбірня Іллінойського університету, разом із Бібліотекою Конгресу та Гарвардом, входить до найбільших у США. 1995 року Дмитро і Євстахія Штогрини закладають Вічний фонд свого імені для підтримки української колекції книжок.

З його ініціативи в Іллінойському університеті відкривається кафедра українознавства, а 1980 року Дмитро Штогрин очолює Українську дослідницьку програму. Через два роки він започатковує щорічні науково-дослідні конференції з українознавства, які відбувалися без перерви із 1982-го до 2009 року. Вони стали найбільшою інтелектуальною трибуною української діаспори усього світу. Починаючи з кінця 1980-х років, Урбану-Шампейн відвідували науковці з України.

Полемічний контекст щорічних конференцій Дмитра Штогрини, постійні живі дискусії, обмін думками та ідеями були як повітря потрібні українському інтелектуальному життю. Засідання присвячувалися різним темам: учасники обговорювали майбутнє України й української діаспори, презентували результати соціологічних досліджень, розглядали різні питання українського академічного й політичного життя, також теми історичні, літературно-мистецькі, економічні. На одній із таких конференцій В'ячеслав Брюховецький презентував свій проект відродження Києво-Могилянської академії, пізніше успішно реалізований.

Я познайомився з професором Дмитром Штогрином 1995 року, коли він викладав у мене в Українському вільному університеті в Мюнхені літературу діаспори. Професор Штогрин швидко зближувався з людьми через свою ширину небайдужість. Ми відразу почали спілкуватися не лише як студент і викладач, але також як люди, які хочуть щось змінити в цьому житті. Так, ми переймалися з ним питанням визнання дипломів УВУ в Україні, яке вдалося розв'язати лише з прийняттям Закону «Про вищу освіту» (2014). Тепер справа визнання іноземних дипломів зарахована до автономії українських університетів.

Ми також співпрацювали в журналі «Українські проблеми» (1991–2003), заснованого світлої пам'яті Зеновієм Красівським.

Дмитро Штогрин залучив до підтримки журналу українських науковців зі Сполучених Штатів і Канади. Паралельно професор Штогрин став співзасновником Центру досліджень визвольного руху, який очолив Володимир В'ятрович.

У 2018–2019 академічному році на кафедрі слов'янських мов та літератур Іллінойського університету в Урбані-Шампейн із метою розвитку українознавства був заснований Вічний фонд ім. Дмитра Штогрин, яким тепер опікується його донька Людослава (Люда) Штогрин.

Внесок Дмитра Штогрин в українське інтелектуальне й громадське життя важко переоцінити. Він був професором Оттавського університету, Українського вільного університету в Мюнхені та Католицького університету в Римі. Також членом Американської асоціації славістів, Американської бібліотечної асоціації (головою її слов'янської та східноєвропейської секції), Міжнародного почесного товариства соціальних наук, Наукового товариства ім. Шевченка в Америці, Української академії мистецтв і наук у США та Української історичної асоціації.

Професор Штогрин був співзасновником і президентом Української бібліотечної асоціації Америки, Українського академічного та професійного товариства, членом Спілки письменників України, автором і редактором шести книжок та приблизно 100 статей англійською, українською й німецькою мовами. Одна з найважливіших побачила світ 1975 року – збірник “Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada”.

Останній раз я бачив професора Штогрин влітку 2018 року. Ми з ним і його дружиною Євстахією обговорили багато планів, серед яких – видання збірника вибраних матеріалів із його щорічних українознавчих конференцій в Урбані-Шампейн, який ви зараз тримаєте в руках. А 25 вересня його не стало. Отець Роман Артимович з Українського Греко-Католицького Собору Святих Володимира і Ольги в Чикаго відправив Службу Божу й похоронні молитви в церкві св. Матвія в Шампейні.

Ми пам'ятаємо Дмитра Штогрин як бібліотекаря й літературознавця, професора та заслуженого члена ОУН. Дмитро Штогрин був людиною, яка все життя дбала про громадське добро. Він любив підкреслити, що його фах і призначення – бути бібліотекарем. Саме тому професор Штогрин назавжди залишиться в нашій пам'яті як великий подвижник інтелектуального життя, як бібліотекаря української справи.

Цей збірник має певні особливості, пов'язані з тим, що представлені тут матеріали є вибраними виступами на конференціях в

Урбані-Шампейн, але не тільки. Ми звернулися до учасників цих конференцій із проханням представити один зі своїх виступів або публікацію на тему, актуальну для них тепер. Тому подекуди після статті зазначений рік написання – якщо це було важливо для автора. Ми згрупували їх за умовними тематичними рубриками, не пов'язаними з темами конференцій.

Збірник присвячується пам'яті професора Дмитра Штогрин, його невтомній діяльності та чудовим проектам.

Сергій Квіт,

*студент професора Дмитра Штогрин,
президент Києво-Могилянської академії (2007–2014),
Міністр освіти і науки України (2014–2016)*

Любиця Бабота

НАУКОВІ НАДБАННЯ УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ У ХХІ СТОЛІТТІ

Найзахідніша частина українського етносу – Пряшівщина – надзвичайно цікава, специфічна територія. Лежить на словацькому сході, неподалік від кордону з українським Закарпаттям. Пряшівщина – це край, де живуть українці, де, всупереч підтримуваним державою деяким неприємним для українців явищам (зокрема політично-суспільної атмосфери, яка не сприяє розумінню України), дає про себе певною мірою знати, крім іншого, і українське книговидавництво. Виходять у світ (за допомогою грантових проєктів, різних фондаций, фондів, спілок, підтримки приватних осіб тощо) результати досліджень, у яких порушені українстичні питання.

У пропонованій статті наведено інформацію про найвагоміші роботи, які в новому тисячолітті з'явилися у Словаччині з-під пера українських та словацьких дослідників. Йдеться передусім про монографії, а в деяких випадках і збірники, із яких переважна більшість спрямована на регіональну проблематику. Хоч вони порушують часткові питання, своєю мозаїкою показують широкоспектральну палітру складного розвитку українського буття.

Якщо подивитися в недалеке минуле, побачимо, що наукова спадщина українців Словаччини (до 1993 року – Чехословаччини) посіла визначне місце в українстичному світі. Порушувалися цікаві наукові питання, але все-таки існували теми, які були табуовані. Зі зміною суспільно-політичного ладу наприкінці минулого століття виникли нові можливості, саме в дослідженні до того часу заборонених або мінімально досліджених питань. До роботи з новою силою долучилися старші науковці, але почали працювати й молоді дослідники. Їхній погляд на деякі справи часто відрізнявся від погляду досвідченіших колег.

Центром наукових зацікавлень **Івана Ваната** (1926–2015) стала перш за все новітня історія українців Східної Словаччини. Науковець протягом минулого століття опублікував кілька монографій на цю тему. Аналізував у них період від 1918 року. Останніми його

працями стали монографія «**Волинська акція**»¹ та «**Матеріали до історії Української народної ради Пряшівщини (1945–1952)**»². Перша з них торкалася обміну населенням між Чехословаччиною й Радянським Союзом навесні 1947 року (у ній висвітлено причини, характер і наслідки цього обміну), другу становлять архівні документи й матеріали про Українську народну раду Пряшівщини, про її місце і роль у повоєнному історичному процесі українців Східної Словаччини.

З-поміж молодших істориків виразно вписується у коло науковців, зацікавлених українським населенням Східної Словаччини, **Міхал Шмігель**, який спрямовує свою увагу на дослідження національного питання в Східній Словаччині (1945–1948), на процес міграції в період Другої світової війни, а також на діяльність відділів Української повстанської армії (у Словаччині їх називають бандерівцями) після закінчення війни. На цю тему він опублікував чимало статей і розвідок, які підсумував у монографії «**Banderovci na Slovensku (1945–1947)**» [Бандерівці в Словаччині (1945–1947)]³. Автор намагається об'єктивно оцінити їхню діяльність, яка дотепер на теренах Словаччини була оцінювана майже цілком (за винятком кількох статей) негативно.

М. Шмігель і публіцист, письменник **Степан Крушко** належали до тих, хто разом із батьками 1947 року переїхав до УРСР. Цьому болючому феномену вони присвятили кілька своїх праць. До найважливіших належать книжка «**Opcia. Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946**» [Оптація. Процес оптації та переселення громадян Чехословаччини до Радянського Союзу згідно з чехословацько-радянською угодою від дня 10 липня 1946 року]⁴, її доповнене та поширене видання, яке вийшло під назвою «**Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945–1947)**» [Оптація та переселення русинів до Радянського Союзу (1945–1947)]⁵. Питання переселення порушені, деколи опосередковано, також в інших їхніх працях.

Автором першої літературознавчої монографії про розвиток української поезії у Словаччині, яка з'явилася у XXI столітті, був **Василь Хома**. Результати його дослідження вийшли друком під назвою «**Розвиток русинської поезії в Словаччині від 20-х до**

¹ Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2001. 256 с.

² Пряшів, 2001. 120 с. Видання було здійснене за фінансової підтримки професора Осипа Данка та НТШ (США).

³ Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 2007. 196 s.

⁴ Prešov, Koordinačný výbor reoptantov Slovenskej republiky v Prešove 2005. 480 s.

⁵ Bratislava, Goralinda 2011. 340 s.

90-х років ХХ століття (Нарис історії з портретами поетів)⁶. Цікаво, що автор, який до того часу досліджував винятково українську літературу, звернувся до «русинської». У книжку помістив (крім вступу, оцінки окремих періодів) аналіз творчої діяльності 19 поетів, двоє із яких писали свої твори російською мовою, двоє на початку творчості користалися російською мовою, опісля ж писали українською, а всі інші 15 писали лише українською мовою. Сам В. Хома всю книжку написав українською мовою, але не забув усюди додати свою прорусинську ідеологію.

Найактивнішим літературознавцем Пряшівщини є **Михайло Роман**. До його доробку належать **«Роздуми про український літературний романтизм»**⁷, кілька досліджень, присвячених письменникові Сергієві Макарі (**«Поет Сергій Макара»**⁸, **«Шляхи до пізнання творчості Сергія Макари»**⁹, **«Поезія Сергія Макари в контексті»**¹⁰), **«Українська література очима рецензента (статті, розвідки, рецензії)»**¹¹, які торкаються української літератури Словаччини, її розвитку, представників від другої половини ХХ століття, тощо. На увагу заслуговують його словацькомовна публікація **“Ukrajina – základné fakty z dejín a súčasnosti”** [Україна – основні факти з історії та сучасності]¹² про географічні дані, історію, політичну систему, економіку, культуру, освіту, а також про українців за межами України чи словацько-українські відносини, підручники для студентів україністики вищих навчальних закладів, також **“Slovník ukrajinských spisovateľov Slovenska”** [Словник українських письменників Словаччини], (співавтор – Сергій Макара)¹³, та, зокрема, переклад монографії Михайла Наєнка **“Ukrajinský literárny romantizmus. Dobový a naddobový”**¹⁴.

Йосиф Шелепець є реномованим літературознавцем. Основна увага його наукового доробку спрямована на ХІХ століття. Нещодавно з'явилося його дослідження **«Олександр Духнович. Творчість»**¹⁵. Монографія складається майже із двох десятків статей про окремі твори Духновича, а саме про такі твори, які дослідники оцінювали по-різному, приписувалися йому, хоч він не був їх-

⁶ Братіслава : Вид-во Спілки словацьких письменників, 2000. 396 с.

⁷ Banská Bystrica, Filologická fakulta UMB 2005. 137 s.

⁸ Banská Bystrica 2012. 167 s.

⁹ Banská Bystrica 2014. 145 s.

¹⁰ Banská Bystrica – Poniky 2015. 51 s.

¹¹ Пряшів : A-Print, s.r.o., 2016. 392 s.

¹² Prešov 2003. 146 s.

¹³ Banská Bystrica 2010. 140 s.

¹⁴ Banská Bystrica 2006. 100 s.

¹⁵ Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2016.

нім автором. Й. Шелепець звернув увагу на слабо розкриті або взагалі нерозкриті сторінки творчості Духновича, які вимагають додаткових відкриттів і пояснень. Крім того, незабаром вийде друком його книжка «**Із процесів взаємодії і взаємопізнання**», у якій порушено питання словацько-українських літературних і культурних контактів від найдавніших часів до сучасності.

З-поміж молодших науковців вагоме місце посідає **Ярослав Джоганик**, який спрямовує свою увагу перш за все на сучасну українську прозу Словаччини. У монографії “**Epické impresie**” [Епічні імпресії]¹⁶ вчений, зокрема, простежив авторську поетику й виразальну техніку таких знакових митців, як Іван Яцканин, Єва Бісс, Надія Вархол, Степан Ганущин, Ілля Галайда та Іван Мацинський. Їхня творчість виникає на тій самій території, що й словацька, але має специфічні риси і своєрідний характер. Автор монографії точно визначив їхнє місце у словацькому та українському літературному контексті. Монографія “**Epický profil Ivana Jackanina**” [Епічний профіль Івана Яцканина]¹⁷ присвячена одному з найвиразніших місцевих прозаїків і перекладачів. Я. Джоганик, оцінюючи творчість І. Яцканина, акцентує на особливостях його композиційних прийомів, простежує типологію та індивідуальність персонажів у різні періоди творчого шляху письменника, зосереджується на естетичних цінностях моделювання художнього світу у його взаємозв’язку із соціально-національними реаліями.

Згаданий **Іван Яцканин** відомий передусім як непересічний прозаїк і перекладач, рецензент і редактор. Однак цим його творча активність не вичерпується. Займається він також аналізом і оцінкою літературознавчих питань. Словацько-українським, українсько-словацьким та українсько-чеським взаєминам у ширшому (не лише місцевому) контексті минулого і сучасного присвятив книжку «**Диалог літератур**»¹⁸.

Любиця Бабота є авторкою двомовної (написаної українською і словацькою мовами) публікації “**Vybrané kapitoly z ukrajinskej literatúry. Literatúra Rusínov-Ukrajincov od 19. storočia**” [Вибрані розділи з української літератури. Література русинів-українців від ХІХ століття]¹⁹. Уже сама назва вказує на те, що йдеться винятково про місцеву літературу. Книжка адресована не лише студентам, учителям, а й працівникам на ниві української культури. Містить літературно-історичні статті про розвиток літератури від 1848 року

¹⁶ Ужгород : Мистецька лінія, 2006. 208 с.

¹⁷ Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. 120 с.

¹⁸ Пряшів : Спілка українських письменників Словаччини, 2008. 132 с.

¹⁹ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009. 152 s.

до кінця ХХ століття, описує визначних особистостей літературно-го життя, розвиток літературознавства, оглядає розвиток дитячої літератури і її представників, окремо оцінює внесок жінок-письменниць у літературу ХІХ–ХХ століть, аналізує творчий доробок Миколаї Божук (у період її поетичної діяльності територія, на якій вона мешкала, була частиною Чехословацької Республіки), Ірини Невицької, Степана Сабола (Зореслава) тощо.

У галузі мовознавства активною у другій половині ХХ століття була **Зузана Ганудель**. Займалася дослідженням українських говорів Східної Словаччини, брала й досі бере участь у підготовці міжнародних загальнокарпатських діалектологічних атласів, які друкуються в різних країнах Європи. Визначне місце в її творчому доробку займають самостійні дослідження місцевих говорів – «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. III: Назви будівництва і транспорту»²⁰ та «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. IV: Анатомічна та експресивна лексика»²¹.

Діяльною в галузі мовознавства є також **Марія Чіжмарова**. До її найкращих наукових досліджень належать монографії «**O ukrajinskej a slovenskej frazeológii. Komparatistický náčrt**» [Про українську та словацьку фразеологію. Порівняльний нарис]²², «**Nominačné modely v botanickom názvosloví**» [Номінальні ботанічні номенклатурні моделі]²³, у співпраці з іншими дослідниками опублікувала книжки «**Ukrajinsko-slovenská homonymia. Slovník ukrajinsko-slovenských medzijazykových homoným**» [Українсько-словацька омонімія. Словник українсько-словацьких міжмовних омонімів]²⁴ та «**Особові імена в українсько-словацькій міжмовній комунікації: Українсько-словацький та словацько-український словники особових імен**»²⁵. Про її активність свідчить значна кількість збірників, у яких є упорядником, автором вступних статей (деякі з них присвячені ювілеям місцевих дослідників або конференціям), авторство в підручниках (напр., «**Ukrajinský jazyk pre Slovákov**» [Українська мова для словаків]²⁶) та різних українсько-словацьких чи діалектних словників.

²⁰ Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2001. 209 с.

²¹ Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2010. 144 с.

²² Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2002. 101 s.

²³ Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2008. 191 s.; друге поширене видання – 2017. 290 s.

²⁴ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2002. 273 s.

²⁵ Ужгород : Гражда, 2013. 91 с.

²⁶ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 282 s.

Ярміла Кредатусова належить до наступного покоління прямишівських українців. Займається проблемами в галузі сучасної лексикології та перекладознавством. До її найкращих монографічних праць належать публікації: **“Nová substantívna lexika v ukrajinsko-slovenskom aspekte (vybrané porovnávacie štúdie)”** [Нова субстантивна лексика в українсько-словацькому аспекті (вибрані порівняльні дослідження)]²⁷, **“Ukrajinská neológia a obnovenie procesy v ukrajinskej lexike”** [Українська неологія та процеси відновлення в українській лексиці]²⁸. Вагомим внеском є навчальні посібники й методичні матеріали для студентів вищих навчальних закладів – **“Odborný preklad v praxi: učebnica s cvičeniami pre ukrajínistov”** [Фаховий переклад на практиці: підручник із вправами для студентів-україністів]²⁹, **“Konzekutívne tlmočenie I (pre ukrajínistov)”** [Усний послідовний переклад I (для студентів-україністів)]³⁰, **“Konzekutívne tlmočenie pre ukrajínistov: kultúra”** [Усний послідовний переклад для студентів-україністів: культура]³¹ та інші. З-поміж збірників – матеріалів конференції, які упорядкувала Ярміла Кредатусова, заслуговує на увагу збірник **“Ukrajinský jazyk a kultúra v umeleckom a odbornom preklade v stredoeurópskom priestore”** [Українська мова і культура в художньому та фаховому перекладі в Центральноєвропейському просторі]³².

Мовознавчі студії українців Східної Словаччини на цьому не закінчуються. Для повного уявлення про досліджувані питання слід згадати монографію **Миколи Дуйчака «Антропонімія Пряшівщини»**³³ та монографію **«Зоологічна лексика українців-русинів Східної Словаччини» Любомири Миллої і Мирона Миллого (2011–2012)**³⁴.

Можна сміливо казати, що в усій Словаччині немає дослідника з таким широким діапазоном наукових зацікавлень, як **Микола Мушинка**. Бібліографія його окремих публікацій, які з 2001 року з'явилися у Словаччині й за кордоном, нараховує понад 40 одиниць, які годі на цьому місці перерахувати, можна згадати лише деякі з них. Часто є не лише автором публікацій – у деяких випадках він

²⁷ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 170 s.

²⁸ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2014. 253 s.

²⁹ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 171 s.

³⁰ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2012. 140 s.

³¹ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2016. 100 s.

³² Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2018. 217 s.

³³ Prešov, Privatpress, 2003. 350 s.

³⁴ Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011/2012.

також упорядник видань, але його вступні статті й післямови є надзвичайно цінним внеском у розвиток української культури. Загалом його праці можна поділити на кілька «округів». Це роботи про вихідців із Лемківщини (**Володимира Шуркала**³⁵, **Олександра Кобаса**³⁶, **Андрія Павука**³⁷, **Івана Кочанського**³⁸), кожному із яких присвятив окрему публікацію. Писав також про відомих науковців (**Володимира Гнатюка**³⁹, **Івана Панькевича**⁴⁰, **Івана Зілинського**⁴¹, **Ореста Зілинського**⁴², **Степана Папа**⁴³, **Олексу Мишанича**⁴⁴), письменників **Івана Голубовського**⁴⁵, **Михайла Качалубу**⁴⁶, про **Флоріана Заплетала**⁴⁷, чеського історика – дослідника сакральної архітектури Закарпаття, про політичних діячів **Степана Клочурака**⁴⁸,

³⁵ Лемко на фоні Радощини. До 50-ліття з дня народження Володимира Шуркала. Пряшів : Фондація «Карпати», 2001. 48 с.

³⁶ Лемко з серцем українця. – А “Lemko” with the heart of a Ukrainian. До 80-ліття від дня народження Олександра Кобаса. Пряшів : Фондація «Карпати», 2003. 36 с.

³⁷ Kurovský rezbár. Život a dielo Andreja Pavúka. V nárečí obce Kurov. Prešov 2006. 120 s.

³⁸ Кочанський Іван. Вигнання з рідного краю. Спогади лемка з Мушинки. Ужгород, 2018. 148 с.

³⁹ Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2012. 384 с.

⁴⁰ Ivan Paňkevič a otázky spisovného jazyka. Štúdie a materiály. Zostavovateľ M. Mušínska. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2002. 208 s.

⁴¹ Листування Івана Зілинського з Іваном Панькевичем (1913–1951) / упор. і вступна стаття М. Мушинки. Нью-Йорк ; Пряшів, 2008. 318 с.

⁴² Орест Зілинський: Літературознавчі праці / упор. М. Мушинка та Р. Радишевський. Київ, 2013. 671 с.; Орест Зілинський: Вибрані праці з фольклористики / упор. М. Мушинка. Київ, 2013. Кн. 1. 381 с.; Кн. 2. 575 с.

⁴³ Вступна стаття М. Мушинки: Степан Пап і його «Велика боротьба». *О. Степан Пап: Велика боротьба*. Ужгород : Гражда. С. 3–13.

⁴⁴ Розмови з одностумцями. Присвячено світлій пам'яті проф. Олекси Мишанича, д-ра філол. наук (1933–2004). Пряшів : Фондація «Карпати», 2004. 160 с.

⁴⁵ Іван Голубовський. Розмахом могутніх крил : повість-есе. Львів : ТЗОВ «Аз-Арт», 2002. 116 с.

⁴⁶ Михайло Качалуба. Муза і стетоскоп. До 100-ліття з дня народження / упор. і вступна стаття М. Мушинки. Пряшів, 2008. 318 с.

⁴⁷ Передмова М. Мушинки: Флоріан Заплетал – чеський дослідник сакральної архітектури Закарпаття. *Флоріан Заплетал. Дерев'яні церкви Закарпаття* / упор. М. Мушинка та М. Сирохман. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. С. 3–19.

⁴⁸ Лицар волі. Життя і політична діяльність Степана Клочурака. Ужгород : Гражда, 2011. 448 с.

Василя Капішовського⁴⁹ та інших. Кілька праць присвятив долі фондів **Музею визвольної боротьби України в Празі**⁵⁰, разом із сином Олександром опублікував унікальну словацькомовну працю **«Національна меншість на порозі загибелі? Статистичний звіт русинсько-українських сіл Словаччини в роках (1773) 1981–2001»**⁵¹. У науковий обіг Микола Мушинка ввів багато невідомих або й забутих фактів про порушену проблематику.

Етнограф **Мирослав Сополига** також належить до продуктивних науковців. Він автор більш як 20 монографій і 500 статей. До найновіших належать **“Ukrajinci na Slovensku. Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, ľudovej architektúry a bývania”** [Українці в Словаччині. Етнокультурні традиції поселення, народна архітектура та житло]⁵², **“Tradície hmotnej kultúry Ukrajincov na Slovensku”**⁵³ [Традиції матеріальної культури українців у Словаччині], **«Скансен у Свиднику. Путівник по Етнографічній експозиції під відкритим небом СНМ – Музею української культури»**⁵⁴, **«Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва»**⁵⁵, **«Скарби народної культури»**⁵⁶, **«Народна архітектура українців Словаччини»**⁵⁷. Вже самі назви відбивають основні наукові спрямування автора. Чимало його робіт написано у співпраці з українськими, словацькими та польськими дослідниками, але науковій громаді світу він відомий також як упорядник найпрестижнішого україністичного наукового видання у Словаччині – **«Наукового збірника Музею української культури»**.

Фольклористка **Надія Вархол** досліджує народні звичаї, паремії та міфологію українців Східної Словаччини. Вийшла друком монографія **«Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини»**⁵⁸. Як указує назва, розглядаються в ній окремі рослини,

⁴⁹ Вірний син Пряшівщини. Життя і політично-громадська діяльність Василя Капішовського. До 100-річчя від дня народження. Ужгород : Гражда, 2014. 200 с.

⁵⁰ Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів / вступне слово Г. Боряка. Київ, 2005. 130 с.

⁵¹ Národnostná menšina pred zánikom? Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. Prešov 2011. 618 s. [Співавтор – Олександр Мушинка.]

⁵² Fórum inštitút. Spoločenskovedný ústav, výskumné centrum európskej etnológie 2002. 176 s.

⁵³ Bratislava, VEDA 2006. 294 s.

⁵⁴ Svidník, Múzeum ukrajinskej kultúry 2008. 128 s.

⁵⁵ Київ : Темпора, 2011. 330 с.

⁵⁶ Svidník, Múzeum ukrajinskej kultúry 2012. 152 s.

⁵⁷ Svidník, Múzeum ukrajinskej kultúry 2016. 352 s.

⁵⁸ Пряшів ; Едмонтон : EXCO, s.r.o., 2002. 152 с.

переважно магичні, зафіксовані в народних повір'ях і переткані зразками автентичного фольклору (пісні, балади, демонологічні оповіді, легенди, загадки, прислів'я, приказки). Автентичний фольклор, без мовностилічних і змістовних утручань наближає дослідження під назвою «Звідки і коли... Топонімійні перекази про заснування сіл та виникнення їх назв...»⁵⁹ і, на сучасному етапі, остання книжка Н. Вархол «Народна демонологія українців Словаччини»⁶⁰ була надрукована двома мовами (українською і в словацькому перекладі). Увагу звернено на чоловічі і жіночі демонічні істоти, які до недавнього часу побутовали у фольклорних виявах українців Східної Словаччини.

Велике культурне багатство українців Словаччини становлять ікони. Найкращим дослідником українських ікон (у загальнодержавному масштабі) є **Владислав Грешлик**. Його дослідження про шедеври нашого минулого вийшло у світ під назвою “**Ikony 17. storočia na východnom Slovensku**” [Ікони XVII століття в Східній Словаччині]⁶¹. Згадані ікони розглядаються в контексті поствізантійського мистецтва, аналізуються відношення між окремими групами ікон, майстернями та мистцями, головню на території Польщі, України та Словаччини.

Видатний науковець **Микола Штець** уже кілька десятиліть активно працює в галузі мовознавства. Останніми роками свою увагу звертає, передусім, на місце і значення церковнослов'янської мови у східних слов'ян на території Словаччини, зокрема в українській етнічній смузі. Результатом його наукового зацікавлення є монографії “**Cirkevná slovančina**” [Церковнослов'янська мова]⁶², “**Cirkevná slovančina v 21. storočí**” [Церковнослов'янська мова у XXI столітті]⁶³. Крім того, він один із упорядників словника “**Cirkevnoslovansko-slovenský slovník**” [Церковнослов'янсько-словацький словник] (вийшли два томи у 2009-му⁶⁴ та 2012 роках)⁶⁵. У другому томі екземпліфіковані окремі церковнослов'янські слова, тобто наведені деякі джерела (книги Старого і Нового Завітів, богослужбові книги).

⁵⁹ Пряшів ; Свидник : Спілка українських письменників Словаччини, 2009. 232 с.

⁶⁰ Свидник, 2017. 448 с.

⁶¹ Prešov 2002. 112 s.

⁶² Prešov, Prešovská univerzita v Prešove, Pravoslávna bohoslovecká fakulta 2005. 465 s.

⁶³ Prešov, Prešovská univerzita v Prešove, Pravoslávna bohoslovecká fakulta 2006. 290 s.

⁶⁴ Prešov, Pravoslávna bohoslovecká fakulta, Pravoslávny kňazský seminár, 2009. 187 s.

⁶⁵ Prešov, Pravoslávna bohoslovecká fakulta, Pravoslávny kňazský seminár, 2012. 276 s.

Павло Василь є автором праці «Християнські місії св. Кирила і Мефодія»⁶⁶. Книжка приділяє увагу тим подіям, які означали початок виникнення ідеї створення нової слов'янської культури: походженню та життю слов'янських братів, подіям на Великій Моравії, які привели до виникнення самої ідеї створення нового самостійного слов'янського письма, місіям до Херсонесу та Хозарії тощо.

Представлена стаття не претендує на вичерпність. У ній наведені лише найвагомші книжкові видання. Простір статті не дозволяє звернути увагу на цінні дослідження, надруковані в різних наукових та ювілейних збірниках, академічних виданнях, матеріалах конференцій, престижних фахових журналах у Словаччині й за кордоном. І в них порушені мовознавчі, літературознавчі, етнографічні, історичні, фольклористичні, мистецтвознавчі та культурологічні питання тощо, які збагачують не лише місцевий доробок українців Словаччини, але й мають своє місце в загальноукраїнському контексті.

⁶⁶ Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2008. 240 с.

ЧИ СПРАВДІ ХАРКІВСЬКА БАНДУРА?

Нещодавно появилися різні праці про «харківську бандуру». Вона стала модною, екзотичною, щодо неї є різні погляди, навколо неї точаться різні дискусії. Дехто – і теоретики, і виконавці – не раз висловлюють свої погляди, спекулуючи цією темою. Твориться враження, що коли хтось лише зачепить приструнки лівою рукою, то це вже «харківська бандура».

Але я з таким поглядом аж ніяк не годжуся.

Загляньмо в знамениту працю Володимира Кушпета «Старцтво: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.)» і подивімся там на відому фотографію¹, ймовірно, початку XX ст., кобзарів Михайла Кравченка, Терешка Пархоменка й Петра Древиченка. Бандури в них майже однакові, хоч кожен грає зовсім по-іншому. Кравченко грає правою рукою на приструнках і лівою на басках, а бандуру тримає між стуленими стегнами під прямим кутом до тіла. Розташування рук у Пархоменка таке саме, як у Кравченка, але бандура стоїть майже паралельно до його тіла, хоча, можливо, й під невеликим кутом. Древиченко грає на приструнках лівою рукою, а на басках – правою; бандура його розташована впритул до тіла, паралельно. За традицією скажемо, що Кравченко грає чернігівським способом, а Древиченко – харківським. Але на попередній сторінці вказаної праці є фотографія листівки, на якій бачимо того самого Древиченка, що грає, вправді, на іншій бандурі, але на чернігівський лад. Про Пархоменка ж згадаю пізніше.

Бандури в усіх трьох музик однакові, дарма що Древиченкова на фотографії трошки відрізняється від інших. В усякому разі один бандурист міг би передати свою бандуру другому і той зміг би заграти на ній своїм способом без жодних ускладнень. Підтвердження цьому – Древиченко, який на другій фотографії на трохи іншій бандурі грає чернігівським способом.

¹ Шкода, що ані ілюстрації, ані сторінки, на яких вони містяться, не пронумеровані в цій фундаментальній праці: Володимир Кушпет. *Старцтво: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.)*. Київ : Темпора, 2007. 493 с.

Отже, можна поставити питання: котра з бандур «харківська»?

На мою думку, вони всі «харківські», оскільки на них усіх можна зручно грати лівою рукою на приструнках. Проте, коли ліва рука виконує основну мелодію на приструнках, доцільніше, на мій погляд, назвати це харківським *способом гри* на бандурі. Якщо ж виконавець перекидом заграє декілька нот, довшу чи коротшу фразу на приструнках лівою рукою – але не цілу мелодію – назвати це харківським способом гри відмовляюся.

Отже, чітко розмежовую два споріднені, але таки різні поняття – харківська *бандура* й харківський *спосіб гри*. Як шойно сказано, харківським називаю той спосіб гри, коли ліва рука систематично виводить основну мелодію на приструнках. Тільки за такого основного положення я готовий говорити про інше поняття – харківську *бандуру*. Тому «харківською» я назву тільки таку бандуру, на якій можна послідовно грати мелодію лівою рукою на приструнках.

Тепер подивімся на бандури, на яких грають нині, а тоді поставимо питання, котра з них «харківська».

Відроджено кобзу Остапа Вересая, що має шість басків і стільки ж приструнків. Виконавці зазвичай грають мелодію на басках і винятково на приструнках лише правою рукою, бо ліва або притискає баски, або іноді виконує басову пригру до мелодії правої руки на приструнках. Отже, кобзу Остапа Вересая годі назвати харківським інструментом.

Перейдімо до так званої старосвітської бандури. Інструменти на згаданих ілюстраціях мало чим відрізняються від, здається, найстарішої старосвітської бандури Недбайла з 1740 року. У неї, як видно на ілюстрації, п'ять басків і вісімнадцять приструнків, точно так само, як на бандурі М. Кравченка. (У Пархоменка їх 7 або 6 + 14, а в Древченка – 4 + (здається) 18.) Традиція гри на цьому інструменті збереглася завдяки Г. Ткаченкові, її виклав у своєму підручнику В. Г. Кушпет². Тут другий і четвертий (зрідка інші) пальці лівої руки грають на приструнках, але ніколи не виводять основної мелодії твору; їхня роль лише супровідна. Значить, таку гру на старосвітській бандурі не можу називати харківською, бо мелодію грає тільки права рука.

Це, розуміється, не зміняє факту, що Древченко грав харківським способом на такому інструменті.

У першій половині ХХ століття бандуру удосконалювано, навіть спостерігалися стремління до деякої уніфікації, чого вимагало капельне виконання. Зростає число басків принаймні до семи-восьми,

² Кушпет В. Г. *Самовчитель гри на старосвітських музичних інструментах: Кобза О. Вересая, бандура Г. Ткаченка, торбан Ф. Відорта*. Київ : Litsoft, 1997. 148 с.

а приструнків також стає більше, до чотирьох октав. Стрій таких бандур діятонічний, а їхня будова дозволяє грати чи чернігівським, чи харківським способом. За потребою виконавця, її можна тримати під прямим кутом до тіла (Чернігів), чи паралельно до нього (Харків), чи під кутом. Принаймні в діаспорі стало звично називати таку позицію полтавською, і, виглядає, що саме таким способом грав Т. Пархоменко.

У середині ХХ століття на потребу передусім ансамблів, але не тільки їх, вигадують систему перемикачів на кобилці, які дозволяють одним рухом перестроїти кожну струну рівно на півтону вгору. Такі системи перемикачів на діятонічних інструментах розробляли: в Україні – Василь Герасименко, а у США – передусім брати Петро й Олександр Гончаренки. Оскільки перемикачі містяться незалежно один від одного на кожній струні, це дозволяє перестроювати бандуру на вісім тональностей, а крім того, в низку, як їх назвав Зіновій Штокалко³, лебійських ладів.

Інший спосіб розширення числа звукорядів, які можна використати на бандурі, зроблено шляхом додаткових струн-півтонів між основними струнами. В одному варіанті без перемикачів струни-півтони розташовані паралельно між основними струнами, але на площині нижче від основних. У другому варіанті з перемикачами струни-півтони виходять разом з основними струнами з тієї самої дірочки в кобилці, але спускаються вниз між основними струнами. Ці способи не заваджають грати харківським способом.

Третій спосіб широко відомий, бо використовують його і Чернігівська, і Львівська фабрики музичних інструментів. Тут струни-півтони перебувають на площині, що перетинає площину основних струн. На кобилці півтони нижче від основних тонів, але біля обичайки вони вище. У «звичайних» бандурах є лише потрібні півтони, отже, грати на таких інструментах харківським способом просто неможливо (хіба що пентатонічний твір). Тому таку бандуру годі назвати харківською.

Дещо інакша справа із так званими концертними, чи академічними, інструментами, що мають систему перемикачів, зазвичай на шемстоку. Тут струни-півтони дають повну гаму, отже, в теорії можна б грати на них харківським способом. А скільки бандуристів так грають, загальновідомо.

Варто згадати про київсько-харківську бандуру за проектом Івана Скляра⁴. Тут розширено обичайку, на якій прикріплено основні

³ Штокалко Зіновій. *Кобзарський підручник*. Едмонтон ; Київ : Видавництво Канадського інституту українських студій, 1992. С. 325–332.

⁴ Скляр Іван. *Київсько-харківська бандура*. Київ : Музична Україна, 1971. 114 с.

струни, а дещо нижче закріплено струни-півтони. Тож ліва рука може зручно виконувати мелодію на приструнках. Склад запроєктував два варіанти такої бандури – без перемикачів або з перемикачами, що розташовані при кобилці і які дозволяють грати в усіх тональностях. До якої міри це практично, хай скажуть самі музики.

Львівська фабрика музичних інструментів виробляє «харківські» бандури, на яких справді можна грати харківським способом, але лише в одній тональності, бо перемикачів там немає. Як на мене, такий інструмент був би непоганим, коли б взагалі усунути струни-півтони, бо на ньому можна грати тільки у двох тональностях, що різняться півтоном⁵.

Отже, в подальшій дискусії пропоную уважніше ставитися до основного питання: чи говоримо про харківську *бандуру*, чи про харківський *спосіб гри* на бандурі. Підкреслюю, що принагідно заграли декілька нот на приструнках лівою рукою не вважаю харківським способом гри. Це просто колоритні прикраси, що мало чим різняться від, наприклад, флажолету, форшлагу чи іншої штучки. Щойно бандурист виконає основну мелодію твору лівою рукою на приструнках, я готовий назвати це харківським способом, усе ж інше – тільки прикраси.

2018

⁵ Пишу на підставі даних на веб-сторінці фабрики: <http://trembita.lviv.ua/index>.

Андрій В. Шуль

ТВОРЧИСТЬ ДМИТРА БОРТНЯНСЬКОГО: КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД*

В духовних концертах Бортнянського сказав нове слово мистецтва. Вони написані з такою майстерністю та частотою голосоведення, виразністю та красою мелодії, архітектонікою форми, притому з такою природною простотою, що до тої висоти не піднявся, мабуть, ніякий вокальний композитор в світі... Бортнянського як церковного композитора треба звати у нас «епохою»¹.

I

Прастаре княже місто Глухів, що спочиває на березі річки Есмань, притоки Сейму, є колискою українських гетьманів². Уже в літописах з 1152 року про Глухів згадується як про центр окремої території. У XIII ст. це місто стає осідком Глухівського князівства, а пізніше тісно в'яжеється з історією Гетьманщини: в 1669 році обрано там гетьманом Дем'яна Многогрішного, а з 1708 р. (коли зруйновано Батурино) Глухів став місцем осідку гетьмана.

У тій колісці української історії народились два українські музичні велетні, які своєю творчістю – один при царському дворі в Петербурзі, другий як головний музикант в Києві – запанували над

* Див. також у: Збірник на пошану Григорія Китастого у 70-річчя з дня народження / Українська вільна академія наук у США, Музикологічна секція ; упоряд. і ред. Якова Гурського. Нью-Йорк : Фондація ім. Івана Багряного, 1980. С. 77–88.

¹ Це слова російського духовного композитора Н. Й. Компанейського (див. Н. Й. Компанейській, Італьянець ли Бортнянській?, «Памяти Духовних Композиторовъ Бортнянскаго, Турчанинова и Львова», Петербургъ, 1908). Цит. за вид.: С. Людкевич, Дослідження, статті, рецензії, Київ, 1973, ст. 223–224.

² Матеріали до цієї статті взяті частково з докторської дисертації цього автора: Історично-теоретична макроаналіза хорової стилістики в 35-ох однохорових «Духовних Концертах» Дмитра С. Бортнянського, УВУ, Мюнхен, 1971, 290 ст.

усім музичним світом царської імперії³. Під знаменами Дмитра Степановича Бортнянського (1751–1825)⁴ і Максима Созонтовича Березовського (1745–1777)⁵ почалась т. зв. «золота доба» української церковної музики. Цю епоху можна порівняти до пізнішого віку відродження в царині українського народньо-музичного мистецтва, позначеного заслугами Миколи Віталієвича Лисенка (1842–1912).

Син козацького старшини, який згодом став визначним шляхтичем, Дмитро Бортнянський був обдарований гарним голосом і на восьмому році життя дістався до царської хорової капелі в Петербурзі⁶. Цей хор, що працював у придворній церкві (хоч члени його залюбки ставили також опери), славився тоді як «один з найкращих хорів у тодішній Росії»⁷. П'ять років після його виїзду на студії до Петербургу засновано в Глухові Малоросійську Академію (1764). Розквіт діяльностей наших двох композиторів з Глухова можна б порівняти і до дальшого розросту самого міста: 23 роки після виїзду Бортнянського в Росію Глухів став повітовим містом Новгород-сіверського намісництва (1782), а згодом Чернігівської губернії.

Максим Березовський, старший за Бортнянського на 6 років, прожив точно половину (37) років життя Бортнянського (74). Закінчив науку в Київській Академії (де вчився також Ведель). У Києві Березовський почав писати свої канти та опісля якийсь час співав у придворній капелі для царя, виконуючи свою музику⁸. Відтак Березовський поїхав на вищі музичні студії до Італії (подібно як Бортнянський) і повернувся до Петербургу, де й дожив свого короткого віку.

³ Популярно зараховують до музичних проводирів цієї доби також Артема Лук'яновича Веделя (1767–1808) та Петра Івановича Турчанінова (1779–1856) (див. О. Кошиць, Про українську пісню й музику, Видання «Організації Культурно-Освітніх Працівників ім. О. Кошиця в Канаді», [Вінніпег], 1942 р., ст. 28; Б. Кудрик, Огляд історії української церковної музики, Львів, 1937, ст. 92).

⁴ Сеньйором дослідників творчості Бортнянського є Павло Маценко, який написав свою докторську працю (Прага, 1929) та низку статей на цю тему.

⁵ Найновіші досліді і джерельна література знаходяться в монографії: В. Витвицький, Максим Березовський: Життя і творчість, Джерзі Ситі, 1974, де автор пише ширше про значення глухівської школи. Див. також К. Майбуров, Глухівська школа півчих XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії, «Українське музикознавство» ч. 6, Київ, 1971, ст. 126.

⁶ О. Кошиць, у назв. праці, ст. 37, пише, що в 1759 р. згадується про Бортнянського в списках Капелі, а разом, як «дворянина», у Шляхетному сухопутному корпусі учнем.

⁷ Там само.

⁸ В. Витвицький, назв. праця, ст. 10; П. Маценко, Дмитро Степанович Бортнянський – у 200-ліття від народження (доповідь для молоді, виголошена в Торонті 1951), машинопис, ст. 5.

Березовському передчасна смерть не дозволила дорівнятися композиторському багатству і впливові, якими втішався Бортнянський.

Дмитро Бортнянський почав своє навчання в музичній школі в Глухові, а продовжив його в Петербурзі, де згодом директором придворної капелі став українець Марко Полторацький, а після нього – італієць Бальдассаре Галюппі (1706–1785). Галюппі, що був студентом Антонія Льотті (1667–1740) та опісля органістом у величавій венецькій катедрі Св. Марка, перебравши провід капелі, спровадив, між іншим, і Бортнянського до Петербургу з України, ним заопікувався, його вчив та врешті сам поручив Катерині II вислати молодого українця на вищі студії музики до Венеції (1769 р.)⁹.

Описуючи Бортнянського, Микола Грінченко каже, що в нього був «природний музичний талант, що народився на співучому ґрунті України, сприяюче музичне оточення з малих літ». Відтак, додавши до цього поважну музичну науку, Бортнянський став талановитим музиком, «з широкими поглядами на своє мистецтво, з великим розумінням його значення»¹⁰.

II

В Італії Бортнянський учився 11 років (1768–1779), як це точно прослідив П. Маценко в своїх розшуках. Композитор продовжував ці студії головно в Галюппі у Венеції, відтак ще в Римі й Неаполі, можливо також і у Відні, та подорожував до Больон'ї і можливо також до Модени. У цих роках оволодів він п'ятьма європейськими мовами. Цей період у творчості Бортнянського відзначається поставленням трьох його опер стилю *opera seria*, написаних на італійські лібретта в «неаполітанському» жанрі Алессандра Скарлатті (1660–1725) – батька славного сина Доменіка (1685–1757), а саме: «Креонт» (*Creonte*, 1776), «Алкід» (*Alcide*, поставлений у Венеції 1778 року)¹¹ і «Квінт Фабій» (*Quinto Fabio*, поставлений

⁹ P. A. Scholes, *The Concise Oxford Dictionary of Music* (1952), 2nd rev. ed. (John Owen Ward ed.), London, 1964, ст. 69.

¹⁰ М. Грінченко, *Історія української музики*, Нью-Йорк, 1961, 2-ге вид., ст. 94–95. Подібно пише й Антін Рудницький: «Не підлягає сумніву, що Бортнянський був непересічна творча індивідуальність... музична мова Бортнянського є з кожного погляду на ціле небо вища і цікавіша, ніж Березовського або Веделя». (А. Рудницький, *Українська Музика: Історично-критичний огляд*, Мюнхен, 1963, ст. 62.)

¹¹ П. Маценко вважає, що «Алкід» був першою оперою, написаною Бортнянським, та що цього ж самого року появилася також «Креонт» (див. П. Маценко, Д. С. Бортнянський і М. С. Березовський (брошура), Вінніпег, 1951, ст. 19.)

у Модені 1779 року). Коли Бортнянський повернувся до Петербургу вже в ролі капельмайстра-чембаліста, тоді поставлені були і його дві опери за серією французьких лібретт – «Сокіл» (*Le Faucon*, 11.10.1786), «Син-суперник» (*Le Fils Rival*, 11.10.1787), а також пасторальна комедія «Свято сеньйора» (1786) і один балет.

Про цю світську творчість, написану Бортнянським за поступовими тоді стилями, Келдиш каже: «По пути приближения комической оперы к сентиментальной драме шел Д. Бортнянский, оперное творчество которого протекало в особых условиях и не стало в свое время достоянием широкой общественной известности. Его оперы были написаны для любительских спектаклей при “малом дворе” наследника Павла Петровича, оставшись доступными только для узкого круга близких к нему представителей высшей аристократии»¹². Дальше Келдиш пише, що операм Бортнянського не бракувало мистецької якості та що «композитору приходилось считаться со вкусами участвовавших в этих спектаклях великосветских дилетантов и с уровнем их исполнительских возможностей. Несмотря на это, “павловские” оперы Бортнянского представляются интересными значительными явлениями русской художественной культуры своего времени»¹³.

У добу Бортнянського, звичайно, не було аж таких гострих розмежувань щодо категорій «церковної» супроти «світської» музик, як це давали б до думання дослідники в радянській Україні¹⁴. Очевидно, що в «Духовних Концертах» Бортнянського багато композиційних елементів, які мовби дослівно запозичені з жанрів італійського оперного писання. Ця тема аж така багата, що заслуговує на окрему працю, щоб її вичерпати.

III

Після повернення до Петербургу (1779) Бортнянський працював там 46 років, спершу як капельмайстер при царському дворі (в Гатчині й Павловську), а з того 1796 року вже як директор придворної співацької капелі. Від того часу Бортнянський утримував непохитну владу завдяки своїй музичній позиції до тієї міри, що в 1816 році був виданий закон, який дозволяв виконувати по церквах тільки тво-

¹² Келдыш, Возникновение и развитие русской оперы в XVIII веке, “*Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta Scientifica Congressus – I* (Bydgoszcz, Polska, 1966)”, Warszawa, 1966, ст. 502.

¹³ Там само.

¹⁴ С. Людкевич, назв. праця, ст. 222.

ри Бортнянського, або інші ним одобрені¹⁵. Взагалі роки після приїзду Бортнянського назад до Петербургу вказували на відрадне чи пак виняткове положення українців у столичному місті. Раніше співав з ними наш філософ Григорій Сковорода (1722–1794), у 1790 році видано новий український «Богословник», а вісім років пізніше – монументальну «Енеїду» Івана Котляревського (1769–1838). У 1818 році появилася нова граматики української мови, а в Петербурзі творили як провідники культурного життя – разом з російськими композиторами М. Матинським (1750–1820), Є. Фоміном (1761–1800), В. Титовим (1650–1710?) і Г. Тепловим (1711–1779)¹⁶ – українці: різьбарі і малярі І. Мартос (1752–1835), М. Козловський (1753–1802), А. Лосенко (1737–1773), Д. Левицький (1735–1822) і В. Боровиковський (1757–1825). У добу для України історично обтяжену¹⁷, на переломі XVIII й XIX століть, як в українській літературі Іван Котляревський, а в малярстві Антон Лосенко і Володимир Боровиковський, так у музиці граничним стовпом був Дмитро Бортнянський. Він став знаком епохи так само, як у німців були Йосип Гайдн (1732–1809), Вольфганг Амадеус Моцарт (1756–1791) і сини Йоганна Себастьяна Баха; у французів – Жан Жак Руссо (1712–1778), Франсуа Жозеф Госсек (1734–1829), Жан Франсуа Лес'є (1760–1837); а в італійців – Ніколльо Піччіні (1728–1800), Джованні Паїзієлло (1782–1840) і Доменіко Чімароза (1749–1801).

IV

Суспільні обставини XVIII століття дозволили аж старому Гайднові в сумерку його довгого життя (на шістдесятому році) почати працю незалежно від всякого пана. Після ціложиттєвого труду як придворний лакей-капельмайстер Гайдн врешті визволяється й каже: «Як солодко смакує хоч мала крапля волі!... Свідомість, що я вже не є платним лакеєм – це заплата мені за всі мої турботи»¹⁸.

Та в Бортнянського, який ціле своє життя (бо від 8 року) був підрядним царському дворові, наставлення супроти себе і своєї

¹⁵ Т. Сатель, Краткій обзоръ истории музыки и хронологія знаменитыхъ музыкантовъ, Киевъ, 1889, ст. 163.

¹⁶ Т. Ливанова, Очерки и материалы по истории русской музыкальной культуры, вып. I, Москва, 1938, ст. 21.

¹⁷ 1764 року скасовано Гетьманщину; 1775 року зруйновано Запорізьку Січ.

¹⁸ O. W. Strunk, From Bach to Stravinsky, David Ewen ed., New York, 1933, ст. 77–78; передрук у “The World of Great Composers”, Englewood Cliffs [NJ], 1965, ст. 91.

праці мусіло бути значно інше, ніж у Гайдна. Попри зовнішні подібності, у Бортнянського творче середовище було дещо відмінне протягом цілих останніх 30 років його життя. Він-бо був проводирем культурного руху, що розходився зі столиці Росії по цілій імперії. Бортнянський, «с именем которого была связана целая эпоха в развитии русской церковной музыки»¹⁹, був не лише чільним композитором і виконавцем. З 1796 року по смерті його попередника-директора капелі, українця Марка Полторацького (1729–1795), Бортнянський стає диригентом, а з 1802 року – директором капелі доживотно²⁰. Постійно вдосконалюючи спів хору а cappella, Бортнянський розвиває ансамбль «на недосяжну височінь, про що маємо такі авторитетні свідoctва, як свідoctво славного французького композитора Берліоза»²¹.

Бортнянський усуває слабих виконавців, дбає про запевнення постійного співочого складу і одночасно про матеріальне забезпечення хористів. Царська хорова капеля поповнюється молодими хлопцями головно з України, що все була скарбницею гарних голосів. Мабуть і пригадує собі з удячністю Бортнянський свого здібного вчителя Галлоппі²², якому завдячував свій патронат. І так, завдяки його «блискучому талану, глибокій освіті та адміністративним здібностям»²³ він здобуває довір'я й пошану. Держава надає йому титул «статського советніка», а за його виказаний ще хист до малярства Академія Мистецтв 1 вересня 1804 року визнає цього скитальця з сусідньої країни за свого «почесного члена». Бортнянський стає членом різних поважних на той час товариств та, незалежно від його приналежності також до деяких небезпечних груп²⁴, прославляється навіть в панегіричній поезії:

¹⁹ Ю. Келдыш, назв. праця, ст. 492.

²⁰ Це включало також відповідальності поза церковним музикуванням, напр., давання лекцій дворянам, підготування й режисерування оперних вечорів і т. п. У висліді Бортнянський користався з таких нагод, щоб у сприятливих творчих обставинах писати твори спеціально для цих вистав.

²¹ М. Грінченко, назв. праця, ст. 94. О. Кошиць додає, що «таким же він був і диригентом, та довів Царську Капелю до небувалих верхів досконалости, так що співом її дивував Гайдна і Бетовена у Відні підчас своєї концертної європейської подорожі 1796 р.» (О. Кошиць, назв. праця, ст. 37).

²² О. Кошиць, назв. праця, ст. 37; його ж Д. С. Бортнянський, «Вісті», рік IV, вересень 1965, ч. 3 (14), ст. 10.

²³ П. Маценко, назв. праця (доповідь), ст. 3.

²⁴ Бортнянський був моторною особистістю та належав, між іншим, до політичної групи т. зв. «антикарамзіністів».

*Какие б ни были дела,
Хоть малы, хоть велики,
Милее нам хвала
Бортнянского музыки...*²⁵

Як педагог Бортнянський вишколює нові кадри висококваліфікованих музик – композиторів і виконавців. Одним з них – Александра Варламова (1801–1847), пізніше теж учителя при капелі – уважають за передового російського композитора – представника музичного «шубертіанізму», що, за Келдишем, започаткував певний «соціо-музичний рух»²⁶.

Як найвищий музичний авторитет, Бортнянський свого часу займав поважне місце теж в історії впорядкування церковної пісенності. Завдяки його заходам друкувалися давні мелодії, що він їх розписував і виконував з капелею на концертах. У творчій праці над реформою Бортнянський почав практику скорочування довгих ірмолойних співів та одночасно гармонізував їх на чотириголосний хор. Це була робота «революційна», як каже П. Маценко, з огляду на відомі тоді «заборонні відношення... щодо незмінності обрядовості, співу і т. п.». Такі скорочення співу «позбавлялись ірмолойних мелозворотів і... набирали... чисто українського настрою, мелодійних зворотів та характерної для українців **внутрішньої** (не для показу!) побожності»²⁷.

Хоч Грінченко й Маценко в своїх оцінках-характеристиках зреформованих Бортнянським церковних пісень щодо їх «української» природи різняться, немає сумніву, що церковна ділянка творчості композитора хоч і відірвала його від світського життя, «проте поставила його в провіді релігійної музики всього слов'янського світа»²⁸.

Один із наймаркантніших випадків, що засвідчив про великий вплив композитора у сфері духовної музики, трапився в 1797 році, і про це, мабуть, Н. Фіндейзен мав на увазі, коли писав: «Немаловажні заслуги Бортнянського и в отношении улучшения репертуара церковного пения, так как по его инициативе или при его содействии были изданы соответствующие указы и

²⁵ З поеми М. Хераскова «Пилигримы или искатели счастья», цит. за працею: П. Маценко, Дмитро Степанович Бортнянський (1751–1825), «Вісті» (Журнал музичного і мистецького життя), IV, 3 (14), вересень 1965, ст. 10.

²⁶ Ю. Келдыш, История русской музыки, Москва, 1948, ст. 344.

²⁷ П. Маценко, назв. праця (брошура), ст. 19.

²⁸ Там само. Щодо тих музичних фондів див. М. Antonowycz, The Chants from the Ukrainian Hiermologia, Bilthoven [Holland], 1974.

постановлення»²⁹. Мова про здогадуваний вплив Бортнянського на царя Петра I, щоб видано указ з 10 травня того року, написаний до Гавриїла – митрополита Новгороду й Петербургу та члена Синоду. Цар тоді подорожував по новозайнятих по 2-му й 3-му поділах польських земель теренах і зупинився в Мінську. Звідти указ і розіслано. Декрет гостро критикує завважені в деяких областях співи новоскладених простих побожних пісень («стихи, сочиненные по произволению») під час Св. Причастя в церквах і дозволяє співати під час Святої Літургії, коли не співається «концерт», тільки прийняті відповідні псалми чи інші канонічні пісні «пѣли бы или приличный псаломъ, или же обыкновенный каноникъ»³⁰.

Деякі дослідники хибно зрозуміли цю подію як заборону співати й самі «концерти». Ще інші намагалися зв'язати самого Бортнянського з тією забороною; мовляв, це сталось за його намовою³¹. Абстрагуючись покищо від вірогідності цих теорій, можна ствердити, що сама поява заборон доказує те, що вершинне становище Бортнянського дозволило йому взагалі так діяти.

Інший подібний інцидент, що пов'язував би Бортнянського із законодавством, стосується вищезгаданого закону 1816 р., «который постановили пѣть въ церквахъ лишь сочиненія Бортнянскаго, или же одобренныя имъ»³². Про справу дійсного впливу Бортнянського в цей час на царську музичну цензуру треба дещо вяснити. Є докази, що він не мав на меті придбати собі особисту користь із цього приводу, наприклад, створюючи якусь монополію у видаванні чи виконуванні своїх праць. Це ясно хоч би з того, що за останніх 9 років його музичного керування не підписано до друку ані одного з його багатьох творів! А коли зважити, що закон власне вводив гостру цензуру щодо виконання прийнятих творів (розуміється теж і їх друкування), це ж була чудова нагода менше чесному, ніж Бортнянський, директорові повести адміністрацію і догляд над переведенням закону на користь особистих інтересів. Радше можна сказати, що Бортнянський через свій характер – а був він, за різними описами, чесною й доброю людиною – чи то наївність залишив свою родину в катастрофічному матеріальному становищі після своєї смерті. Спроби-бо видання своїх музичних творів повів він цілком неуспішно власними грішми, і вони не принесли його родині ні ма-

²⁹ Н. Финдейзен, Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века, т. II, Москва – Ленинград, 1929, ст. 266.

³⁰ Полное собрание законов Российской Империи съ 1649 года, т. XXIV [від 6.XI.1796 до 1798], Петербургъ, 1830, ст. 608, ч. 17,960.

³¹ Н. Финдейзен, назв. праця, ст. 266.

³² Т. Сателъ, назв. праця, ст. 163.

теріальної, ні моральної користи. Навпаки, ця справа стала кістю незгоди.

Як описує це в статті про царську «милість» Колісниченко³³, протягом цілого свого життя Бортнянський не здав до друку жодної композиції. Але в своїх останніх роках він почав дбати, щоб власними фондами видрукувати свою музику. Він її для того спеціально зредагував і сам дав до вигравірування, що було зроблено на 337 мідних та 662 олов'яних дошках. Коштувала ця робота композитора аж 25 000 карбованців власних грошей, і так утратив він своє ціле майно! У році після його смерті, коли дошки не дійшли були ще до самого друку, його вдова була змушена, з огляду на скрутні обставини, звернутись до тодішнього царя Миколи I з проханням, щоб царська капеля відкупила ці приватно вироблені Бортнянським дошки друку для себе. Аж після двох місяців чекання та завдяки деяким особистим приятельським старанням «малоросійського» генерал-губернатора Репніна, почерез міністра двору князя Волконського, врешті цар «відкупив» за асигнації (зн., за паперові гроші) усі дошки. Ця купівля була за зневажливо низьку ціну – 5 000 карбованців. Передавши цареві весь комплект дощок, родина Бортнянського потім була змушена чекати шість місяців, щоб дістати гроші на руки. І тут була подвійна трагедія: убогість родини по найсвітлішому мистецтві імперії та зневажання й обезцінення його творчості, як морально, так і матеріально. До сьогодні не відомо навіть, чи збереглися ті дошки, або яка була їх дальша доля.

Незалежно від тих ударів долі після смерті Дмитра Бортнянського ще в останньому десятиріччі XIX ст. в капелі оповідали про нього як про якусь легендарну постать, романтизуючи навіть сам момент його смерті так: «Коли Бортнянський відчував наближення хвилини прощання з життям, покликав свою любиму капелю до себе й просив її розспівати йому останній раз його улюблений концерт: “Вскую прискорбна еси душе моя”, ч. XXXIII»³⁴. Слова вибраного концерту в таку хвилину глибоковимовно свідчать про характер музики і її творця.

V

Закінчуючи цей короткий огляд життя й творчості Дмитра Бортнянського, можна завважити, що його смерть 27 вересня 1825 року позначила кінець т. зв. «золотої доби» української цер-

³³ Музика, ч. 2, Київ, березень–квітень 1971, ст. 32.

³⁴ П. Маценко, назв. праця (брошура), ст. 21.

ковної музики. Вона й попередила ґрунтовне переставлення усього культурного життя, зокрема в Галичині, на шляхи, що не заохочували до дальшого плекання й величання творчості Бортнянського. Настала доба М. Лисенка³⁵, що відкинула всі надбання української музичної культури, які не були безпосередньо «народницькими». Проте А. Рудницький пише, як то по смерті Бортнянського дальший процес творення української церковної музики перекинувся на Західню Україну³⁶. Значну роллю в цьому процесі, невідрадному продовженні світлих традицій творчості Бортнянського, грав факт, що після приєднання 1772 року Галичини до Австрії загальне музичне життя там стало обертатись – так як і в столичному місті Львові – довкола чужинців: німців, австрійців, чехів. Спроби в Галичині підхопити нитку тягlosti за традиціями Бортнянського у його соті роковини (1925 року) спонукали С. Людкевича написати, що Бортнянський, отой «руський Палестріна»³⁷ та «український Моцарт»³⁸, надалі ще не зазнав належної оцінки свого значення. Проти нього не раз висувались докори, що він «чужий» та «ненародний»³⁹. Про Бортнянського говориться все ще тільки як про «великого реформатора церковного співу в Росії», але про його зв'язок з українською музикою й не згадується, якби його не було зовсім. Насправді ж, «музика його... вийшла з надр

³⁵ Це в російській літературі й музиці вік Серова, Глінки. Звичайно і щойно від Глінки починають усі «офіційні» історії музики добу «професійної радянської музики».

³⁶ А. Рудницький, назв. праця, ст. 81. Див. також Й. Волинський, Дмитро Бортнянський і Західна Україна, «Українське музикознавство», ч. 6, Київ, 1971, ст. 185; Його ж, У боротьбі за українську національну музику: З музичного життя Галичини 50-их років XIX ст., «Українське музикознавство», ч. 4, Київ, 1969, ст. 148; П. Маценко, Нариси до історії української церковної музики, Роблін [Канада], 1968, зокр. част. II.

³⁷ С. Людкевич, назв. праця, ст. 219. Див. також Л. Хіврич, Фугатні форми в хорових концертах Д. Бортнянського, «Українське музикознавство», ч. 6, Київ, 1971, ст. 201.

³⁸ Див. С. Людкевич, назв. праця, ст. 225, де автор покликається щодо цього вислову на Михайла Вербицького.

³⁹ Там само, ст. 221. Пор. твердження Н. Успенського: «Помимо действовавших в России природных итальянцев Арайи, Цопписа, Галуппи, Сарти, у нас были свои “итальянцы”: М. С. Березовский..., С. А. Дехтярев..., А. Л. Ведель..., С. И. Давыдов... Все они были под мощным влиянием музыки своих учителей и все писали концерты, но их “итальянизм” не остался в памяти поколений, как “итальянизм” Бортнянского... Здесь позволительно задать вопрос: насколько сам Бортнянский был “пропитан” “итальянизмом”?... Музыке Бортнянского такой “итальянизм” был чужд. Ему ближе было родное, русское церковное пение» (Н. Успенский, Венок на могилу Димитрия Степановича Бортнянского к 150-летию со дня кончины), «Журнал Московской Патриархии», ч. 9, 1975, ст. 72.

тогочасної української музичної культури і глибоко в ній корениться»⁴⁰. «Взагалі, – пише С. Людкевич, – збірник духовних творів Бортнянського – це одна велика скарбниця, в якій невичерпною масою лежать безцінні перли та шедеври вокально-хорової музики а *sappella*... Ця скарбниця нам тим дорожча, що вона є разом найкращим цвітом вікової української вокальної культури»⁴¹. Висновок С. Людкевича підтвердили майже півстоліття пізніше радянські дослідники творчості Бортнянського. Так, наприклад, В. Іванов, після перелічення раніших (від першого його біографа Є. Болховітінова) та сучасних дослідників творчості Бортнянського, приходять скоро до твердження, що цілком неоправдана є неприхильна критика творчості Бортнянського, як щодо її основної майстерности, так і щодо органічного зв'язку з українською піснею, чи пак «народнопісенною інтонацією»⁴². Зв'язок з останньою, на його думку, засвідчений в хорових творах Бортнянського: їх ритмічним малюнком, виразними поспівками, використанням позначених впливом народньо-побутової музики старовинних церковних розспівів⁴³ та, вкінці, мелодійною наспівністю, притаманною українському мелосові. Подаючи, між іншим, приклади, наведені О. Кошицем у листі до П. Маценка⁴⁴, та ін., автор відкидає «оправдання», що Бортнянського українці занедбали через якусь «чужість» у нього до народу. Він пише, що «інтонаційну спорідненість із народніми піснями виявляють не тільки оригінальні мелодії Д. Бортнянського, а й поспівки старовинних розспівів, використані ним в аранжировках «Тело Христово примите», «Да исполнятся уста наша» (київського розспіву), «Ныне силы небесные» (знаменного розспіву та інших)»⁴⁵. Автор далі твердить, що, навіть використовуючи мелодіку грецького розспіву, Бортнянський відчував у ньому «вплив побутового пісенного мистецтва»⁴⁶. Закінчуючи, В. Іванов робить висновок, що «хорова творчість Д. Бортнянського стала вираження дальшого розвитку традиції

⁴⁰ Н. Успенский, назв. праця, ст. 222 і далі.

⁴¹ С. Людкевич, назв. праця, ст. 224–225.

⁴² В. Іванов, Народнопісенні інтонації в хоровій творчості Д. С. Бортнянського, «Народна творчість і етнографія», № 1, Київ, 1973, ст. 59, де автор називає таких дослідників Бортнянського: С. Смоленський, Н. Компанейський, Л. Лебедев, С. Людкевич, Б. Асаф'єв, С. Скребков, Ю. Келдиш, В. Протопопов, М. Боровик, Л. Хіврич.

⁴³ А саме: знаменного, київського, грецького і болгарського церковних розспівів.

⁴⁴ Пор. Відгуки минулого: О. Кошиць в листах до П. Маценка, Вінніпег, 1954, ст. 20.

⁴⁵ В. Іванов, назв. праця, ст. 61.

⁴⁶ Там само, ст. 62.

вітчизняної співочої культури» і що «композиторів належить одне з почесних місць у ряду... класиків мистецтва»⁴⁷.

Таку ж остаточну думку про творчість Бортнянського висловлюють і інші радянські дослідники, наприклад: «Значення хорових концертів Бортнянського не обмежується рамками церковної музики. Відображаючи в них багатий світ людських почуттів, наближаючись до народнопісенних образів і мелодики, творчо використовуючи традиції народного хорового співу, Бортнянський значною мірою підготував ґрунт для розвитку хорових творів великих форм цілком світського змісту, для розвитку вітчизняної музичної культури в цілому, ставши одним з найвидатніших попередників великого Глінки»⁴⁸.

⁴⁷ Там само, ст. 64.

⁴⁸ Л. Архімович, Т. Каришева, Т. Шеффер, О. Шреєр-Ткаченко, Нариси з історії української музики. Частина I, Київ, 1964, ст. 143. Пор. їх же, Історія дожовтневої музики, Київ, 1969, ст. 160 та ін.

Олеся Авраменко

ХУДОЖНИКИ НА БАРИКАДАХ, АБО РОМАНТИКА РЕВОЛЮЦІЇ У ТВОРЧИХ ПРОЯВАХ МИТЦІВ

(Спроба проаналізувати специфіку художніх висловлювань українських митців під час Помаранчевої революції)

Історія людства, особливо новітня, свідчить про те, що митці завжди зацікавлено й досить активно відгукуються на зміни в суспільстві, зміни різного характеру – соціальні, політичні, економічні, технічні... Надто соціальні та політичні... Про це свідчить і нещодавній приклад десятків українських митців, які власною творчістю зреагували на події Помаранчевої революції, що відбулась в Україні в листопаді–грудні 2004 року. Поштовхом до творчості слугують зміни. А мотиви реагування часто дуже різні й непередбачувані. Проте всі вони вкладаються у два основних вектори інтересів: один диктується замовленням, другий – внутрішньою потребою митця. Іноді вони збігаються.

Кілька років тому на питання про місце митця в політиці **Ліна Костенко** відповіла: **«Митці в політику не ходять. Їм нема коли. Але бувають ситуації, коли митці ходять на барикади»**¹. А ще вона зауважила, що **«митці зіграли в історії України велику, буквально націєтворчу роль»**, і журилась, що **«немає об'єднуючих начал...»**, **«...є криза національної самоідентифікації»**². Феномен особливої прозорливості творчої людини, тим паче такої, як Ліна Костенко, давно відомий, але вражати не перестає. Події листопада–грудня 2004 року в Україні спровокували майже все, чого доти бракувало нації, а серед цього – «об'єднуючі начала» та «національну самоідентифікацію», і... митці пішли на барикади.

З перших же годин «великого стояння» художники вийшли на майдан Незалежності. Вони, як ніколи раніше, відчували необхідність і вагомість того, щоб бути в епіцентрі подій. Відомо, що

¹ Інтерв'ю з Ліною Костенко в книзі: Мусієнко Н. Б. Мистецтво і політика. Київ : Видавничий дім «Скарби», 2002. С. 37.

² Там само. С. 41.

художники, як правило, великі індивідуалісти, часто за натурою самітники та одинаки. Але в листопадово-грудневі дні 2004 року ті з них, котрі перебороли внутрішній спротив великим скупченням людей, були вражені тим, що багатотисячне зібрання не було на-товпом. Поруч стояли дуже позитивно налаштовані, хоча й стривожені непередбачуваністю прийдешніх подій люди – співгромадяни, однодумці.

Кажуть, що музи за непевних часів мовчать. Бог милував Україну: горлянки гармат, незважаючи на напруженість, залишились у чохлах. І, попри лиховісну політичну ситуацію, музи не занімали. Вони говорили різними голосами: концертами на майдані Незалежності, саморобними плакатами по всій Україні, інсталяціями, об'єктами та акціями, влаштованими митцями, а також цілою низкою художніх виставок.

Художники пірнали у вир людських пристрастей, як, мабуть, колись занурювались у могутній, каламутний потік Жовтневої революції видатні ідеалісти – поети й художники початку ХХ століття.

Дивна склалась ситуація, їх ніхто не кликав, не залучав: у політиків-революціонерів не вистачило для того ані часу, ані підготовки, ані, здається, просто освіченості й далекоглядності, тоді як саме митців так заповзято залучали й залучають до співпраці розумні можновладці всіх часів і народів. Сіль у тому, що художники – освічені й чутливі особистості, – володіють непересічними засобами висловлення думок – вони «візуальні оратори» й лицедії, образотворці та оформителі велетенських «вистав» народних рухів, вони – генератори ідей, що узагальнюють і трохи відсторонюють, опосередковують вируючі пристрасті, перетворюють їх на знаки та символи, надають тим самим вируючим подіям космічного масштабу.

Досить згадати хоча б «злого генія» В. Леніна. Він постав неперевершеним у «правильному» використанні мистецьких проявів. На початку радянської влади для її пропаганди він, не зволікаючи, вдався до найлегше поширюваних у широких народних масах мистецтв – монументального, естрадно-балаганного та новітнього, найперспективнішого, що було тоді в зародку, – кіно. Врешті, вождь пролетаріату передбачливо визначив найважливішим саме «кіно», яке повністю виправдало покладені на нього сподівання. А коли в 1930-ті роки СРСР став країною письменних, Сталін продовжив прокладати дорогу за цією траєкторією руху, й особливу увагу приділив «інженерам людських душ» – письменникам.

У нашу епоху на перший план виходять телебачення й естрада. Перспективним видається також мистецтво оформлення, захоплення, задіяння доквілля – інсталяції, гепенінги та енвайронменти, тобто мистецько-просторові акції з елементами театру.

Помаранчеву ж революцію інформаційно й емоційно «провело» для всього світу й серйозно «виструнчило» телебачення – найвпливовіший симбіоз політики й популярної культури. Роль 5-го каналу просто неоціненна. Над цим ще подумують аналітики.

Натомість ритмом же цю революцію наповнила пісня, переважно рок. Пісні дуже надихали й підбадьорювали. «Український повстанче! Назад не відступай...» – одна ця фраза старого українського маршу була дуплетом, підносячи не лише бойовий настрій, а й національний дух протестувальників.

Образотворче ж мистецтво, проявлене в різних своїх іпостасях, посилило й збагатило гаму емоцій, оздобило образними «знаками», стало камертоном позитивних настроїв, надало рухливості, ігрового моменту й динамічності протесту та стоянню.

Тисячолітній історичний досвід і, особливо, приклад нещодавніх 1970-х років в історії України вселяв у революційно налаштованих митців ідеалістичну й таку необхідну на той час упевненість у власних силах, силах непересічних для суспільства, бо творчих, образних, потужних. (Подумалось, що коли в сусідки – Росії – відбуватимуться події на кшталт Трояндової або Помаранчевої революції, вони неодмінно будуть дуже театралізованими та декорованими, актуальні мистецтва й митці підуть на барикади вивірено та ефектно, сподіваюсь, що й ефективно. Якщо, звичайно, не дадуться взнаки жорстокі традиції російських правителів – розстрілювати народ.)

«...Коли поляки йшли на барикади, то вночі, на конспіративній квартирі, Черни-Стефанська грала їм Шопена»³. Щось схоже відбувалось і поза Майданом, зокрема в штабі «Нашої України», в художній галереї Національного університету «Києво-Могилянська академія», де з перших днів революції працював В. Ющенко. Там уже 25 листопада 2004 року відкрилась художня виставка, присвячена Помаранчевій революції. Саме така ідея була винесена у перший рядок прес-релізу. Йдеться про виставку молодих художниць – Катерини Гутнікової, Олександри Жумайлової-Дмитровської та Юлії Майстренко-Вакуленко “ART NON-STOP” у рамках проекту «Нескінченні грані буття».

Ця акція стала для учасників абсолютно органічною – як дихання, хіба що серцебиття було прискореним. Виставка була запланована давно, і готувались художниці до неї майже рік. Тож неспокійні дні революції прекрасно можна було перечекати (кому за таких обставин є діло до мистецтва?!). Аж ні, авторки вирішили підтримати

³ Інтерв'ю з Ліною Костенко в книзі: Мусієнко Н. Б. Мистецтво і політика. Київ : Видавничий дім «Скарби», 2002. С. 44.

народний рух спротиву не політизованою виставкою, не лозунгами й плакатами, а світлою, вишуканою «експозицією, що торкається таких саме вічних тем, як свобода та справжня незалежність, які ми сьогодні виборюємо»⁴.

У творах молодих мисткинь, представлених у галереї НаУКМА, а насправді в робочому штабі майбутнього президента, йшлося про духовність і одухотвореність людського життя; про Віру, Надію, Любов; про чистоту й красу жінки; про світ і радість дитинства; про шляхи до взаєморозуміння; про плин часу і зв'язок часів... Усе це було висловлено з високою майстерністю, у вишуканих формах, сучасною, полістилістичною мовою мистецтва. Кожна робота в нових, дуже напружених обставинах ставала маленьким, а подеколи й великим відкриттям для художниць і глядачів.

Катерина Гутнікова представила офорти й гуаші, в яких зосереджені роздуми про дві таємниці – мистецтво й кохання.

Олександра Жумайлова-Дмитровська в живописних, пастельних і мішаній техніці роботах спробувала поглянути на життя як на театр або розгорнуту книгу й переконалась у тому, що жінка – то всесвіт. А всесвіт – надзвичайно розмаїте явище.

Юлія Майстренко-Вакуленко запропонувала цикл графічних творів та офортів, наповнених смислами й символами, що походять від зацікавлення художниці біблійними текстами як божественними одкровеннями. А ще продемонструвала власні художні дослідження простору міської архітектури й «філософії стіни».

Сама експозиція виставки була дуже символічною. Три самобутні художниці зуміли сформувати експозицію так, що ми бачили єдине ціле, єдине тіло мистецтва. Жодна з мисткинь не загубилася, і ніхто з них не домінував, хоча кожна звучала виразно й по-своєму. Це був один із прикладів єднання на засадах взаємоповаги й розуміння. Приклад у малому, такий важливий для великого, для нашої України.

Ця виставка, ця акція за ідеєю та ладом була так само просвітлена, мирна, красива й пристрасна, як і події, що відбувалися в Україні протягом тих буремних днів. Виставка була суцільно жіноча. Але молоді жінки не протиставляли себе чоловікам, надто ж тоді, коли вони всі були там, де по совісті їм належало бути, – на майдані Незалежності, біля Адміністрації Президента, біля Верховної Ради. А сюди, на виставку, чоловіки – захисники та воїни – могли прийти, щоб отримати моральну й духовну підтримку, надихнутися, «ще раз

⁴ Із прес-релізу виставки Катерини Гутнікової, Олександри Жумайлової-Дмитровської, Юлії Майстренко-Вакуленко “ART NON-STOP” у рамках проекту «Нескінченні грані буття» за сприяння Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Швейцарської культурної фундації “ProHelvetia”, 25 листопада 2004 року.

відчути і зрозуміти, що вони виборюють зараз право України та її народу не лише на свободу, не лише на вільне волевиявлення, а й на красу, духовність, любов, гармонію, творчу реалізацію»⁵. Особливо-го значення ця елегантна й вишукана виставка сміливих молодих художниць набуває тоді, коли розумієш, що впродовж усіх напружених днів найважливіші зустрічі штабу, найсерйозніші домовленості й знакові інтерв'ю відбувалися саме в цій гармонізувальній атмосфері любові, творчості, краси. Її уважно і з подивом оглядав кожен, хто потрапляв до штабу – і сам майбутній президент, і друзі, й опоненти, і міжнародні посередники. Це, здається, впливало на них так само гармонізувально, як музика Шопена на поляків.

Отже, українські художники з перших днів підхопили мітинговий післявиборчий марафон, що відбувався на Майдані, по всьому Києву, на 5-му каналі та в душах багатьох громадян. Вони не могли обмежитися самим фактом мітингу. Тому багато хто малював з натури, робив замальовки прямо в натовпі, як Володимир Слєпченко, Анатолій Тартаковський та інші; фотоапарат був на той момент мобільним інструментом кожного художника. А ще вони створювали плакати в єдиному, ексклюзивному екземплярі, інсталяційні об'єкти на вулицях міста тощо.

Повстанець із великим досвідом боротьби – живописець Борис Єгіазарян (нині киянин з Апарана) ініціював і провів зі своїми найближчими друзями й колегами установчу нараду громадського об'єднання «Мистецька солідарність». Пізніше воно трансформувалось у Солідарність художників «Оранжевий квадрат». А 26 листопада 2004 року група найдієвіших – як суспільно, так і творчо – художників (серед них – Микола Журавель, Петро Бєвза, Гліб Вишеславський, Ігор Шумський...) взялась за координування мітингових і творчих рухів митців, що вже брали активну участь у народному русі за свободу та справжню демократію, але робили це індивідуально, розпорошено. Вони звернулися до колег із закликком⁶. Цей заклик був оприлюднений на зборах громадського об'єднання діячів мис-

⁵ Із прес-релізу виставки К. Гутнікової, О. Жумайлової-Дмитровської, Ю. Майстрєнко-Вакулєнко.

⁶ «Шановні колеги й співгромадяни!

Горде ім'я митця кличе нас бути в авангарді, у перших рядах захисників свободи та вільного вибору народу України! Сьогодні від кожного з нас залежить, яким буде наше майбутнє. Від кожного залежить, чи зважиться влада пролити кров співвітчизників.

Будьте мужніми! Байдужість та боягузство нам не пробачать ані Батьківщина, ані наші діти, ані мистецтво!

Закликаємо всіх художників, музикантів, культурну еліту України до підтримки акцій протесту!

Що ми можемо зробити?

тецтв України «Мистецька солідарність», які відбулися 26 листопада о 16:00 у Палаці спорту і на які були запрошені всі небайдужі. Був він розісланий по Інтернету та розповсюджений через листівки.

Рух підтримали члени *Спілки художників України*, і в результаті одним із творчих виявів цього координування стала організація гарячої, робочої, реактивної художньої виставки «**Мистецьке “ТАК!” Помаранчевій революції**» у Києві в Будинку художника на Львівській площі⁷.

Художні спілки, музеї, галереї, інші заклади культури! Підтримайте справжній вибір України – Віктора Ющенка! Підтримуйте і організуйте мирний спротив митців! Творчість неможлива без свободи!

Художники, музиканти, актори!

Висловіть свою громадянську позицію у засобах масової інформації.

Поширюйте правдиву інформацію про події в Україні, як засобами мистецтва, так і іншими засобами.

Проводьте агітаційну роботу, особливо у регіонах, де спостерігається інформаційна блокада.

Організуйте мистецькі акції, спрямовані проти фальсифікацій виборів та злочинної влади.

Виходьте на вулиці з помаранчевими стрічками, підтримуйте населення вашого міста.

Виготовляйте плакати, транспаранти, мистецькі об'єкти, пишіть і поширюйте відозви та заклики до мирної боротьби проти злочинної влади!

Використовуйте всі можливі засоби мистецтва для підтримки народу України та його вибору!

Мистецтво України – за свободу!».

⁷ Проте все було не так уже й просто. Голова однієї з обласних організацій Спілки художників запально заперечував автору цієї статті, заявляв, що вона «провокатор», що навмисно «відтягує сили від Майдану». Провина авторки була в тому, що вона ініціювала цей проект і разом із колегою мистецтвознавцем Олексієм Роготченком і донькою-студенткою Єлизаветою Бельською взяла на себе відповідальність куратора виставки.

– Чому ви не в змозі побачити місію художника в більшому, аніж стояти на Майдані?! Адже просто перебувати там для митця замало. Він може більше – впливати своїм мистецтвом на рух історії, – дивувалась я.

– Це диверсія! – прозвучало у відповідь.

Розійшлися у повному непорозумінні. Такого штибу непорозуміння виникали на кожному кроці. Мій колега, надзвичайно «революційно» налаштований директор Центру сучасного мистецтва в НаУКМА Юрій Онух на телебаченні сказав, що в Спілці художників відбувається художня виставка на підтримку Януковича (?!). Аргументував свою заяву просто геніально: раз експозиція влаштується у НСХУ, керівництво якої завжди було провладним, то й виставка, яка називається «Мистецьке “ТАК!” Помаранчевій революції», – також на підтримку провладного кандидата. Гукнулись тоталітарні часи. Саме так, наввипередки вигороджували себе різноманітні діячі, талановиті й не дуже. Але тоді це було пов'язано із питанням життя чи страти, або – якщо без пафосу – зручнішого місця під сонцем...

Тут із 2 до 12 грудня 2004 року були представлені художні твори на патріотичну тему, співзвучну подіям минулого тижня, та активні червоно-жовтогарячі роботи, а також дещо з того, що було зроблене протягом останніх днів на Майдані або під враженням перебування на Майдані: етюди, ескізи, начерки, картини, вдалі знакові або гумористичні фотографії. Саме добрий гумор і дотепність, філософські роздуми та влучні художні висловлювання, енергетична потужність і патріотизм художніх робіт були спрямовані на підтримку Помаранчевої революції. Ця виставка стала спонтанним виявом доброї волі, була швидко організована, й багато художників просто не встигли відреагувати на заклик взяти участь у ній. Вона стала щирим, відкритим рухом у бік народного опору й команди Віктора Ющенка. Цей жест був також і політичним, бо вибір зроблено, і культурним, бо вибір втілено в художньо організованому просторі. Він виявився співзвучним високій культурі громадянського опору, який усі учасники не просто побачили, а пережили й були його часткою протягом сімнадцяти діб.

Були виставлені майже всі роботи, принесені протягом двох-трьох останніх днів листопада. Експозиція вийшла дуже вишуканою й неординарною завдяки таланту, рішучості й самозреченій праці Петра Бевзи, на цей раз як дизайнера. Він, будуючи експозицію, зумів об'єднати у цілісний організм виставки дуже різні роботи.

Енергетичним центром експозиції стала інсталяція Юрія Єрмоленка «Новини». Творчо відреагувавши на фразу про те, що весь світ починає день із новин, де найперше йдеться про події в Україні, художник вигадав і реалізував свій проект. Придбавши понад три десятки старих телевізорів із досить промовистими назвами «Славутич», «Донбас», «Витязь»..., він розписав їхні давно згаслі екрани кадмієм оранжевим, й вони спалахнули фрагментами подій на майдані Незалежності останніх днів листопада 2004 року. Ціла стіна цих телевізорів «заговорила» на всі голоси. Але митець виструнчив ще одну стінку, меншу, де чорні екрани, занурені в оранжевого

Так само керівник дружньої Національної спілки художників України Спілки письменників Володимир Яворівський заявляв, що не бачить діяльності художників. Утім, якщо пан не бачив далі свого носа, тобто будиночка СП, який волею долі опинився в епіцентрі подій і став зручним роздавальним пунктом їжі для революціонерів і притулком на ніч, то він прекрасно міг зателефонувати своєму колезі – голові НСХУ та дізнатися про те, що і в Будинку художників дають притулок революціонерам, які приїхали з різних областей та ще й годують їх за рахунок Спілки. Знову раптом вигулькнуло таке знайоме й характерне для похмурих донезалежних часів бажання притоптати чи притопити ближнього, щоб таким чином стати на чейбо трохи вищим.

кольору рамки, глухо, підступно мовчать, навіюючи недобрі думки. Вони асоціювались із браком відомостей про події в столиці, який переживали тоді українці у східних регіонах держави. Образ виїшов щемливим і переконливим. Глядач ніби бачив трансформацію часу й простору, коли крізь стару техніку проривається новітня інформація, і нема їй меж там, де її творять і спрагло очікують, та морок безпорадності й страху там, де її бояться й приховують.

Привертав до себе увагу ще один концептуально продуманий, «гарячий» твір – прозора виборча скринька, у яку вкинуто не лише бюлетені, а й агітаційні матеріали, фотографії людей, любовні листи, квитки, документи, дитячі іграшки, вирізки з газет і щоденників... Цей об'єкт називався «Скринька з нашими долями» й був побудований як інтерактивний: глядачі могли вкинути до скринь і свої речі, свій голос, часточку власного життя. Автори роботи – Софія Гапич та Ірина Кусайло.

Львів'янин Сергій Савченко прийшов до експозиційного залу з полотном, натягнутим на підрамник, фарбами й тут-таки виплеснув на полотно враження від буремних подій, створивши картину «Майдан».

Окремим проектом сприймалися роботи, щойно виконані професійними художниками та аматорами на сходинах Київміськради в імпровізованій художній майстерні, організованій та куруваній Іриною Осадчею й Віктором Кудіним, що мала узагальнювальну назву «Хроніка подій на Хрещатику “Помаранчеве небо”». Вони були надзвичайно дотепними та свіжими й викликали бурхливу реакцію у глядачів.

Студенти Львівського інституту прикладного мистецтва 6 грудня буквально затопили перший поверх помаранчевими полотнищами на кшталт хоругв із зображеннями революційних та релігійних сюжетів і образів. Свій десант вони назвали «Виставкою живопису “ТАК”», присвяченою 100-річчю Павла Жовтовського (проект Левка Скопа).

Презентацію виставки відвідали багато депутатів і дружина на той час майбутнього президента. Художники сприйняли цей прихід не просто як прояв уваги, поваги чи вдячності, а як символічне явище. Бо відчували себе представниками всього культурно-мистецького поля України, тому сподівалися, що ця зустріч дуже перспективна. Дійсно: саме в культурі й мистецтві кристалізується та найвиразніше проявляється історичний момент і воля та дух народу. А дух нашого народу став як ніколи могутнім. Про це світ мав дізнаватися не тільки через новини, а й завдяки мистецькому слову та акціям. Зустріч художників із політичними борцями за новий, справді демократичний лад у країні сприймалась як знак того, що культура стане

по-справжньому важливим складником життя українського суспільства новітнього часу. Культура мала б пронизувати усі відносини – правові, економічні, соціальні. І мистецтво, образотворче зокрема, бачили в пошані... (Відтоді збігло досить часу, і тепер можна сказати, що нічого подібного не відбулося, навпаки, «помаранчева демократія» в чиновницькому середовищі, як не дивно, обернулася на безкарне хамство й агресивно-непрофесійну сірятину. Кажу це, маючи власний досвід спостереження й аналізу діяльності чиновників Міністерства культури і туризму, зокрема під час підготовки участі України у Венеціанському Бієнале-2005. На мою думку, вже час українським чиновникам виробити кодекс честі та йому відповідати. Це як мінімум про максимум – в іншій статті.)

Виставка «Мистецьке “ТАК!” Помаранчевій революції» виявила: істинний потенціал художників величезний, а їхні душевні й творчі порухи в основі своїй постають глибоко національними, патріотичними й, водночас, природно інтегрованими в простір світових духовних цінностей.

Ми побачили, як нуртує сила й енергія в душах і творах молодих українських митців, які активно відреагували на Помаранчевий протест народу. Їхня креативність була підтримана переважно їхніми ж власними скудними гаманцями й певними дотаціями ряду бізнесменів, які дотримувались «помаранчевого» боку, й частково провокована кураторами. Деякі роботи, що готувались для виставки, не втримались в експозиції й «помандрували» в люди, на Майдан. Успіх серед глядачів мала робота Алевтини Якубенко та Віктора Маркевича «Апельсини + Баклажани», виконана у мішаній техніці й завбільшки 269×262. Було змальовано таку собі зустріч «інь» та «янь» – помаранчевих апельсинів та синіх баклажанів – їхнє напружене протистояння в третьому секторі композиції й природне злиття, взаємопроникнення – в останньому. Причому і овочі, і фрукти свою форму зберігають – ніякого насильства протягом трансформації. Змінюються емоції, реакції на світ й одне на одного: апельсини стають напівсиніми, а баклажани – наполовину жовтогогарячими. В цьому нехитрому полотні геніально просто, лаконічно, образно й надзвичайно символічно молоді митці «прозріли» смисл, хід та завершення соціального протесту, що так активно розгорнувся в Україні восени 2004 року й набув статусу «Помаранчевої революції».

Це зразок мистецтва «швидкого реагування». Композицію виконано на полотні, не натягнутому на підрамник, а просто розстеленому на долівці. Завдяки цьому його легко транспортувати й експонувати: розтягнув полотно, заклав зверху камінцями, як це було на Хрещатику, або прибив цвяшками (це вже було в галереях) – і ди-

вись та міркуй. А подумати таки є про що. Така собі казочка з прощом та вічною мораллю, породжена талантом, умінням молодих художників образно мислити й символічно висловлюватись та гарячою ситуацією підвищеної соціальної напруги.

Художники яскраво проявляються в часи соціальних зрушень та напруги, напевне, тому, що це час, коли їхній пристрасний вислів можуть нарешті почути, бо душі співгромадян ненадовго (чомусь завжди ненадовго) прокидаються. Й вони стають так само чутливими, налаштованими на сприйняття антенами певних емоційних, образних хвиль. А ми ж знаємо, що кожен митець воліє бути почутим і дістати реакцію – у формі підтримки, захоплення, схвалення, обурення, сміху, розуміння тощо. Саме в цей час взаємодія є найактивнішою.

Новому поколінню, що проявило себе на Майдані, притаманний прагматизм, розуміння психології мас, точніше, відчуття тональності, у якій треба висловлюватися. Його творам властива іронія, жарт, схематичність, упевнене використання символів, метафор, певна відчуженість, апеляція до інших видів мистецтва, зокрема коміксів і документального home video.

Таке полотно Володимира Кузнєцова “Momento Moru”. В ньому – на фоні написів із зізнаннями в коханні, запрошенням помитися в суботу та вирів пристрастей на Майдані, зображених жовтими, червоними й синіми скупченнями витких ліній-ієрогліфів – височить, схожа на балаганну маріонетку, смерть. Вона в окулярах, із закривавленим лезом коси. І не жінка, а чоловік, бо не просто голомоза із величезним, набухлим червоним серцем, а й із не менш набухлим фалосом. Отже, революція революцією, але слід пам’ятати, що «І це мене...». Тут іронія вже досить агресивно виявлена й обертається на сарказм, від якого швидко тверезієш.

Прекрасний і жахливий «Помаранчевий дракон» роботи Ксенії Гнилицької та Володимира Кузнєцова справляв захопливе враження – рухливий, пластичний і... страшнуватий. Він був написаний спеціально для виставки «Мистецьке “ТАК!” Помаранчевій революції»⁸. У численних легендах, що мають великий символічний

⁸ І тут, під час лаштування експозиції, мене, як куратора, догнала отруйна «стріла» поміркованості, випущена чи не з тоталітарних ще часів. Принесли ту «стрілу» художники середнього покоління, але паралізувала вона своєю отрутою мене, бо вирішальне слово було за мною. І хоча знаю за собою певну «безшабашність», коли роблю власну справу, щодо того, щоб озиратися й дослухатися до усталеного, часто заскорузлого, а буває, й загрозливого досвіду недавнього минулого, все ж цього разу дозволила себе переконати. Отже, зовсім нещодавні революціонери українського мистецтва, «зірки» 90-х років наполегливо звертали мою увагу на те, що дракон, хоча й оранжевий, хоча й майстерно виконаний, але... недобрий,

смысл, дракон з'являється у значенні первісного ворога, поєдинок із яким є найвищим випробуванням. Можливо, неусвідомлено молоді художники заклали у своє полотно те, що мало б бути врешті назване. А якщо звернути увагу на те, що тулуб у цього дракона майже синій, а голова майже оранжева, то виходить, що молоді митці засвідчили те, що народ вийшов на площі країни боротись із синьо-оранжевим драконом розбрату...

Підхопив ідею залучення творчої молоді до революційного протесту шляхом художнього висловлення, яка була втілена на виставці «Мистецьке “ТАК!” Помаранчевій революції» і більшості акцій «Оранжевого квадрата», Юрій Онух; він запропонував використати приміщення й технічні ресурси Центру сучасного мистецтва при НаУКМА, яким тоді керував, як експериментальний майданчик, де вони могли б спілкуватися і разом працювати. Активні учасники Помаранчевої революції, художники жваво відгукнулися і не прогавили свого «творчого ресурсу», проявивши таким чином власну мистецьку та громадянську позиції⁹.

страшний, агресивний. Хотілось нагадати їм невмирущий вислів Леніна про те, що «добро повинно бути з кулаками», й не перейматися. Але один аргумент переважив усі мої протести, виявився вбивчим: «Ти хочеш, щоб “голубі” журналісти цього лютого дракона зафотографували й усюди демонстрували, як істинне лице Революції, поруч з наколотими апельсинами?!». Такий довід спрацював, адже в цьому випадку гіпертрофовані острахи художників важко було проігнорувати. На момент революції творчі журналістські та піарівські потенціали розкрилися й фонтанували з усіх боків – і «апельсинових», і «баклажанових». За період перед- та виборчої кампаній ми переконалися, наскільки винахідливими вони можуть бути, особливо коли добре платять (бо теж люди творчі). Тому давати в руки опонентів козир зі свого майданчика «революційних дій» не наважилась. Потім протягом усієї виставки заспокоювала себе, що місця для такої великої за розміром роботи в експозиції «викроїти» було б важко. Тішило лише те, що помаранчевий дракон полетів на Майдан і там, у колі шанувальників, ніс підтримку друзям.

⁹ Із прес-релізу «Р.Е.П. Відкрита майстерня» 18 грудня 2004 року: «4 грудня група молодих авторів розпочала роботу в Центрі Сучасного Мистецтва. Художники створювали агітаційні полотна, які пізніше вивішували на Хрещатику чи біля будинку Кабінету Міністрів для “підтримки революційного духу” (за висловлюванням художників), й виключно мистецькі роботи. Склад учасників подій у Центрі Сучасного Мистецтва донині постійно змінюється, серед них – художники, соціологи, люди з різних міст України. Тому було вирішено не обмежувати групу до кількох конкретних імен, а залишити її відкритим утворенням під назвою **Р.Е.П. – Революційний Експериментальний Простір**. На думку авторів, головна ідея їхнього “проекту” полягає у самому процесі, що не обмежується жодними рамками, і в якому участь беруть усі охочі, незалежно від віку й освіти. “Ця виставка є результатом наявності матеріалів та простору для спіл-

Олена Голуб, мистецтвознавець і художниця, у своїй статті згадує думку відомого мистецтвознавця й куратора сучасного мистецтва Акілле Боніто Оліва про те, що «мистецтво має підірвати владу маніпуляції, яку допомагають утримати мас-медіа, де маніпуляцію маскують щирістю та фальшивою ясністю повідомлень»¹⁰, і вважає, що «саме під таким кутом зору можна оцінити роботу молодих мистців Києва в грудні 2004 року в Центрі сучасного мистецтва при НаУКМА. Р.Е.П. – революційно-експериментальний простір – так називався проект актуальної творчості в стінах галереї. Демонстративна грубість малюнка, безпосередність і наївність – протиположна вдаваній витонченості політичної брехні й фальші. Підкреслена матеріальність об'єктів інсталяції переважає медіальну «ефірність», брутална соковитість трешових елементів – псевдощирість»¹¹.

На Майдані митцями й тими, хто по-мистецькому, тобто творчо й позитивно реагував на події, був спровокований такий собі «карнавал», родзинкою якого була ідея перемоги здорового глузду, ідея свободи й звільнення від консерватизму й тиску.

Молодь ще гуртувалася в майстерні Миколи Журавля на Хрещатику. Складала тисячі паперових літаків – жовтих, червоних, жовтогарячих – і запускала цілі ескадрильї над Майданом та Хрещатиком з мосту, з дахів..., щоб гарячі хвилі надії та любові зігрівали душі революціонерів і з повітря, підносили настрій, щоб, «приземлившись» на плече або просто в руку, ці літаки-журавлики ставали яскравим і теплим сувеніром – пам'яткою всім, хто був силою або просто свідком тих непересічних подій.

Гліб Вишеславський із групою однодумців розробив і зареєстрував сайт, що інформував про події й консолідував не лише митців, а й усіх зацікавлених.

У двадцятих числах листопада об'єднали свої зусилля й задуми Центр сучасного мистецтва «Дах», «Арт-центр на Костьольній», Українська секція Міжнародної асоціації арт-критиків АІСА (ЮНЕСКО), «Міжнародна Арт-студія України» у проведенні художньо-

кування під час революції»; «Це не фіксація подій революції, агітаційних дрібниць, а фіксація способу існування суспільства під час екстремальних подій»; «Експеримент полягав у співіснуванні багатьох творчих процесів у конкретному просторі протягом конкретного часу. Революція дала поштовх виходу художньої експресії, виникла можливість зламати звичний кут зору і знайти ідеологічну та формальну базу для існування нової групи художників» – так свою роботу описують самі автори».

¹⁰ Акілле Боніто Оліва. *Искусство на исходе второго тысячелетия. Художественный журнал*. Москва, 2003. С. 58.

¹¹ Голуб О. *Мистецтво між реальністю та новою функціональністю. Образотворче мистецтво*. 2005. № 1. С. 54.

театрального проекту «АРТ-МИР», автор якого – Владислав Троїцький. Проект складався з двох частин – художньої акції «Таки Лімпопо», місцем проведення якої 21 грудня 2004 року став непарний бік Хрещатика між вулицями Городецького та Прорізною від 12:00 до 18:00. Автор ідеї – Тамара Лі, куратор – Саша Прахова. Екзотична назва художнього проекту мала ініціювати створення українськими художниками багатоколірного простору. Для цього планували явити «перший в Україні прецедент створення повноцінного монументального твору вуличного живопису одночасно великою кількістю авторів. Мета учасників – піднесення образу наметового містечка до звучання величної монументальної споруди, позбавлення рис побутовості та тимчасовості...». Малювали на стінах наметів без заданих ескізів та попереднього візуального проекту. Так автори й учасники прагнули створити «мажорну симфонію», де кожен митець зіграв «власноруч створену сольну партію». Тим самим художники «додали гарячих тактильних відчуттів до сірих морозячих днів й затишно огорнули простір кольором». А їхні колеги-артисти під керівництвом Владислава Троїцького завершили це магічне дійство вуличним перформансом за мотивами казки І. Шварца «Вбити дракона» на майдані Незалежності о 19-й годині.

Варто згадати перші усвідомлено-революційні художні рухи в доквітлі «Оранжева осінь», що відбулись паралельно у Львові й Києві в неділю напередодні другого туру виборів.

Хроніка подій була значно насиченішою й драматичнішою. Її можна простежити за статтею Петра Бевзи «Точка опори, або Хроніка мистецтва і революції»¹². Відсутність замовлення, діяльність за порухом власної душі й совісті виводили художників-революціонерів на образні рішення некон'юнктурного характеру.

Художники протягом віків, а надто у ХХ–ХХІ століттях, виступають своєрідними медіумами-артикуляторами, що несуть (і, найчастіше, не доносять) великі й прості істини своєму народу. Біда, щоправда, в тому, що вони інколи самі себе не завжди адекватно розуміють. Де вже вчасно зрозуміти глядачеві, – хіба що через роки. Так чи так, творча реакція українських митців на революційні події – ще один приклад їхньої інтегрованості у світову культуру й систему символів, освіченості та певної відірваності від практики, а також чистоти сприйняття космічних імпульсів і деякої замуленості сигналів передачі.

Українські художники в період Помаранчевої революції привнесли у народний протест елементи театралізації, гепенінгу й інтер-

¹² Бевза П. Точка опори, або Хроніка мистецтва і революції. *Образотворче мистецтво*. 2005. № 1. С. 4–9.

активних мистецьких дій – від балаганних до пафосних проявів. Це мало таке значення:

- послужило певною розрядкою. Візуально-образні, незвичні враження розсіювали напругу та агресію й, водночас, посилювали патріотизм, спонукали думати про вічне, про те, що історія повторюється й варто все ж таки враховувати помилки попередників, а не вчитися лише на власних. Підштовхували замислитись про важливу роль кожного, бо зібрання на Майдані та Хрещатику аж ніяк не було натовпом;
- мобілізувало й підтримувало бойовий дух. «Їжаки» Миколи Журавля з Петром Бевзою – згадки й глибинні, на рівні підсвідомості, зіставлення з героїчними, надзвичайно важкими часами воєн ХХ століття;
- розважало й підбадьорювало. Часто художні твори пропонували усміхнутись і посміятися не лише з опонентів, а й із себе самих та своїх обранців. Це оздоровлювало атмосферу.

Тоді було задумано багато цікавих проєктів¹³. Утім, більшість із них так і залишилася думках, чи у кращому випадку на папері, бо, мабуть, правильно кажуть мудрі: усьому свій час.

¹³ Сергій Якутович запропонував втілити проєкт «!ВжеУкраїна!»:

«У ці дні, коли відбулося осмислення української нації, коли Україна встала з колін, а свідомість кожного українця піднеслася до абсолюту, я, Сергій Якутович, починаю мистецьку акцію **!Вже Україна!** і запрошуюю приєднатися до мене усіх людей мистецтва.

Чому саме така назва?

Те, що було мітом, легендою, піснею, думою – стало реальністю сьогодні.

Яка мета акції?

Це акт Творення під час загального страйку задля великої мети страйку. Це акт Творення нового образу України вже сьогодні! Митець не виробляє матеріальних благ, і саме на майданах він має віддати своє мистецтво людям.

Митці об'єднуються, щоб сказати про те, якою Україна буде завтра.

Що я хочу зробити?

Зафіксувати вирішальний, доленосний момент історії.

Це буде велике полотно із зображенням золотої брами, яка складається з великої історії і наших святих, образу матері та дівчини. Від брами будуть розходитися 27 полотен з гербами областей України, міст Києва та Севастополя, які несуть янголи в національних одностроях.

Конструкція – модерна, форма – барокова.

Тема – неперервність історії і народження Нової історії.

Частини полотна із зображеннями гербів будуть передані на збереження в обласні центри. А в урочисті для України моменти вони знову будуть єднатися в Києві в цілісне полотно. Це і буде символічне ствердження:

!Вже Україна! Єдина!

Проте, думаю, слід зауважити ще одне явище, яке претендує на звання мистецького, насправді ж є абсолютно кон'юнктурним і «попсовим». Йдеться про, можливо, досить широко створене (ширість твору далеко не завжди гарантує його художні якості) полотно, у серпні 2005 року занесене до Книги рекордів України й назване журналістами «останнім штрихом революції»¹⁴. Цей «штрих» явив собою досить невелике полотно Володимира Зайця, зображення на якому складається із 2516 клітинок – 37 по вертикалі й 68 по горизонталі. Змальований Віктор Ющенко на фоні революційного Майдану. 2004 клітинки на цьому полотні олійними фарбами різних відтінків жовтогогарячої палітри замальовували учасники Помаранчевої революції, звичайні перехожі вулиць різних міст, народні депутати й можновладці, односельці Ющенка з Хоружівки і сам президент разом із донькою Христиною.

Після того, як у незатишні напружені дні листопада–грудня 2004 року на Майдані було плідно реалізовано по-справжньому широку й енергетичну ідею, втілену в кількох багатометрових листах, писаних народом зокрема до президента Кучми й президента Путіна, у забавних слоганах і плакатах, у творчих роботах, виконаних під відкритим небом – на морозі, під снігом, цю ідею нелінійний аматор перетворив на розважальний атракціон.

Отак і визначається справжня вартість порухів та почуттів. Вони проявляються вчасно й зникають, коли немає для них поживи, підґрунтя, середовища, відгуку. Вони не вимірюють власної сили Книгами рекордів. Думаю, що послання панові Кучмі від народу (придумане й організоване...) за якістю, кількістю й щільністю наповнення гідне Книги рекордів Гіннеса, але така Книга цього листа не гідна. А от так званий «Останній штрих» – шоу-бізнес,

Що ми можемо зробити разом?

Столиця повинна ще раз показати приклад. У цей момент, коли зібралось стільки людей, з'явилася унікальна можливість наблизити широку аудиторію до історії, культури, мистецтва. Це є широке поле діяльності і для туристичних компаній.

Музеї, театри, концертні зали повинні відкрити свої двері для усіх бажаючих.

Такі ж акції відкритих дверей мають відбутися в усіх містах України.

Відкриті душі – відкриті двері!

Чому саме я це роблю?

Тому, що я не можу цього не робити.

Висновок

Попри все і незважаючи ні на що, українська нація відбулася. Завтра буде повсякденна осмислена праця на себе і на свою країну.

З піднятою головою, чистим сумлінням, з повагою до себе, людей, країни, світу треба зберегти і примножити помаранчеве тепло цих днів».

¹⁴ Шовкун Л. Останній штрих революції. *Україна молода*. 2005. 5 серпня. С. 4.

чистої води розважальна акція на популярну тему. Що ж, і це має право на життя, але з мистецтвом, окрім мистецтва власного піару, не має нічого спільного. Цікаво простежити, як саме 44-річний митець із села Затоки Барського району Вінничини зуміє скористатись новим своїм іміджем, який він так наполегливо вибудовував протягом 240 днів. Такі дії – елемент із мистецтва жити, властивого низці американських та європейських художників ХХ століття. Однак такі елементи мали логічні витoki й такі самі логічні продовження у творчості цих митців, як-от Далі, Енді Уорхол чи Полак... Опріч відповідного середовища та ситуації, вони потребують певної харизматичності самого автора. Оскільки нічого такого, крім ситуативної зацікавленості, не спостерігається, простежимо за подальшим «творчим зростанням» Володимира Зайця, якщо він відбудеться.

Автор книжки «Мистецтво і політика»¹⁵ Н. Мусієнко звернула увагу на те, що серед політиків є поети, письменники, а ось художників не видно. «Чому?» – запитала одного з живописців. «Тому, що там, у політиці, художнику сіро й нецікаво».

Справді, вдивимось у політичну діяльність – візуально й образно слабкий матеріал, переважно сьогоденний, прийдешній. (Проте сучасні художники contemporary art навчилися працювати з летючою хвилиною, їм цікаві акції й гепенінги на кшталт театральних постановок, тільки на відміну від театральної вистави, художня акція може й не повторитися, втім, як і політична...) Традиційне ж українське образотворче мистецтво переважно прагне висловлень та образів узагальнених, піднесених, неперехідних, щоб «палити серця» візуальними втіленнями ідей через форми, ритми й композиції... Це потребує абстрагування, концентрації та наступної реалізації в певному просторі або площині. Отже, художня, образотворча мова вимагає певної дистанції автора від глядача (хоча в новітніх видах мистецтва часто створюються інтерактивні роботи, що можуть фізично брати реципієнта у полон, бо потребуватимуть певного тактильного контакту – натиснути кнопку, вдягнути навушники, торкнутися зображення...). У Верховній Раді, попри необмеженість тактильних контактів недоторканих із недоторканими (згадаймо баталії в сесійному залі), гатунок емоцій, що викликають шалену напругу, зрозуміло, не творчий, не піднесений, а руйнівний і бруднуватий. Художник натомість крізь свою душу має просіювати, прочищати, як крізь сито, могутні енергії емоцій, щоб відтворити їх у своїх роботах. Тож сучасна політика – явище дрібне й плінне, хоча

¹⁵ Мусієнко Н. Б. Мистецтво і політика. Київ : Видавничий дім «Скарби», 2002. С. 160.

часто здебільшого роздуте, важезне й при тому порожнє, як ми всі пам'ятаємо на прикладі СРСР або навіть досить недавніх ситуацій з історії вже незалежної України.

Якщо в поета, письменника й, особливо, артиста професійний апарат багато в чому збігається з професійним інструментарієм політика – мова, декламація, поза, побудова й розігрування сцен, створення і розв'язування драматичних колізій тощо (треба лишень його добряче переналаштувати), то ремесло художника більш опосередковане, й актуальність його залежить від волі митця, а не від волі електорату, якому художник, на відміну від політика, навіть уможливно не підзвітний. Щоправда, ступінь актуальності мистецтву може задавати ще замовлення (наважуся відіслати читача до історії життєдіяльності тоталітарних держав або передвиборчих та виборчих ситуацій здебільшого найвищих рівнів. Вдала реклама, що агітує за того чи іншого кандидата, – це результат активної творчості, що об'єднує разом багато мистецтв і професій). Цей стан речей має свою досить давню історію: правителі часто використовували художників для візуального втілення власних ідей – це були замовлення з обумовленням певних рамок, конкретними вимогами, й художник, який приставав на пропозицію служити, якщо і мав якийсь люфт у виконанні, то лише в плані незначного уточнення формального вирішення.

Справжній політик – то людина творча, він має мислити образно, сміливо, нестандартно, володіти словом, голосом, а часом ще й бути неабияким лицедієм. Та як би активно політика цінувала й залучала мистецькі прийоми, все ж вона не стає повноцінним і високим мистецтвом. Чистоти та злету не вистачає, навіть у найромантичніших та ідеалістично налаштованих діячів. Тому мудріші з них звертаються до мистецтва по проявлену духовність, культуру, силу вислову, за яскравими переконливими образами, що будять, підтримують прихильників і переконують опонентів.

Врешті, все сталося так, як і завжди. Художники в політику не пішли. Але політична напруга, революційні події не просто вивели митців на барикади, а й спровокували творчу активність, досить плідну, бурхливу, цікаву й коротку щодо часових термінів. Ця активність посилилась у скрутних для народу, кризових ситуаціях і втратила потенціал, щойно хвиля напруги спала. Це закономірне явище й абсолютно відповідне навіть фізичним законам стосовно хвиль, збурень та рухів. Висока хвиля відкогилася, забравши з собою основний творчий потенціал для його подальшого нарощування й утілення в інших проявах і залишила за собою піну та камінці з мушлями, на кшталт так званого «Останнього штриха революції».

Р. С. Минув рік і навіть більше. Колись Ежен Делакруа менше ніж через рік після Революції виставив на вернісажі Салону «Свободу на барикадах». Оноре Дом'є, створивши низку революційного змісту аркушів-памфлетів, був засуджений до ув'язнення й штрафу. Франсіско Гойя відреагував на криваве придушення повстання іспанців проти французьких завойовників драматичною картиною «Розстріл повстанців в ніч на 3 травня 1808 року»... За цей час у тиші наших майстерень могли б визріти нові твори, які б узагальнювали враження й досвід, як соціальний, так і художній. Їх не видно. Мабуть, ще не час... Чи особливості новітньої доби?

HEORHII NARBUT AND THE SHAPING OF A BRAND

As anachronistic as it might appear, Heorhii Narbut's modernist aesthetics that would define a Ukrainian style in the twentieth century was actually shaped by the imperialist era of the eighteenth century. Significant as well for his formation was the region surrounding the town of Hlookhiv (where Narbut was born in northeastern Ukraine), that would have a great impact on the development of Narbut's signature art and manner. Hlukhiv, once the seat of the Cossack Hetmanate, from whence also hailed two of the finest composers of the late 1700s – Maksym Berezovsky and Dmytro Bortniansky – could be described as a kind cultural time capsule. Preserving a rich history of Ukrainian material culture – from antiquity to the present – Hlukhiv's ambience nurtured the creative leanings of Narbut from his youth. As a student, surrounded by the imposing architecture of Mazepa's classicizing tastes that typified the area, Narbut was turned onto his artistic path by immersing himself in the search of the classical style. By taking part in archaeological excavations and being simultaneously exposed to the heraldry, insignia, and accouterments of Cossack nobility, this rich cache of material artifacts could not but leave an indelible impression in shaping Narbut's future in the visual arts.

To prepare for his vocation, Narbut would copy and commit to memory the linear forms found in old manuscripts – from the Ostrih and Peresopnytska Gospel, and Monomakh's *Instructions to His Children*, to newer publications of the *Chanson de Roland*. What appears to have appealed to him about these sources was the visually rich epistolary style that made the content of these books accessible, both to the literate and illiterate. This may have motivated him, in part, to also turn to his illustrations of other kinds of "classics" namely the Aesopica created by Hans Christian Andersen, and later, the Ukrainian alphabet. Through this scriptoria lens, the artist developed an aesthetic stamp fairly early in his artistic trajectory, yet Narbut's true brand would not come into its own until Ukrainian sovereignty was established after the Revolution of 1917.

Well before the final collapse of the Russian Empire, Narbut traveled to St. Petersburg to become an acolyte to Ivan Bilibin, a central member of the renowned World of Art. In large part, the modernist turn in the Empire was enacted by this dandified society of literati and painters of St. Petersburg who since 1898 called themselves “Mir iskusstva”. Enamored with their production in the graphics medium, Narbut was keen on realizing himself in this genre and became a cultivated member of the group. St. Petersburg had already reached its cultural apogee by 1906 when Narbut arrived in the imperial capital. The luxurious refinement of the city which had widespread appeal was defined by Tsar Peter’s westernization program appropriated largely from Western Europe since the early 1700s. As a French-speaking elite, the Russian aristocracy living in the new capital followed the Rococo tastes of the tsar’s daughter, Elizabeth, who sought to emulate the palatial lifestyle and mores of the French court in the early part of the eighteenth century. The affectation of the Petersburg century was cinched by Catherine II’s predilection for a sobering classicism imposed by her relationship with Enlightenment thinkers. The whimsical lines of the capricious nature of the Rococo, complemented by the restraint of the classical would find expression in the theatrical and the fantastic forms for future Petersburgians. Through it all, St. Petersburg became the crucible of what among Eastern Slavs could certainly be described as “modern” in the sense of *au courant* culture in the otherwise insular backwardness of the Empire.

By the early twentieth century, a revivalist ethos – from pagan Rus’ in *Prince Ihor* to French neo-classicism in *Le pavilion d’Armide* – dictated the extravagant designs of World of Art performances launched by Sergei Diaghilev, the legendary impresario of the *Ballets russ* (1909–1929) who used the corps de ballet, an extension of the World of Art, as a rallying point for promoting contemporary Russian art in Paris. Premier designers Alexandre Benois, Konstantin Somov and Leon Bakst, the leading figures of the World of Art, used epic myths, literary sagas, romantic epics and native folklore in collaborative spectacles that dazzled Western audiences.

The predilection for looking back to past eras on the part of the World of Art was dictated by the ambition to refresh Russian culture after almost a half century of regionalism and social realism. Aesthetically, the pickwickians of St. Petersburg revolted against the sentimentalism of the *Peredvizhniki*, whose realistic art showed the all too gritty depictions of the tawdry life of the lower classes. The World of Art deplored the descriptive narratives of Ilya Repin and the tendentiousness of his nineteenth century cohorts who hankered for social change. Although not completely apolitical, social transformation for the rarified Petersburg set was translated as a response to the Wanderers at the end of the cen-

tury primarily through the aestheticization of culture. Looking backwards, while deliberately overlooking the medieval feudalism that persisted in village life among the peasantry, they found solace in the urbane sophistication of the previous century that harkened to a more serene and cohesive time in Russia's past. The exacting features of *chinoiserie*, embodied by the mellow combinations of ochre and yellow at Catherine's Oranienbaum, for instance, or the dimensional play of black and white of exquisite parquet floors in the palaces of St. Petersburg (which would later turn into a hallmark checkerboard motif for Narbut) appealed to an aesthetic demanding precision of detail, which only the graphic arts could produce.

The paradox created by the autocracy of Russia's rulers relative to the "medieval" aura of their Muscovite past as a contrast to their ostentatiously cultivated cosmopolitanism gave rise to hybrid quality of Narbut's own aesthetic stamp. At first, his draughtsman-like approach was somewhat indistinguishable from Bilibin's signature style, which made use of colorful decorative motifs of medieval Moscow and interpreted them as pristine and sometimes abstracted design elements associated with native folklore. The blending of such dualities would propel Narbut to eventually surpass his teacher by introducing an arsenal of visual tropes closer to his Ukrainian experience. The Cossack Baroque sources of past centuries that informed Narbut's aesthetic sensibilities would be shaped into a distinctly Ukrainian mold with a modernist imprint. It would take a brief period outside the Empire to solidify Narbut's artistic sensibilities.

To hone Narbut's abilities, his mentor Bilibin along with Mstislav Dobuzhinsky, another prominent member of the group, encouraged their protégé to go to Munich to study with the highly reputed Hungarian graphic artist Simon Hollósy. Accompanied by O. P. Mohylevskyi and with a letter of introduction from Somov, Narbut spent only a short time in Munich in 1909–1910 taking advantage of the artistic riches of the Alte and Neue Pinakothek. Spending hours absorbing the art of Albrecht Dürer in public collections, while also coming to terms with the dramatic dark-light play of Felix Vallotton and the striking black and white art of Aubrey Beardsley brought a dimension to Narbut's graphics that measured him favorably against his contemporaries. Narbut's European experience, however, set him on a more philosophical trajectory made poignant by the cosmic event of Halley's comet, which Narbut recorded in images of 1910.

There was something ominous and understated about the instance of Narbut's rendering of the spectacular light of the comet against the dark skies. Observing it far from his homeland and at a distance from the rarified world of St. Petersburg, it must have registered as a portent of poten-

tial dread and possible redemption. Indeed, in this determining moment of Narbut's life, his understated rendering of the event executed in water-color dwells on distinct contrasts: a refined classical structure illuminated by the light from above is seen on the righthand side, while untamed nature in the shadows of darkness is visible on the left. The entire setting, as far as can be witnessed, is devoid of humanity. As the comet shoots through the night sky, it sheds light on this binary landscape, privileging neither side. As wondrous and spectacular as the comet must have appeared, its neutralizing power strikes down hierarchies of all sorts and makes no distinction between a constructed environment and raw nature. Only with the outbreak of World War I and the collapse of the empires would the comet's symbolism come to fruition for the artist.

In the meantime, Narbut returned to St. Petersburg from Munich and staked his reputation as a self-made graphic artist by producing illustrations for current publications – not only the satirical fables of Ivan Krylov but illustrations for books on the Napoleonic era celebrating Russia's victory of 1812 over the French. In the former he indulged himself in the fantastic and fanciful, depicting dolls and animals, puppets and playhouses, animating the inanimate in keeping with the theatricalizing spirit of the World of Art; in the latter, he became preoccupied with emblems of Antiquity: broken obelisks, ruined classical columns, mottoes, monograms, symbols, shields, and insignia. In the detailing of these items, Narbut's predilections for the historical came into stronger play. The specific militarized features of the Alexandrine Empire period style compelled him to render the ruins of the past as an embodiment of the present. He not only studied the objects of this period, but he surrounded himself with Empire-style furniture and expressed himself sartorially by wearing anachronistic Arakcheyev dress. Moreover, by reviving the black-and-white genre of the silhouette, Narbut addressed issues of anonymity and isolation, mostly, a monodimensional realm, ostentatiously outlining a world filled with beautiful things and fickle finery. Initially taking his cue from his fellow dandies, Narbut allowed himself to embody the fanciful world that easily transports one into escapist realms. Yet, even as a fully contributing member of the World of Art society, he completely turned his attention to Ukrainian matters as soon as the Empire came to an end. This dualism is revealed in part by Narbut's project of *The Ukrainian Alphabet* – first taken up in St. Petersburg in 1917 and never completed. On each of the letter pages, one finds a summary of Narbut's hallmark style to date: Mazepian architecture, Orientalist figures, classical ruins, dolls and puppets and playthings, tactile architectonic surfaces, skies illuminated by light, Cossacks and theatre maquillage – all of it, including the scriptoria form of the letters – contained within the strict formatting of old Slavonic manuscripts.

Narbut's immersion in the art world of St. Petersburg turned out to be a period of dualistic quests. Surrounded by aestheticized artifice, he was awakened to the living past as well, which began to evolve into a conscious awareness of his own Ukrainian roots. This significant shift became apparent at war's end when Narbut's art took on an unprecedented expressive turn. Abandoning the delicate refinement of the Rococo and exploding with full emotional Baroque fury in a series of powerful wartime allegories, he made clear his response to the cataclysmic decimation of the empires. Here, the once innocent comet returns, transformed into lightning rods; the calm rolling hills of the land erupt seismically and classical structures – the traces of civilized humanity – collapse. All is set in a state of ruination by dissolving powers represented by their heraldic symbols.

Due to his friendship with Vladimir Lukomsky and a circle of leading “heraldists” based in St. Petersburg, Narbut rekindled this passion for the generations' long legacy of the Cossack era and especially the lineage of his own family. As if to finalize his own genealogical identity, he revived his family crest – three hunter's horns on a shield. Concurrently, Narbut began visiting the old gentrified sights of Chernihiv, Nizhyn, Poltava, and Hlookhiv regions, touring the eighteenth century country estates in these areas, and taking note of the Alexandrine period architecture and Mazepian Baroque that typified the gentrified estates of his countrymen. He established connections with his compatriots – lovers of Ukrainian antiquities and genealogists seeking to preserve their own family crests – such as Petro Doroshenko. Just after the war, he met historian Vadym Modzalevsky, architect and art historian, who took the charge of the Archive Department and promoted the Preservation of Antiquities in the Chernihiv region and future published *Our Past [Nashe mynule]*. With Modzalevsky Narbut forged a fast friendship that lasted until their mutually untimely deaths – both in 1920.

After the Revolution of 1917, which brought down the Empire and occasioned Ukraine's independence, Narbut stepped into action in his homeland as one of the founders of the newly-formed Ukrainian National Academy of Art, where he served as rector during 1918–1919. As head of the graphics division, his art would shift dramatically from the dandified ambience of St. Petersburg's art circles and the frolicsome imagery of its élite artists. Pivoting towards a reconstruction of Ukrainian cultural identity, he began to shape an approach to the graphics medium that would almost immediately be recognizable as modern and Ukrainian.

Rooted in his own retrospective historical sources, Narbut's style was based on laconic, emblematic form. Inspired by the stark clarity of black or red lettering on the yellowing grounds of old Slavonic printed matter, he practiced the disciplined interplay between word and image to

achieve precise, uncluttered, synoptic compositions. The fluidity of the Cyrillic alphabet, the curvature of its letters and especially the supple embellishment of initials and accents in old manuscripts appealed to his visual sensibilities and easily carried over to the new art. In keeping with the tendencies of clarity and functionalism that had become pervasive in West European art, the abstracted ornamental motifs that embellished ancient incunabula and Cossack official documents and insignia, along with the bright colors of banners of military regiments inspired this new aesthetic and became the source of his branding vocabulary. Most notably, the finely-carved furnishings of the Cossack gentry and robust stucco flourishes on Mazepian Baroque architecture gave rise to a new and fresh course of creative production for the artist. While for the Petersburgians, the aestheticization of historic periods represented a leap into the exotic, the fabulous, and the titillating forms, and not without a tinge of sentimentalism, for Narbut classicism would be transmogrified, as illustrations in Ivan Kotliarevsky's *Eneida*, where the classic prototype was transformed into an inherently Ukrainian and fully contemporary subject.

Narbut learned much from the refined, if somewhat artificial and eclectic imperial ambience of St. Petersburg, but he translated the experience of this immersion into terms that were consonant with Ukrainian cultural sensibilities. He tapped into a very different retrospective, that of the Cossack Hetmanate that reached its apogee in the eighteenth century before being destroyed by Empress Catherine II in 1775. This irony would not be lost on Narbut, who would allow it to shape his identity and dictate his branding style in the years to come. His ability to develop a long view of culture in which he included Ukraine can be associated with his training outside of the Russian Empire and the eighteenth century proved to be a goldmine for manifesting Ukrainian identity and Narbut championed this link and rekindled it as a pathway to Ukrainian artistic modernism. The Revolution was critical to this evolution. Once in Ukraine, Narbut transformed his Petersburgian experience with all of its local attributes to a universalizing brand of a modern Ukrainian national art. He did this by bringing the sophisticated, robust lineage of Cossacks into relief, without artifice and fanfare, but quietly, elegantly in a concise, clear template. One sees in Narbut a kind of cultural Janus – a reference to the Roman god of transitions and passages, simultaneously looking back and looking forward, keeping the past alive as he forges the future. Narbut raised Ukrainian graphic arts to a level of efficient expression that would meet the needs of a new state in the modern era. His brand inspired official insignia, logos, stamps, currency, and even playing cards. In this very same spirit, he designed the coat-of-arms of the Ukrainian state, the new currency, postage stamps, playing cards, and documents,

including the insignia of the first-ever Ukrainian Academy of Art founded in 1917.

Narbut's role in founding the Ukrainian Academy of Art and becoming a member of its original faculty marked a critical shift in Narbut's life, serving to coalesce the branding features of his aesthetic imbuing it with the quality of universal recognizability. Appointed the Head of the graphics division, Narbut created the original invitation for this auspicious event. Using ink in a freehand style capturing the character of old Ukrainian *скопонец*, the announcement is declarative and bold, giving the air of officialdom with a slight hint of the capriciousness of Narbut's own quirky and playful character. The event was marked by a grand exhibition dedicated to the work of its professors, held in the building of what became the Central Rada headquarters.

Narbut's lingering legacy is revealed in the work of at least two notable generations of Ukrainian artists. The first phase of Narbut's influence could be seen in the vast array of Ukrainian-language publications that were issued during the cultural renaissance of the 1920s. Belonging to the first generation of Narbutians, prominent graphic artists such as Les' Lozowsky, Robert Lisowsky, and a slew of others are linked in a formalist way to the Narbut brand. They have fully absorbed Narbut's concise manner, his architectonic structures, and organic flourishes, making clear that they constitute a specific "school" of graphic design that has the stamp of Narbut.

What is more remarkable, however, is the power of Narbut's influence on a more recent generation of artists who, since the 1980s have comprised a Ukrainian new wave of contemporary, postmodern art. Central to this group is the painter and graphic artist, Oleh Tistol, who had been one of the first to be invited to the Moscow squatter's group at Furmanny Lane in the late 1980s. Despite the hospitality and kinship shown by the Moscow artists, Tistol would soon find his way back to Ukraine and emerge as part of a group called the Paris Commune (because their studios were located on Paris Street in Kyiv). Taking up projects that related directly to works created by Narbut and his historical inspirations, as for example, *Reunification* (1988), *The Ukrainian Money Project* (1997–2010), Tistol's art is directly turned back onto Narbut's influence. Incorporating national and Soviet symbols, it echoes the heraldic nature of Narbut's work and also hearkens back to the Cossack era of the seventeenth and eighteenth centuries. Moreover, just as Narbut's art was confluent with the aims of modern sovereignty, Tistol's too reflects the tensions wrought by a new independence from Soviet hegemony. Tistol, and other artists of this conceptual ilk, such as Mykola Matsenko, have not only absorbed the formal aspects of Narbut, but also the philosophical issues of inclusivity and exclusivity that underlay Narbut's legacy.

For Narbut, it was the transition from the imperial to the post-imperial epoch through the complexities of eighteenth century aesthetics; for the conceptualists Tistol and Matsenko, it was their engagement with the post-Soviet abyss that propelled them to invoke the same era, a generation which called itself “the neo-Baroque”.

As a singular concept, branding is intimately associated with receptivity and a sense of association with what the brand represents. Certainly, aspects of Narbut’s life as an artist were gauged at addressing his own sense of inclusion within his immediate circles and to achieve that inclusivity with inserting himself into the company that allowed his creative energies to flow in an artistic medium that allowed his signature visual language to emerge. Identifying with the network of the *miriskussniki*, which was, by no means, onerous for Narbut, went hand-in-hand with brandishing a certain sartorial taste and manner. He thus achieved success not only in feeling one with this community of artists, gratified and emboldened by their acceptance of him, but, in reciprocity, also indulging in their aesthetic fancies but adopting them for his own purposes. This rudimentary form of branding was primarily and initially associated with Narbut’s artistic persona and manifested itself by the affect of his dress, his demeanor, and his social connections.

Narbut’s art, however, goes beyond the individual person to the creation of a more sweeping, and imagistically weightier cultural brand that serves as a response to larger existential issues of inclusivity and exclusivity that can be applied to Ukrainian visual culture as a whole. While Narbut is still the artist who creates this second, ascendant level of cultural branding, it is his artwork, as brand products unto themselves, that define the values of cultural belonging while maintaining a national culture’s distinctiveness. The reception of those values in postmodern contemporary Ukrainian art are central to the current generation of Oleh Tistol’s circle. What contemporary Ukrainian artists grapple with today, is the ease with which Narbut was able to effect a shift in attitude, while remaining true to himself. It is for that reason that his art continues to have resonance today.

Yuriy Tarnawsky

THE LAST SEVEN MINUTES: ANTONIONI'S *L'ECLISSE* AND FILM AS AN ART FORM

1

This essay isn't so much about Antonioni's film, as about Martin Scorsese's strange reaction to it, or more precisely, about relying on image as a narrative element, which in the end comes down to film as an art form.

But to get to that topic I have to talk first about the film itself – *L'Eclisse* (*Eclipse*, 1962), the third of Antonioni's "trilogy on modernity and its discontents", of which the first two are *L'Avventura* (*Adventure*, 1960) and *La Notte* (*Night*, 1961).

The story is classically simple. At early dawn, after a long night of painful deliberation in his apartment in the EUR residential district of Rome, from the window of which you can see the well-known mushroom-like water tower, Vittoria (Monica Vitti, who appeared in both of the earlier films), a young literary translator, breaks off with her somewhat older lover Ricardo (the popular Spanish actor Francisco Rabal, who a year earlier played the role of Jorge, the illegitimate son of Don Jaime, in Luis Buñuel's film *Viridiana*). Shortly thereafter, Vittoria meets her mother at the Rome stock exchange and through her makes acquaintance with the latter's young, dynamic stockbroker Piero (the famous French actor Alain Delon). Piero makes a few passes at Vittoria, which she at first resists, but eventually, and apparently fairly soon thereafter, she gives in to him and the two become lovers. One day, also apparently fairly soon thereafter, with only the two of them in his office, Vittoria and Piero embrace and kiss on the couch and roll around playfully on the floor, but finally, disturbed by the alarm clock going off, say good-bye, agreeing to meet later at 8 that evening, "at the usual place", which is a street corner not far from Vittoria's apartment. Piero stays in the office, to answer his client's calls, and Vittoria goes out into the street to go home. When the time comes, neither of them shows up at the agreed place, however.

In his film *My Journey to Italy* (1999), in which he tells how Italian films influenced him as a filmmaker, Martin Scorsese speaks at length about Antonioni, stressing the importance for him of *L'Eclisse*, and in particular its ending, which he says showed him for the first time what cinema could be. In the *New York Times* article from August 12, 2007 “The Man Who Set Film Free”, which he wrote to commemorate Antonioni’s death, he repeats himself, saying: “Antonioni seemed to open up new possibilities with every movie. The last seven minutes of *L'Eclisse*, the third film in a loose trilogy he began with “*L'Avventura*” were [...] even more terrifying and eloquent [than his other films]. We start to see things – the lines of a crosswalk, a piece of wood floating in a barrel – and we begin to realize that we’re seeing the places [Vittoria and Piero] have been, empty of their presence. Gradually Antonioni brings us face to face with time and space, nothing more, nothing less. And they stare right back at us. It was frightening, and it was freeing. The possibilities of cinema were suddenly limitless”.

What Scorsese is referring to is the ending of *L'Eclisse*, frequently referred to as “the coda” or “the last seven minutes”, containing images, natural sounds, and music, but no voice. Here is a detailed summary of it. (It should be useful not only to those who have not seen the film, but likewise to those who did. The details are not that easy to remember and were no less easy to record.) I will use it below to link elements in it with the situations in the story to which they allude. In the version of the film I watched, it runs from 118:24 to 125:38, or is actually seven minutes and fourteen seconds long.

A uniformed nanny with a baby carriage wading down a street. A lawn sprinkler with the EUR mushroom – like water tower in the background. A building on a street corner under construction hidden behind straw netting. Stacked up building material. A street corner fenced off with wood planking for construction. A steel barrel filled with water, fed by a plastic tube, a matchbook and a piece of wood floating in it. The trunk of the tree on the corner. White crosswalk stripes. Close-up shots of the building under construction. View of a near-empty street with a horse pulling a two-wheel carriage with the driver in it. It passes the nanny pushing the baby carriage, now walking on the sidewalk. Street pavement, camera moving along past construction netting to the white stripes in the crosswalk. A man crossing it and disappearing behind the corner shown earlier. Trees rustling in the wind. A tree trunk with thick gnarled bark. Panoramic view of the street seen earlier with the nanny walking in it, seen from high up, the camera panning, leading to a view of the crosswalk from high up. Another shot from above with

a bus driving off. Full view of the building under construction. Water flowing out of a hole in the side of the barrel with the piece of wood and matchbook in it, then running along the ground to the drain at the street corner. A man, then a woman waiting for a bus. Another, younger woman. A bus arrives. A man reading a newspaper gets off it and proceed walking down the street, toward the crosswalk. A shot of the sprinkler. Kids playing in the distance, screaming. The sprinkler again. A man in overalls turns off the water. Water dripping off leaves on bushes. Tree tops along the street. The white wall of a building with balconies projecting off it. Two men on the roof, one pointing into distance. Switch to down below – a young woman with long blond hair walking, only her hair seen from the back. She walks to the corner, turns around to check if the street is clear, and you see her face. A close-up shot of the matchbook and piece of wood in the barrel. Water running along the pavement. An older man, with white hair and glasses, waiting. He looks around and crosses the street. The street corner with the fenced off site seen from across the street. Cracked pavement. The baby (a boy) in the carriage, the nanny pushing it along. A darkening sky with the sun setting behind clouds. Another younger dark-haired woman looking as if for a bus. A cobra-like street lamp suddenly turning on, against the background of a darkening sky. A still darker street with street lights on, light traffic in it. View in the opposite direction, along the street the nanny had walked in at the beginning. A bus rounding the corner, moving toward the stop. Lots of people walking, their backs barely distinguishable. Some of them turn toward the familiar street corner and walk off. The street corner from a distance, barely illuminated by a traditional street lamp among tree leaves with the building under construction behind it. The camera pans to the empty street from the beginning of the sequence, with lit streetlights stretching into distance. The final shot is of a single round light gradually glowing brighter. FINE (THE END) in white letters appears next to it.

The allusions refer to two sequences in the film – the first, in which Vittoria lets herself be kissed by Piero for the first time, and the second, in which she agrees to go to his apartment, where they finally make love.

The first sequence runs from around 88:20 to about 93:20, or is about five minutes long.

After leaving the scene where Piero's Alfa Romeo has been lifted out of the river where it was driven the night before by a drunk who stole it, Vittoria and Piero walk past some sprinklers watering lawns, which look like the sprinkler in the final footage. Vittoria playfully throws water on Piero and runs off laughing. The two continue walking leisurely along the slopes and empty roads of the EUR district and wind up in a more

built-up part of town. There is a building being erected on the corner of two streets. It is hung with straw netting and is separated from the street by wood planking. This is the corner and the building that appear in the final footage. Vittoria and Piero walk on the other side of the street. They come to the crosswalk with its wide white strips. As they are crossing it, Piero says to Vittoria, “When we come to the other side of the street, I will kiss you”. They cross the street and stand by the planking fencing off the construction site. There is an awkward moment and Vittoria finally lets Piero kiss her gently on the lips. She frees herself immediately, however, and while walking off picks up a small piece of wood and throws it in the steel barrel full of water that stands there behind the planking which we see in the final footage.

The second sequence runs from around 95:40 to about 99:04 or is about three minutes and twenty-four seconds long.

Vittoria arrives at the already familiar street corner where she and Piero have apparently agreed to meet. She walks past some building material that looks like what we see in the final footage and then along the fenced off area of the building under construction. Her hair looks like that of the blond girl in the final footage. Piero isn't there. She sees the piece of wood is still in the barrel, then waits, leaning on the tree trunk with the gnarled bark. The horse carriage with a man in it we see in the final footage comes driving down the street. Piero appears just as it passes by. The two talk. Vittoria pushes playfully with her fingers the piece of wood and the matchbook floating in the water in the barrel. Piero asks her if she wants to go to his home. She agrees, and they walk off. A tall blond young man walks by, crossing the street and Vittoria comments what a nice face he has. How he looks and walks resembles the white-haired man in the final footage. The nanny we see in the final footage comes along pushing the baby carriage and Piero and Vittoria walk off in the direction of his place where they will make love.

3

At the beginning of this essay I referred to Scorsese's evaluation of *L'Eclisse* and its ending as “strange” and cited it as the impetus for my writing it. By this I didn't mean to suggest I was against the high praise Scorsese bestows on the film. I consider Antonioni to be one of my favorite directors and *L'Eclisse* one of my favorite of his films, second only to *L'Avventura*, and agree that it is the ending that gives it special power. But I don't feel that what Antonioni has done in it is anything novel, as Scorsese claims. Similar things have been done by other directors before; Antonioni merely did it exceptionally skillfully and effectively.

It is hard to appreciate the power of the ending of *L'Eclisse* from the dry lists of words in the three texts I offered above. Images work in a different way than words, and one has to see the film to appreciate what Antonioni did. But, to give the reader a better idea of how the ending works, I will rephrase the above in a more conventional way.

Look, Antonioni's camera says to the reader, here is that nanny who came along pushing the baby carriage as Vittoria and Piero were going to his place where she was going to give herself to him. And here is a sprinkler that looks like the one from which she splashed water on him after they had left the scene with the car being pulled out of the river. And now here's that corner where he gave her a peck on the lips after which she pushed him away, and the barrel with the water she threw the piece of wood in the first time, and the wood is still there, as is the matchbook someone threw in later which she saw the second time, and this is where they're supposed to meet. And here's the tree she leaned on waiting for him to come that second time, and that crosswalk with its wide white stripes, and here comes that horse pulling the carriage with the man sitting in it that drove by just as Piero appeared the second time when Vittoria was waiting for him. Will he come first this time and will have to wait for her as she had waited for him then? No, the street he came from back then is empty as far as you can see. Busses run on this street and there is a bus stop right there. Will one of them or both come by bus? And here is that corner again and still no one is waiting at it, and water is flowing out of the barrel, so time is passing by, running out. There are people waiting, but it's neither Vittoria nor Piero, and they are merely waiting for a bus. A bus arrives and a young man steps out of it, but it's not Piero. And here's that sprinkler again, and a man turns it off. It's getting late. Time's running out. Life goes on though. Buildings stand, men point out something interesting from their tops. But wait, here's a woman with blond hair looking like Vittoria. Is it her? No, it's not. She looks a little like Vittoria, but it's not her. What's going on? Where are they? Isn't either of them coming? The piece of wood and the matchbook in the barrel are still there, waiting. Maybe they'll come after all. Oh, and here's a man that looks like the young man Vittoria liked that time when they were going off together with Piero, and the nanny with the baby carriage. She's returning home. It really is getting late. Time's definitely running out... The sun's about to set. Is it too late for at least one of them to come? Perhaps not. Here's someone still waiting for the bus. But street lights are turning on. It is too late. It's hopeless. One more bus arrives. Lots of people get off it and go their ways. It's gotten dark. The day is ending. All hope is gone. Neither of them will show up for sure. They've given up on themselves and on love. Here's that street corner again, with only

the solitary street lamp uselessly casting its light onto the empty pavement below. No one will need it. The whole world is empty, dark, with only a small round street light putting up useless resistance to the all-encroaching night.

4

As I stated earlier, in his praise of “the last seven minutes” Scorsese says, “Antonioni brings us face to face with time and space, nothing more, nothing less. And they stare right back at us. It was frightening, and it was freeing”. I don’t know what the phrase “time and space” is supposed to mean. (I have a feeling it may have something to do with the space-time continuum from theoretical physics which has wormed its way into our lives to impress and confuse us.) The images Antonioni gives us are allusions, nothing more, nothing less, the same as any other, visual, verbal, and any other allusions, and all they do is serve as pointers to memories of the earlier footage in the film which have stayed in our minds to wake them up and bring them to the surface. What Antonioni has done with them is to structure them in a highly effective way – select the most evocative ones, make them almost purely visual and stripped of human speech, arrange them in a carefully thought out manner, and place them at the most important part of the film – its end – where they are bound to have the greatest effect. Had he collected less effective images, watered them down with irrelevant material, and so on and so forth, we would have hardly noticed them and would not gloat over them as we do now.

I suspect that what impressed Scorsese in the footage has nothing to do with any time and space, but is the fact that it falls out of the conventional plot-based narrative structure in which the rest of the film is constructed and which Scorsese associates with filmmaking, opening his eyes to a technique he hadn’t been aware of before. There was nothing in the film which overtly stated Vittoria and Piero had cooled off to each other, and most importantly, no words were uttered that this is what had happened and that neither of them would show up, but all of this was left to silent images to take care of and they absolved themselves splendidly of their task. So, to tell a story, you don’t need actors and don’t have to explain everything to the viewer, but can leave it up to the mute camera to do it for you.

It so happens that this technique is what is commonly known as *Poetic Cinema*, and it was developed and used many years before Antonioni shot his *L’Eclisse*. Scorsese either didn’t know about it or, if he did, chose to ignore it.

Here is a detailed list of the scenes in the first seven minutes, forty-eight seconds of which are taken up with credits, of the film *Arsenal* (1928), the second one of an informal trilogy of silent films by the Ukrainian filmmaker Alexander Dovzhenko, who is generally considered the originator of the genre, in which he perfected this technique. The other two are *Zvenyhora* (1928) and *Zemlya* (*Earth*, 1930).

Barbed wire on the background of an ominous empty sky. Explosions, smoke. A gaunt old woman standing still with her arms helplessly hanging down in a peasant hut kitchen, a few items of crude wooden furniture and a masonry stove in it. A screen with the caption “A MOTHER HAD THREE SONS”. More smoke, explosions, trenches. Men in fur hats and military coats, rifles with bayonets beside them, asleep, their heads resting on the side of an open railroad car, the train speeding along. More trenches, explosions, smoke. A close-up shot of the woman. More trenches, explosion, and smoke. A screen with the caption “THERE WAS A WAR”. Village scenes – women standing still, a man on crutches crossing the street with a child running behind him, another man on crutches walking down the street, a gendarme molesting a young woman. A screen with the caption “THE MOTHER NO LONGER HAD THREE SONS”. A barren, dusty plowed field. The same peasant hut kitchen, with a young man, both legs and one hand missing, sitting in the middle of the floor, a crude wooden crutch that can double up as a peg leg leaning against the wall. An old woman (the same?) walking through the field, casting with her hand pitiful little dribblets of grain out of a little sack she is carrying, dust rising up from under her bare feet. Czar Nicolas II of Russia, in a general’s uniform, sitting at a desk, pen in hand. A shot of the woman again. The czar again. Back to the field. The woman falls down with exhaustion. The czar again, contrasted with a shot of a stony-faced worker. The czar writes in a letter, “September 2. I shot a crow. The weather is nice”. A shot of the woman lying still on the ground, like a shot bird. A close-up shot of the woman on the ground. The czar signs the letter “Niki” [Nick]. A still more detailed close-up shot of the woman. The figure of a gendarme against a wheat field, ears of wheat swaying.

Relying almost exclusively on visual allusions (the first caption alludes to the opening of a typical Ukrainian folk tale which usually tells the story of three sons, in which the youngest one comes out on top), in the course of six minutes and twelve seconds Dovzhenko describes the frightening nature of war (WWI), it’s horrific effects, and the deplorable social situation in czarist Russia which ultimately led to the revolution which is described in the rest of the film. In its expressiveness, the technique is indeed similar to poetry. Using a standard plot-based narrative

approach, this could have taken up the footage of the whole film. Note how nothing is said about what happened to two of the brothers, nor how the third one got crippled – the first two were killed and the third one was crippled in the war in a way that doesn't need describing. Note also the comparison of the old woman collapsing from hunger and exhaustion to the crow being shot by the czar. His indifference to the plight of his subjects is as cruel as shooting a bird for sport – crows aren't eaten.

Farther along in the film, there is a description of the crash of a train carrying soldiers to battle. We see images of the men playing cards and relaxing to the sounds (movements) of an accordion being played by one of them. When the train derails, we don't see the engine and cars flying off the tracks (it would have been too expensive to shoot and, besides, was unnecessary) but close-up shots of objects and men hurled through space and landing on the ground, smoke, steam, dust, and so forth, ending in a shot of the accordion hitting the ground and, after a couple of seconds, closing up on its own, as if still in the hands of its owner. (The image is quoted by the French director Rene Clement in his film *La bataille du rail* (*The Battle of the Rails*, 1945), showing the derailment of a train carrying German soldiers in wartime France.)

Freed of the straightjacket of plot, Dovzhenko lets his imagination roam free in other highly effective ways.

There is a wonderful footage of a team of three pairs of horses carrying the body of a dead soldier on a gun carriage through a snowy landscape to deliver him to his mother at home. The soldiers are in a hurry to get back to the battle and they urge the horses to gallop as fast as they can, and the horses speak back to them, assuring them they are doing their best. The words are like those in a Ukrainian folk song. When the men arrive at the village, the dead soldier's mother already stands next to a freshly dug grave waiting for his body, and the soldiers put it into the grave and, after paying homage to the mother, quickly gallop off. (When Dovzhenko was asked how he explained the mother's knowing that her son had died, he replied that every mother expects her son to die in a war.) At one point the portrait of Ukraine's national poet Taras Shevchenko hanging on the wall comes to life and puts out the candle that has been lit before it as if before an icon. (Jean Cocteau copied this image in his film *La Belle et la bête* (*Beauty and the Beast*, 1946), where a statue on the wall does the same. Dovzhenko, however, is more graphic in his treatment of the act – he has Shevchenko spit on the flame, whereas Cocteau's statue merely blows it out.) And in the final scene, when the hero of the film Tymish, whose machine gun has jammed, stands up to face barehanded his attackers, their bullets turn into puffs of hot air, doing him no harm, and he defiantly tears open his shirt and bares his chest to them – he is immortal and cannot be killed!

6

As every true work of art, *Arsenal* is an indissoluble fusion of subject and form. In the film Dovzhenko devoted as much attention to how to tell his story, as to the story itself. In fact, the story in the film is trite. It is a highly distorted, propagandist tale of a Bolshevik-fomented uprising of workers at a Kyiv munitions plant (“Arsenal”) against the forces of the Ukrainian National Republic. The “reds” are depicted as nothing short of saintly heroes that can do no wrong, and their opponents as grotesque, laughable buffoons. It is a sign of Dovzhenko’s genius that the film can be viewed today with very little, if any distaste. The manner in which the story is presented is so original and powerful that the subject matter seems to play no importance. This is true of the other two films of the trilogy as well as of *Ivan* (1932), Dovzhenko’s first sound film, and to a lesser degree of *Aerograd* (1935) and *Shchors* (1939), all of which are propagandist in nature. In the course of his professional life Dovzhenko did his utmost to convince the party rulers in the Kremlin of his devoted allegiance, probably partly because of having fought on the side of the Nationalist forces during the early days of the revolution (by some accounts, ironically, including at the battle of Arsenal), but it was to no avail. Virtually every one of his mature films was labeled as nationalistic, he was banned from working and living in Ukraine, and ultimately was buried in Moscow, where his remains rest to this day.

7

The extent of Dovzhenko’s impact on cinema is not clear, but there is no doubt that it is significant. His films received wide attention during the early days of the cinema – immediately after its release on April 8, 1930 in Ukraine, where it was banned for being “naturalistic” only nine days after its opening, his masterpiece *Zemlya*, received public screenings in a number of important cities in the West, including New York, Berlin and Paris, to great critical and public acclaim, and *Ivan* received the top prize at the 1934 Venice film festival for a program presented by a country. *Zemlya* was voted one of the twelve greatest films of all time by a panel of film historians at the 1958 Brussels World’s Fair and one of the top ten greatest films ever by the International Film Critics Symposium.

Being more specific, we know that upon seeing *Zvenyhora* at an early screening, Eisenstein and Pudovkin were ecstatic. Eisenstein later wrote, “We saw sharp-keeled boats sailing out of double exposures. The

rump of a black stallion being painted white. A horrible monk with a lantern being either disinterred or buried – I am not sure which”¹. And there is no question that the Ukrainian *Poetic Cinema School*, which arose in the 1960’s and which includes such figures as Sergei Paradzhanov, Yuriy Ilyenko, Leonid Osyka, as well as others is a direct descendant of Dovzhenko’s films². But you also see their presence in the work of such diverse directors as the already mentioned Frenchmen Rene Clement and Jean Cocteau as well as their compatriot Jean Vigo, who is considered the originator of French *Poetic Realism* (in particular his *L’Atalante* (1934), with the colourful character Père Jules played by Claude Simon and the exotic stories of his life on the open seas supported by bizarre artifacts), the Bengali Satyajit Ray, who shocked American critics with his lyrical *Pather Panchali* (*Song of the Little Road*, 1957) (the scene with rain hitting water lily leaves on a pond is a beautiful variation on that of apples being lashed by rain in *Zemlya*), the Russian (half-Ukrainian) Andrey Tarkovsky, who considered *Zemlya* his “university” and would often re-watch it for its scenes of landscapes³, and the German Volker Schlöndorff (in his *Der Fangschuß* (*Coup de grace*, 1976), there is a scene of soldiers running through deep snow, which seems a direct quote from *Arsenal*; he also expresses admiration for Dovzhenko in a video interview which accompanies a DVD edition of one of his films). Even such an iconic Hollywood figure as Woody Allen has paid homage to Dovzhenko – *Earth* is the top feature of a double header on the marquee of a movie theater the character he plays is seen entering in his film *Manhattan*.

We can’t say with certitude that Antonioni had Dovzhenko in mind when he conceived the last seven minutes of *L’Eclisse*, but it is inconceivable that he wasn’t acquainted with the latter’s work and thus must have been inspired by it to some measurable degree.

8

Earlier, while speaking of Scorsese’s giving Antonioni the credit for inventing the language in the last seven minutes of *L’Eclisse*, I said that he must have done it either because he had never heard of Dovzhenko

¹ Jonathan Rosenbaum, “In Stalin’s Shadow”, *The Guardian*, July 3, 2003.

² For more on this subject, see Joshua First, “Ukrainian National Cinema and the Concept of the “Poetic,””, <http://www.kinokultura.com/specials/9/first.shtml>, 2009.

³ Vadym Skurativsky, “Tarkovsky and Ukraine”, www.ucalgary.ca/~tstronds/.../skurat_summary.htm.

(I used the term “Poetic Cinema”, but the two are synonymous), or because he chose to ignore him. I did it for rhetorical reasons. It is not true. There is no doubt that Scorsese did ignore Dovzhenko, knowing full well what he was doing. He might not have heard of Dovzhenko when he first saw *L’Eclisse* (he must have been in his early twenties then) but it is impossible that he didn’t know about him when he became a filmmaker and even more so at the time he wrote the Antonioni obituary/article. (If nothing else, he must have seen Woody Allen’s *Manhattan* by then.) I suspect that the reason for this was his feeling that Dovzhenko was too marginal a figure for today’s mainstream cinema. He may have done some interesting spade work way back then, but it was Antonioni who perfected this technique and brought it to the contemporary filmmakers’ attention.

It is of course not true, but be it as it may, if Antonioni, in Scorsese’s words, set film free, he didn’t set free Scorsese. I have seen two of his feature films – *The Taxi Driver* and *Raging Bull* – and although I did enjoy them to some degree, I saw nothing in them that would indicate that Scorsese had learned something from Antonioni. They struck me as the standard, if relatively well-made commercial fare Hollywood folks feed the public these days, designed to draw in and entertain the crowds, its ultimate goal being to make as much money for the studios as possible. Judging by what I have read about Scorsese, this is true of all his work. It is a well-known fact that *L’Eclisse* is commercially the least successful of all of Antonioni’s mature works. It has sold the fewest tickets. A quintessential Hollywood filmmaker, Scorsese didn’t want to learn the trade that had served Antonioni so poorly. It may be great for others, but it was not for him.

Hollywood gives its chattels little freedom. Here is what the top US film reviewer of the time Bosley Crowther had to say in his September 23, 1958 *The New York Times* review of Satyajit Ray’s *Pather Panchali*:

The Indian film, “Pather Panchali” (“Song of the Road”), which opened at the Fifth Avenue Cinema yesterday, is one of those rare exotic items, remote in idiom from the usual Hollywood film, that should offer some subtle compensations to anyone who has the patience to sit through its almost two hours. [...] Satyajit Ray, Indian artist, who wrote the screen play and directed this film, provides ample indication that this is his first professional motion picture job. Any picture as loose in structure or as listless in tempo as this one is would barely pass as a “rough cut” with the editors in Hollywood.

The same as Dovzhenko’s *Arsenal*, Ray’s *Pather Panchali* and Antonioni’s *L’Eclisse* are works of art. Ray builds his story as much out of the trembling of water lily leaves lashed by an angry rain on a pond,

a giant black steel stallion of a locomotive charging through a landscape framed by gently swaying rushes, and the coils of a slithering snake lovingly tracing out the outlines of empty clay pots as out of the tale of a boy losing his older sister to a fever and leaving together with his family his sleepy village for a better life in a big city. And Antonioni, in addition to letting a silent camera finish his film for him has his heroine pretend to be an African dancer and go off on a trip to Verona which ostensibly has nothing to do with the story, shows boys firing off home-made rockets on the edge of a growing city, and an old man draw flowers on a napkin while sipping mineral water at a table in a café, having lost a fortune in a stock market gamble minutes before.

Art is art and money is money, and never the twain shall meet.

2015

Oleh Wolowyna

ENGLISH PROFICIENCY IN UKRAINE

There is general consensus in most countries that English is the main language in science, business and general communication. Knowledge of English provides extraordinary opportunities for individuals of all ages and in many different occupations. Proficiency in English in a large segment of a country's population provides tangible benefits to the country's socio-economic development, especially in the areas of business, science and tourism.

The importance of teaching English in schools has been recognized, for example, by the government of Georgia with its program "Teach and Learn with Georgia" (TLG), implemented in 2010. The goal of the program is to recruit 1,000 native English speaker teachers, to teach alongside local teachers in public schools. "TLG aims to improve Georgia's nationwide foreign language proficiency in an effort towards further participation in the global community" (Ministry of Education and Science of Georgia)¹.

The aim of this paper is to provide a quantitative baseline of the knowledge of English in Ukraine, based on data from the 2001 population census of Ukraine. This information is based on the answer "English" to the question "another language that you know well" (State Statistics of Ukraine 2001)². For some reason the rich demographic, socio-economic and cultural data collected by the first population census of independent Ukraine has been little analyzed. This paper illustrates one example of the useful and unique data in the census.

A second aim is to provide some information about the ranking of Ukraine, compared to other countries, in proficiency in English and to provide information on opportunities for testing one's proficiency, both for adults and for students.

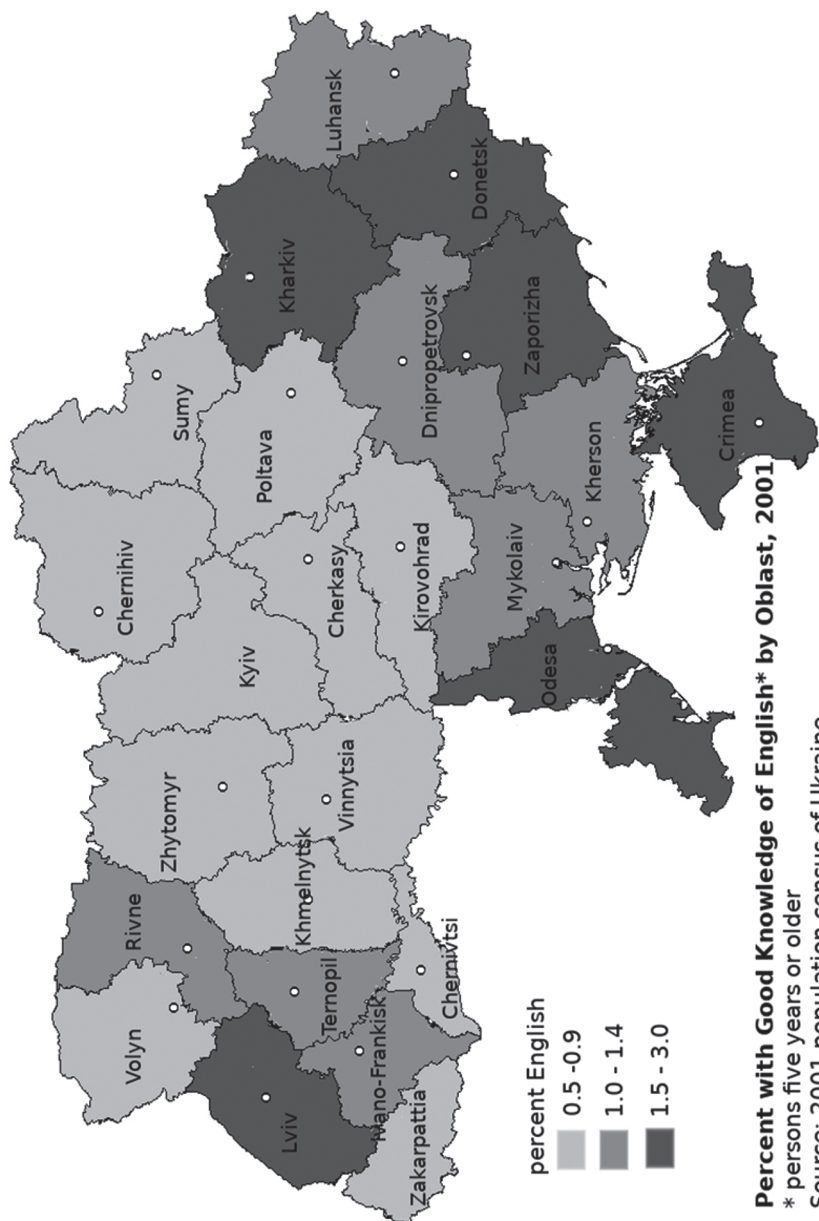
Analysis of 2001 Census Data

The International Public Use Microdata Sample (IPUMS)³ project at the University of Minnesota has been collecting and managing census

¹ <http://www.tlg.gov.ge/>, accessed on December 4, 2018.

² <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>, accessed on October 12, 2018.

³ <https://usa.ipums.org/usa>, accessed on October 5, 2018.

files from almost 100 countries. These are representative samples of individual records from censuses of these countries, with files from several censuses for many countries. Here we analyze the ten percent sample of the 2001 census of Ukraine. This is the only census file available for Ukraine, as previous censuses were conducted before Ukraine's independence in 1991 and microdata for these censuses are not available. Although the State Statistics Service of Ukraine has published extensive tabulations from the 2001 census, they are only a fraction of what can be done with the census data. The microdata sample allows us to make thousands of tabulations with any of the variables in the census, select different subpopulations and perform statistical multivariate analyses.

According to the data provided by respondents of the 2001 census, only 1.5 percent of the total population of Ukraine aged five years or more, stated that they have a good command of the English language. The map shows that this indicator varies across the 24 oblasts and the Autonomous Republic of Crimea from half to 3 percent of the oblast's population. 6 oblasts have good knowledge of English above the national average, from 1.6 percent in Donetsk to 3 percent in Odesa. In 7 oblasts this indicator varies between 1 percent in Kherson to 1.4 percent in Ternopil. In 12 oblasts the indicator is below 1 percent, with the lowest value, 0.5 percent, in Vinnytsia.

The spatial distribution of knowledge of English has a distinct pattern. Oblasts with high percentages are concentrated in the East and South, with only one oblast, Lviv, in the West. Oblasts with low percentages are concentrated in central and Northern parts of Ukraine, with two oblasts in the West, Volyn and Zakarpattia. Oblasts with middle-range percentages, 1.0 to 1.4 percent, are distributed in two areas: 4 oblasts in Southeast and 3 oblasts in the West between oblasts with high and low percentages in the East, and 3 oblasts in the West.

We examine the relationship between knowledge of English and the following characteristics: sex, age, level of education, nationality and percent of Ukrainians in each oblast.

Percent with a good knowledge of English is slightly higher for females than for males, 1.6 and 1.4, respectively. The highest percent of persons who know English well, 3.7, is found among 18–24 year olds; persons in the age groups 5–17 and 25–44 have the second highest percent with 1.8 for each age group. As expected, the lowest percentages are in the older age groups. In terms of absolute numbers, the largest number of persons with good knowledge of English is in the 25–44 age group with 258 000, followed by the 18–24 age group with 188 000. These numbers are determined mainly by the different sizes of these age groups.

Table 1. Percent with Good Knowledge of English by Age Groups, 2001

Age group	Number	Distribution	Percent of age group
5–17	148,600	20.8	1.8
18–24	188,370	26.3	3.7
25–44	258,390	36.1	1.8
45–64	105,440	14.7	0.9
65 +	14,070	2.0	0.2
Total	NA	100.0	1.5

Source: 2001 population census of Ukraine

As can be seen in Table 2, knowledge of English is directly related to level of education, i. e., the higher the education level the higher the percent with good knowledge of English. The highest percentages, 6.8 and 5.4, are found in the basic higher education and higher education categories, respectively.

Table 2. Percent with Good Knowledge of English, 2001*

Level of education	Percent English	Level of education	Percent English
Not literate	0.0	Incomplete higher education	2.4
Literate	0.3	Initial higher education	1.0
Primary	1.0	Basic higher education	6.8
Basic secondary	0.9	Higher education	5.4
Senior secondary	1.1	Ukraine	1.5

* Persons six years or older

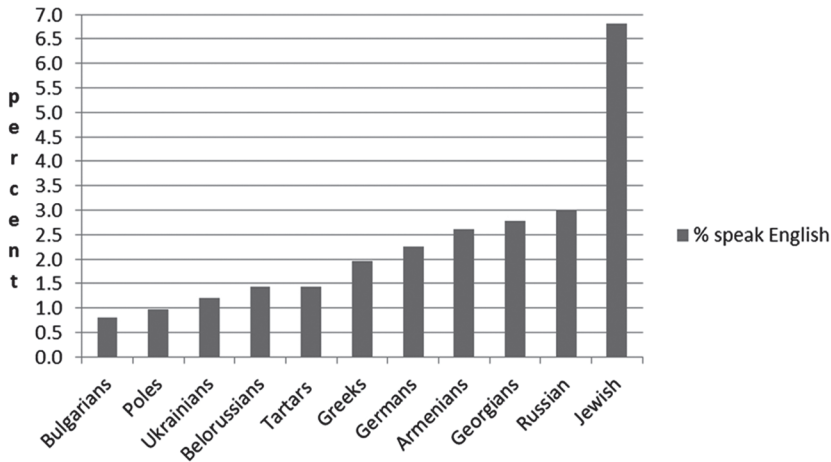
Source: 2001 population census of Ukraine

Knowledge of English varies greatly among the different nationalities in Ukraine, as can be seen in Figure 1. Bulgarians have the lowest percent with 0.8 percent, followed by Poles with 1.0 percent and Ukrainians with 1.2 percent. Several nationalities have much higher percentages than Ukrainians, like Greeks, Germans, Armenians, Georgians and Russians. Jews have a much higher percent than all the other nationalities, 6.8 percent, more than twice the percent for Russians. The small percent for Ukrainians is due in part to the fact that these other nationalities have higher percentages in the higher education category.

Other factors that may explain the low percent of persons with knowledge of English for Ukrainians are: percent rural and percent Ukrainians by oblast. Unfortunately, the variable rural-urban is incorrect in the sample of the 2001 census and needs to be corrected. However, if we look at the relationship between percent with good know-

ledge of Ukrainians and percent rural among the oblasts, the linear relationship is weak; the percent R square is only 11.6. Thus, there does not seem to be a strong relationship between knowledge of English and urban-rural residence.

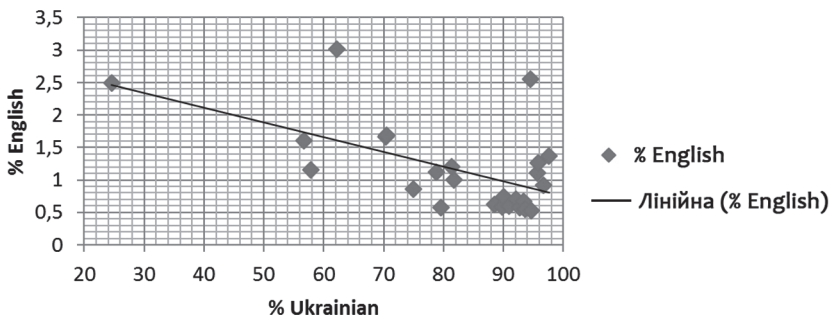
Figure 1. Percent with Good Knowledge of English by Selected Nationalities, 2001*

* Persons five years or older

Source: 2001 population census of Ukraine

Figure 2. Correlation Between Percent with Good Knowledge of English and Percent Ukrainian by Oblast, 2001

Source: 2001 population census of Ukraine

Percent Ukrainians in an oblast does seem to be related with percent knowing English. Figure 2 shows an inverse relationship between these two variables, i. e., the higher the percent Ukrainians the lower the per-

cent with knowledge of English, and the percent R square is 33.2. If we eliminate the two outliers, Odesa with 3 percent knowing English and Lviv oblast with 2.5 percent with good knowledge of English, the percent R square increases to 58.1. The reasons for these outliers require more detailed analysis.

Current Situation of Knowledge of English in Ukraine

Apparently the only source on the current situation of knowledge of English in Ukraine is the Education First (EF) English Proficiency Index⁴. Education First is an international education company that specializes in language training, educational travel, academic degree programs, and cultural exchange. Among its many services it offers a free online standardized test of the English language designed for non-native English speakers, available at its web site.

Table 3. Ranking of Countries in Proficiency of English, 2017

Country	2017 rank	Level
Sweden	1	Very High Proficiency
Netherland	2	Very High Proficiency
Slovenia	9	Very High Proficiency
Poland	13	High Proficiency
Czech Republic	20	High Proficiency
Hungary	21	High Proficiency
Lithuania	26	High Proficiency
Argentina	27	High Proficiency
France	35	Moderate Proficiency
Belarus	38	Moderate Proficiency
Russia	42	Moderate Proficiency
Ukraine	43	Moderate Proficiency
Japan	49	Low Proficiency
Iraq	87	Very Low Proficiency
Libya	88	Very Low Proficiency

Source: <https://www.ef.com/>

EF produces yearly reports where countries are ranked according to the average scores of all persons from the country who took the tests during that year. Rankings for selected countries in 2017 are presented in

⁴ Education First: <https://www.ef.com/>, accessed on December 10, 2018.

Table 3. Ukraine has rank 43 among 88 countries, right after Russia. Eastern European countries with higher ranking than Ukraine are: Slovenia (9), Poland (13), Czech Republic (20), Hungary (21), Lithuania (26) and Belarus (38).

It is important to note that a main problem with this index is that the sample of persons on which it is based is not representative of the adult population of the country. It is based on the scores of person who decided to take the test. In spite of this flaw, it gives us some idea about the level of knowledge of English in Ukraine in relation to other countries. It is clear that the situation in Ukraine is not good and, although the index from the 2001 census is not comparable with the EF index, it seems that little progress has been made since 2001.

Besides the place of Ukraine in relation to other countries, the index also provides a measure of exposure of Ukrainians to the world. It can be used as an indicator of the knowledge of Ukrainians about the EP program and the willingness of Ukrainians to take the test. This interpretation of the index is supported by two pieces of evidence. First, the appearance of Ukraine on the list of countries is only recent. For example, it is not included in the list for 2012. Second, EP has a similar testing program for high school students, and Ukraine does not appear on the list of countries in 2017. This tends to confirm the fact that Ukrainians are behind many Eastern European countries regarding their interest in and willingness to participate in international programs like the EF program.

Conclusions

There is very little quantitative information about knowledge of English in Ukraine. The 2001 census of Ukraine is probably the only source with a representative indicator about the status of English in Ukraine. This is further aggravated by the fact that this indicator is much lower for Ukrainians than for other nationalities in Ukraine. Anecdotal evidence supports the census indicator about the low level of knowledge of English in Ukraine in general and for Ukrainians as a nationality in particular. Once the urban-variable is corrected in the microdata sample of the 2001 census, a multivariate analysis of possible factors like level of education and urban-rural residence will hopefully help pinpoint the reasons for the low level of knowledge of English among Ukrainians, compared to other nationalities in Ukraine.

As part of its drive to become part of Europe, it is important for Ukraine to increase the knowledge of English by its citizens, especially children and young people. A potentially useful approach is the GoCamp

program launched by the Global Office NGO in the summer of 2016. During the last 2 years, 487 volunteers, 69,600 kids and 750 volunteers from many countries took part in it. The English camps were organized in 382 towns in all oblasts of Ukraine⁵.

A more permanent solution is to strengthen and expand teaching English in schools and universities. The main problem here is the lack of well qualified teachers as in Georgia's Teach and Learn with Georgia program. Also the Ukrainian diaspora in English-speaking countries could make a substantial contribution to helping solve this problem.

⁵ Euromaidan Press: <http://euromaidanpress.com/2017/11/29/gocamps-looking-for-volunteers-teaching-english-to-ukrainian-kids/>, accessed December 28, 2018.

Тарас Салига

МЮНХЕНСЬКА СПОВІДЬ ВОЛОДИМИРА ЯНЕВА

(до 110-ліття від дня народження)

Львівські вірші, які писав Володимир Янів у 30-х роках, вийшли окремими збірками «Сонце й грати» та «Листопадові фрагменти» аж 1941 року в Берліні. Сказати, що вони з'явилися із запізненням через авторську до них вимогливість, через творче їх шліфування, було б віддалене від правди. Він усе ж свої навіть перші поетичні спроби друкував під псевдо Кусоніс у галицьких періодичних виданнях «Молоде життя» та «Українське слово». А втім, він себе ніколи «повним» поетом не вважав. О цій порі В. Янів наснажував свої вірші на пафосну, декларативно-громадянську місію. На початку 30-х років він «засвітився» як homo politicus і віддавав перевагу суспільно-політичній праці, беручи найактивнішу участь у студентських рухах та розмаїтих маніфестаціях. Тому його студії у Львівському університеті часто переривались арештами польською поліцією або ж численними слідствами без арештів. Та всупереч арештам і слідствам, недремним «шпійанням» польською дефензивою за молодим українським патріотом, він із травня 1931-го до липня 1934 року редагує суспільно-політичний журнал «Студентський шлях» (редакторство перебрав від Миколи Дужого, секретаря «Просвіти» Галичини).

«Щоби правильно визнаватися у сучасному стані Європи, у можливостях звернення наших надій, – писав В. Янів у вступній статті “Студентського шляху”, – треба мати у великій мірі вироблений політичний змісл і обсервацію. А саме цих справ не сміють затемнювати наші локальні турботи. Хто знає, чим була би скінчилася для нас визвольна війна, якщо б загал студентської довоєнної молоді добре визнавався у міжнародному положенні»¹.

Йому в цей час ішов тільки 23-й рік (народився 21 листопада 1908 року). В активне молодіжно-студентське товариство Володи-

¹ Янів Володимир (Михайло). Роля студентства в житті західноукраїнських земель. *Студентський шлях* (Львів). 1931. С. 5.

мир (Михайло) Янів увійшов через «Пласт», завдяки якому 1926 року утворився «Союз української націоналістичної молоді». Як діяльний член цього «Союзу...», він представляв його в екзекутиві ОУН ЗУЗ (Організація українських націоналістів західноукраїнських земель).

Суспільно-політична одіссея молодого подвижника галицького революційного руху за державність і соборність українських земель була вкрита терням, пролягаючи через тюрми, слідства, допити, превентивні арешти тощо. Олекса Горбач із періоду 1928-го до 1941 року описав більше двох десятків найрізноманітніших екзекуцій над українським політичним борцем. Мова йде про систематичні переслідування, слідства та тюрми. Наприклад, у Берліні з 12-го до 15 листопада 1940 року з Ріббентропом і Гітлером зустрічався М. Молотов. Ні в чому не провиненого В. Янева на цей час заздальгідь превентивно «сховали». Отже, спокійного життя В. Янів не мав.

«Студентський шлях» за своїм профілем, як і належить, під редакторською орудою Петра Дужого був спрямований на студентську борню за українську державність та патріотичне виховання молоді. При таких ідейно-тематичних окресленнях часопису він не відмежовував себе від молодого літературного процесу. У цей час галицьке літературно-мистецьке життя аж ніяк не було приспаним. Його по-своєму стимулювали попередні модерністичні процеси, що протікали ще до національно-визвольних змагань. У «Студентському шляху» друкували свої художні речі Анатоль Курдидик, Олекса Стефанович, Богдан Кравців, Богдан-Ігор Антонич, Орест Караван, Олег Ольжич та й сам Володимир Янів. Журнал виробив принципові критерії в оцінках літературного процесу.

Наприклад, Михайло Барський у підсумковій статті «Наша література в 1932 р.» дійшов сумних висновків, наголошуючи, що більшість книг, які з'явилися 1932 року, не мають мистецької вартості. «Деякі з них, – як він висловився, – звичайна графоманія. Щодо змісту або переспівування лемківської меланхолії, з обов'язковою осінню, журавлями й зів'ялим листям, або кучугури яко мертва точка, яко рік порожнечі. Можна потішатися тільки одним, а саме, що книжкова продукція не відбиває у нас дійсного стану, справжнього рівня мистецького слова. Рік 1932 запишеться як рік упадку “Літературно-наукового вісника”»².

² Барський М. Наша література в 1932 р. *Студентський шлях* (Львів). 1933. Ч. 1 (21). С. 57.

М. Барський також розкритикував видання комунофільських попутників із «Нових шляхів», зокрема «Оповідання» Петра Дереша, повість Юрія Косача «Чорна пані», збірку прози Степана Ливинського «З японського дому», драму Івана Крушельницького «На скелях» та твори інших прокомуністичних авторів. Позиція М. Барського не була тільки його приватним поглядом, але й збігалася з позицією редакції журналу, а отже, і з позицією Янева. Вироблення «політичного змісту і обсервації» молоді, вважав він, залежне від здорового, високохудожнього пульсу літератури. Своєю чергою цей здоровий пульс літератури був залежний від того політичного спектру ідей, які репрезентували собою різні партії Галичини. Згадаймо хоча б УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання). Відіграючи надзвичайно важливу роль у суспільно-політичному житті Західної України, УНДО багато робило і в культурному житті. Зокрема газета «Діло» (редактор – М. Рудницький), що стала органом УНДО, питанням розвитку літератури приділяла значну увагу.

Ці екскурси чи відгалуження від основної розмови, цебто від творчого портрета В. Янева, доцільні, бо завдяки їм бодай контурно, але постає загальномистецька атмосфера Галичини того часу. У цьому зв'язку необхідно назвати тижневик «Назустріч», що почав виходити 1935 року. Навколо нього об'єднались «європеїсти», скажімо, згадуваний уже М. Рудницький, Б.-І. Антонич, Св. Гординський, Ростислав Єндик, Юрій Кравців, Лука Луців. До них, безумовно, належали і В. Янів та інші. На літературно-мистецький клімат Галичини продовжували впливати письменники, які опинились за «шеломянем» рідної землі, скажімо, Є. Маланюк, Улас Самчук, О. Стефанович, Л. Мосендз, Олена Теліга, врешті, усі «вісниківці». Близьким до них був місячник «Дажбог», що почав виходити 1932 року. У 1937–1938 роках у зв'язку із конфіскацією «Дажбога» він виходитиме під назвою «Обрії». У різний час редакторами цих видань, чи радше цього видання, були Є. Пеленський, Б.-І. Антонич та Б. Кравців.

Виходив у Львові літературно-науковий місячник «Дзвони». Тут друкувалися письменники із літературної групи «Логос»: Наталена Королева, Уляна Кравченко, Катря Гриневичева, Улас Самчук та інші. «Дзвони» носили підкреслену «опінію» греко-католицького напрямку, як і група «Логос». Свою погоду робили літературно-науковий, мистецький і громадський, як уже було зазначено, місячник «Нові шляхи» (редактор – Антін Крушельницький), журнал «Критика», що продовжував позицію «Нових шляхів» (редактор – Антін Крушельницький), тижневик «Світло» (редактор – Василь

Бобинський). І все ж літературна періодика тільки певною мірою відображала реальний літературний стан. Для повнішого уявлення про нього сюди варто підключити й спогади безпосереднього учасника західноукраїнського літературного процесу того часу – Остапа Тарнавського.

Польська група населення, писав він, «у Львові до 1939 року була найчисельнішою, становила половину населення міста, більше ніж 150 тисяч осіб. Поляки ще за панування королівської Польщі тримали в своїх руках адміністрацію міста та й вели перед і в культурному житті. Це не змінилося і з переходом Галичини під панування Австро-Угорської монархії, в якій вже з уваги на аристократичний устрій польські пани затримали свою гегемонію. Що більше, ліберальніша від пруської чи російської окупації, австрійська адміністрація дозволяла свобідніші рухи польської інтелігенції головню в культурному житті. У Львові перед першою світовою війною жили й творили славні польські письменники Олександр Фредро, один із членів так званої “української школи” Северин Гоцинський, уродженець Львова й випускник Львівського університету поет Леопольд Стафф, один із головних представників “Молодої Польщі” Ян Каспрович, який підтримував зв’язки з Іваном Франком, Марія Конопницька, яка жила й померла у Львові...»³.

Звідси, з цього невсипущого літературного неспокою, зіставляючи факти різних величин, і слід йти у поетичну творчість В. Янева. Попереднє літературне покоління, серед якого були Р. Купчинський, Левко Лепкий, О. Бабій, М. Голубець, Р. Гут-Кульчицький, М. Островерха, М. Магіїв-Мельник, Юра Шкрумеляк та інші, після поразки національно-визвольних змагань передавало літературну естафету поколінню Б.-І. Антонича, Б. Кравціва, Св. Гординського, В. Янева.

Звичайно, така розмаїто-барвиста й колоритна атмосфера по своєму впливала на Янева-поета і Янева-літературознавця. У таланті й «характері Янева, – писав Дмитро Штогрин, – сплелися притаманні лише йому окремі первні, що їх слід шукати в ментальності й традиції його роду, в часі та обставинах його народження і нарешті в його родинному вихованні й дитячо-юнацьких переживаннях, які в сумі стали потенційними факторами основи не тільки його праці й літературної творчості, але й життєвої дороги як людини»⁴.

³ Тарнавський Остап. Літературний Львів під час Другої світової війни (Радянська окупація). *Сучасність*. 1987. Ч. 4 (312). С. 31.

⁴ Штогрин Дмитро М. Володимир Янів – поет. *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. Мюнхен, 1983. С. 74.

Дорогу Янева радше було б назвати боротьбою за людську гідність, за право належати до своєї нації, за можливість жити її ідеалами і служити їм. Цю дорогу, яку проходить ліричний герой його «Листопадових фрагментів», Янів назве автобіографічними шкідцями. «Є почування, – переконував автор, – що їх скриваємо в нерозгаданих глибинах душі перед самим собою. Тим сильніше, що, здавалося би, здавлені, різьблять вони в підсвідомості наш світогляд і характер, думку й волю, – що перерішують чини цілого життя. Вирвати їх ні забути не можна... ..Якщо ж іде про загал читачів, то ряд фрагментів своєю тематикою і настроєм не буде байдужим для нього. Це, може, дуже особисті переживання, які просто виростали в нерозривному зв'язку з народом»⁵.

«Листопадові фрагменти» Янів написав у в'язниці. Особисті переживання, шантаж, приниження національної гідності являли собою норми польського жандармського ставлення до всіх проявів українськості, уособлюваних його поколінням, яке було в нерозривній єдності з народом: «Знаю, що сказаного у фрагментах, – зазначав В. Янів, – ніколи не повторю, бо самі переживання, що зложилися в цю лірику, занадто багато мене коштували»⁶. Інакше кажучи, поет явив самого себе у драматичні чи, може, найдраматичніші моменти свого життя, яке могло творити «одважне підпілля непокірного покоління» (О. Олесь).

Події 1918 року уже були українською болючою, але героїчною історією. «Листопадові фрагменти» починаються прологом віршем «Листопад». Проголошення західноукраїнських земель незалежною державою пробудило в народі усвідомлення своєї важливої історичної місії, піднесло його відповідальність за збереженість цієї державницької самостійності і за її подальшу розбудову:

*Дзвоном воскресним струнулись – сміються –
Істина, чин і життя замінили вже Слово й ідею.*

Далі сюжетну колізію «Листопада» поет веде крізь болючі драми, які являв уже новий час. Автор шукає промовистих узагальнень, щоб метафоризувати, уособлювати в них дух і характер цього часу. В результаті постає образ матері-страдниці, що благословила трьох синів на боротьбу за волю України. Всі вони загинули: перший поліг на полі бою, у другого життя відібрала тюрма, а третій вернувся додому із «Берези», щоб умерти після каторжанських тортур. Та ця велика жертвовність не піде надаремно. Листопад 1918 року єднає,

⁵ Янів Володимир. Листопадові фрагменти. Берлін, 1941. С. 4.

⁶ Там само. С. 5.

лучить душі молодих борців у спільний порив і спільну дію. Їхня життєва мета підпорядкована найвищим ідеалам: навіть ціною життя стояти за визволення України з-під політичного й соціального рабства.

Ліричний герой перших двох збірок В. Янева («Сонце й грати» та «Листопадові фрагменти») проходить еволюцію, постійно складаючи перед собою суворий іспит на громадянську мужність і національну гідність. Чотири цикли «Сонця і ґратів» із назвами «З юних днів», «Сонце й грати», «Береза Картузька», «В дорозі до істини» творять своєрідну поему його життєвої долі. У першому циклі постають пластунські будні в реаліях багатогранного юнацького життя. Юнь готує себе до великих справ в ім'я найсвятіших українських ідеалів, розуміючи, що необхідні будуть і самопожертви. Другий цикл становлять вірші, де переживаємо ліричну драму поета, який у в'язниці тужить за волею, снить мріями про зустріч із милою та своїми друзями, що теж коротають у тюрмах свою молодість. «Береза Картузька», тобто третій цикл збірки, – це розпука, крик душі сотень таких, як і ліричний герой, приречених на знуцання та приниження концтабірними садистами. Тільки вони не втрачають віри у силу духу, їх зігрівають високі ідеали, яким вони присяглися служити і які обов'язково підхоплять молодші покоління.

Аналізуючи поезію В. Янева в ідейно-тематичному сенсі, можна спокуситися на завищені оцінки, не помітивши в ній художніх вад, оскільки тут ідейно-національна напруга дуже висока, яка наче собою ці вади загінює. Тим паче, що для нього ідея більше значила, ніж будь-яка, навіть витончена, її естетична форма. Зрештою, це сказав сам поет: «Важнішою для мене від формальної споєности була змістова одність, що впливала би з характеристичних і незмінних в своїй основі впродовж цілого часу черт світогляду, а одночасно віддзеркалювала би многогранність життя із всіма його контрастами: підйомами й упадками, непохитною вірою і розпукою, стихійною творчістю і примусовим безділлям, молодечим розмахом і енергією та пізнішою рефлексією, гамором життя і тишиною одинки. І як в часі творення підсвідомо торкався я всіх струн душі, – і перш за все вистерігався фраз і пози, – так при укладі збірки вже цілком свідомо і доцільно рішився я нічого не опускати з тих контрастів. Ішло-бо мені про живу людину»⁷.

Саме тому він став одним із найактивніших у Галичині популяризаторів героїв Крут. У часах його редакторства журнал «Студентський шлях» був усіяний матеріалами про національних

⁷ Янів Володимир. Від автора. *Сонце й грати*. Берлін, 1941. С. 5.

Лицарів українського духу. «Героям з-під Крут», «Крути», «Свято Крутів у Берліні», «З літератури про Крути», «Учасникам бою під Крутами», «Крути. До історії культу Українських Тернопілів», «Бібліографічні джерела до історії бою під Крутами», «Крути. Похорон жертв большевицького варварства», – такими та подібними заголовками рясніли сторінки янівського видання. Він і сам написав поезію «Крути», що стала народною піснею. Олег Жданович твердив, що це найпопулярніший його твір, хоча сам автор зачислив «Крути» до віршованої публіцистики й не передруковував його у жодній збірці.

*І впали всі, і не спинили
Нового наїзду варвар;
Та всі лягли, а не спочили,
Добули славу й нам лишили
Безсмертний взір героїства чар!*

«Тут і є те заложення, на якому буде В. Янів своє життя і кличе до такого ж інших. “Геройський чар” – це той чар, з якого не вивертеться Янів ніколи, яким п’янітимуть тисячі й тисячі його ровесників і наступного покоління, до якого й я належу»⁸.

Не перебільшую, але культ Крут до його високого апогею публічної слави усе ж заклала Галичина, і передусім – В. Янів. На його думку, тільки героїка синів нації може порятувати її. Він не був би редактором, якщо б не популяризував українських націонал-патріотичних подвигів. З його ж волі серпнево-вересневий номер часопису [Ч. 8–9 (28–29)] за 1933 рік умістив поезію Юрія Горліса-Горського «Ми йдемо», присвячену «Пам’яті двох тисяч юнаків і дівчат, розстріляних ГПУ без суду по Україні перед процесом СВУ і СУМ», яку він написав у Лук’янівській в’язниці (Київ) 1930 року:

*Не був це сон...
То яв була весела і кривава:
Ми, молоді, бадьорі і зухвали
Ішли ламать ворожю скалу...
Багато нас було...
...І так було нас мало!
Кругом ворожії роїлися рої,
Все свіжі та нові ставали лави
Валилися і знов здіймалися скали, –
Та ми – все йшли...*

⁸ Жданович О. Дозріваючи, залишитись молодим... *Українське слово*. 1976. 14 березня.

*І падали із нас сотні...
 На місце їх нові борці ставали,
 упавши духом – відпадали,
 а ми ішли і голос рідної землі
 нечутно нам кричав:
 «Ви мусите вогнем своїх сердець –
 спалити ці понури скали!».*

Водночас В. Янів усвідомлював, що відбувається в літературно-му житті краю. 1931 року видавництво «Дажбог» видало книжку тодішнього студента Львівського університету Б.-І. Антонича «Привітання життя». Львівську читацьку аудиторію вразила у ній «перш за все величезна різноманітність мотивів і тем». І хоч автор поетизував життя, пускав у художній обіг образи несподівані, «радів, наче дитина», для якої все було новим, дивним і цікавим (пожар, дощ, орел, літак, лелеки, свічка, божевільна риба, баклажани, стратосфера, метеор, соняшник, біг на 1 000 метрів, скок із жердкою тощо, – тобто справжнє привітання життя), тогочасна поточна критика все ж таки не втримувалась від суворих оцінок. «Під бадьорими, а інколи дитячо-наївними наголовками, – писав Ю. Редько, – зустрінемо сухі (хоч часом доволі наївні) міркування й рефлексії... Видно, автор не творить їх серцем, чуттям, – майже уся його поезія – то праця холодної думки»⁹.

Отже, критика навіть такому поетові, як Б.-І. Антонич, ставила великі вимоги, дорікала йому й за те, з чим поет успішно впоравсь, – за художню форму. Одначе В. Янів віддавав перевагу не естетичній матерії вірша, а його ідейному звучанню. Час диктував свої «норми». Якщо Б.-І. Антонич, Володимир Гаврилук, Авенір Коломиєць, С. Гординський більш-менш мають умови для художніх експериментів, В. Янів у тюремних умовах пише «Сонети і строфи», як і Б. Кравців. Тому між збірками «Сонце й ґрати» та «Сонети і строфи» так багато спільного.

Варто зазначити, що в окремих стильових ознаках художня палітра Янева споріднена і з поетичною палітрою Ю. Клена. А крім усього, це був час, коли активність літературного процесу на Східній Україні помітно «підупала». Постріл Хвильового собі в скроню був попередженням, що в умовах радянської України гряде сувора розправа. Як певна відповідь на це – галицькі письменники гарту В. Янева гострили свої публіцистичні пера. До речі, Ігор Качуровський спостеріг «кардинальну різницю між настроєм тюремної лірики західноукраїнських поетів – в'язнів польських тюрем, з одно-

⁹ Редько М. Ю. Привітання життя. Книжка поезії. *Студентський шлях* (Львів). 1932. Ч. 1. С. 61.

го боку, – та їхніх сучасників, радянських в'язнів, з другого»¹⁰. У віршах в'язнів – поетів Лівобережної України, зазначає він, – панує відчай, безнадія, зневіра. У віршах галицьких поетів-політв'язнів домінує голос оптимістичної віри в перемогу. Правда, художній рівень віршів із Колими чи Воркути, скажімо, Ореста або Драй-Хмари, далеко вищий, ніж рівень поетів – в'язнів Берези Картузької та Бригідок.

Але тюремна лірика В. Янева цікава не тільки духом ідейного спрямування та міццю непохитності й непокори ліричного героя. Вона передовсім унікально важливий матеріал для психоаналізу творчості, для тлумачення іманентної поведінки творчого «я» в екстремальних ситуаціях, в умовах тяжкого гніту особи та її цілковитого безправ'я. Д. Штогрин побачив, що Янів був водночас «спостерігачем та об'єктом спостереження в одній особі, й його пам'ять записувала його власні духові й фізичні переживання; записувала не як матеріал, що колись знайде своє втілення “в живих образах”, але “різьбила на звоях мізку” ті ж живі картини – поетичні кадри»¹¹.

В. Яневу доводилось фіксувати в пам'яті моменти свого життя, щоб потім їх художньо інтерпретувати. Цей процес, – каже далі Д. Штогрин, – «так абсорбував поета, що давав йому силу перенести всі поневіряння, включно з тортурами в'язнів; що більше, до цього процесу він включав також інших спів'язнів, і таким чином створені й запам'ятовувані вірші кріпили його і друзів в суворих келіях»¹². Його поезія «В темниці» якраз є добрим «унаочненням» такого способу творення:

*...Березень... січень... сьомий день карцеру...
Для спогаду думки безладні лишу...
Без олівця, чорнила, пер, паперу, –
На звоях мозку вирізьблю й запишу.*

Яневу таки доводилось писати свої вірші «без олівця, чорнила, пер, паперу». Він їх, сказати б, «наговорював» і фіксував у пам'яті, а вже згодом, вийшовши з тюрми, опублікував.

Пригадаймо, впродовж семи місяців В. Янів був в'язнем польського концтабору, більше двох років томився в польських тюрмах, чотирнадцять місяців відбував покарання у тюрмах Німеччи-

¹⁰ Качуровський Ігор. В'язнична лірика й балади Володимира Янева. *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. Мюнхен, 1983. С. 97.

¹¹ Штогрин Дмитро М. Володимир Янів – поет. *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. Мюнхен, 1983. С. 85.

¹² Там само.

ни. Тюремні спостереження над в'язнями та власний досвід зумовили тему його докторської дисертації «Душевні переживання в'язня (етнопсихологічний аналіз)», яку він захистив у Берліні 1944 року під керівництвом видатного німецького вченого, професора-психолога Освальда Крога. Для цього він студював соціологію у професора Шерінга та історію Східної Європи у професора Ганса Юберсбергера.

Уся творчість В. Янева, а особливо раннього періоду, тобто періоду двох перших збірок, зримо біографічна. Сказати б, його вірші міцно «прив'язані» до біографії автора. А болісно починалась вона з раннього дитинства. «Моя мати, – згадуватиме він, – при пологах, при мені померла, і це залишило на мене колосальне враження на ціле життя: почуття до певної міри вини, а з другого боку – передовсім великого обов'язку, що жертва, якою я прийшов на світ, не може даремно пропасти. Це я висловив у першій частині моїх “Листопадових фрагментів”, і ті рядки для мене такі зворушливі і такі тяжкі, що мені було їх важко й друкувати, сьогодні мені важко будь-коли їх навіть прочитати, але вони для мене дуже істотні»¹³.

Але, як кажуть, «за сиротою і Бог з калитою». Батько-педагог, немов відчувши синову майбутню долю, скерував його до народної німецької школи, після якої він вступає до Української академічної гімназії у Львові, де Господь йому, як описує Олекса Горбач, пішле славних гімназійних професорів-опікунів-доброзичливців: україніста Михайла Галущинського, відомого громадського діяча, голову «Просвіти», літературознавця Михайла Тершаківця, германіста Юліана Опільського, автора історичних повістей, полоніста Романа Драгана та історика Ольгерда Гурку, яким він завдячуватиме продовж усього життя й розповідатиме про них цікаві біографічні факти.

Сказати б, емоційно-лірична «стихія» душі В. Янева зумовила його неоромантичну символіку, художні уособлення. В'язничні реалії життя, тюремний побут із його віршів озивались іншим, протилежним їм смыслом, і це вже творило художній ефект. Навіть, скажімо, такий «двобій» слів, таке їх зіткнення, як маємо в лексемах «сонце» і «ґрати», що стали назвою збірки, промовисто говорить за себе. Щось аналогічне бачимо у Б. Кравціва. Тюремна строгість підказала йому віршову строгість – сонетну форму. Або ж нагадаємо, як В. Янів посилає із в'язниці свої експреси-поїзди. Так само через «вітражі ґрат» випускав їх Б. Кравців.

¹³ Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. Мюнхен, 1983. С. 75.

Образ експреса Янів інтерпретує як невпинність великої сили, що здатна своїм могутнім світлом прорізувати пітьму: «Темряву ніч розсіває, в чорному експрес потонув... В темряві гинуть дороги, в чорному небо без зір. Дивиться експрес світлами, в сйявах скупались вагони. Ясними сйявами світла – експрес у чорний простір».

Але є ще у В. Янева й інше трактування цього образу. Маю на увазі його цикл «В'язничні експреси», що був написаний у червні 1936 року в Бригідках. Експрес – це та сила, що мчить «з військом в гартованій зброї», із новими лицарями, які мусять здобути перемогу. Із доріг власного життя В. Янів мав про що оповісти. Часом душа прагла сповідей про сирітство, інколи жадала розповідей про свої тернисто-революційні будні й такі самі будні своїх друзів. Особливо вражають поезії, присвячені Софії Міладі, майбутній дружині поета, життєва дорога якої така ж крута й важка, як і його.

Листопад 1918 року народив найсвятіші і найдорожчі для поета ідеї, до того ж і Софія народилась у листопаді, і цей збіг В. Яневу особливо дорогий, символічний:

*І в тому самому бурхливому році,
І в моєму рідному місті,
Що в'яже з собою і душі, і мрії, –
Палкі почування і пристрасті
В серці синів своїх сіє,
Що очі досмертним завзяттям малює –*

*Пророчим завзяттям майбутньої дії,
Що гордість вливає у кров,
Родилася й Ти в Листопаді, Софіє.*

Тематика його віршів доволі розлога. Простір її від громадянського, декларативно-політичного, патріотичного пафосу до віршів лірико-інтимних, настроєвих, часто до віршів медитативних, інколи історіософського спрямування. Нехай В. Янів у них не відбувся як поет самотньо-художнього лету, проте вони являють собою паспорт часу. Це – унікальний документ епохи з долею в ній людини на складних роздоріжжях історичного часу. Головне за таких умов – зробити вибір, куди йти, не втратити себе, не зламатись та не згасити в собі полум'я свого роду.

До речі, уже згадуваний Ігор Качуровський поезіям В. Янева присвятив окрему розвідку «В'язнична лірика й балади Володимира Янева», де розглядає і його тюремні вірші, які в українській

літературі, на жаль, мають свою тяглість (скажімо, І. Франко, Б. Кравців, М. Орест, М. Драй-Хмара, а пізніше – І. Світличний, І. Гнатюк, З. Красівський, Олекса Різників та інші). Сам Янів, порівнюючи тюремні сонети Франка із в'язничними поезіями Кравціва та своїми власними, виводить психічні закономірності «тотожних переживань» поетів. До цих тотожних переживань належить «почуття приниження людської гідності», «позбавлення свободи», «образлива поведінка в'язничних службовців» тощо¹⁴.

Помітною у творчій біографії поета стала збірка «Шляхи», яка вийшла у світ у мюнхенському пластовому видавництві «Молоде життя» 1951 року. Цих десять літ між виходом його книг пішли не тільки на літературну працю, але й на розмаїту громадську роботу, а також на наукові дослідження, яким він постійно віддавав чи не найбільше уваги.

Наприклад, десь із середини сорокових років у західноєвропейській періодиці почало з'являтися багато джерельного матеріалу та аналітичних праць про німецькі концтабори, в котрі були загнані й тисячі українців. У праці «Німецький концентраційний табір» В. Янів, використовуючи аналогічні дослідження німецьких, чеських, польських учених, дивиться на ситуацію українських в'язнів у німецьких таборах із психонаціональних позицій. Окупант і окупований – це ті два найголовніші пункти, які перебувають у центрі його наукових досліджень.

«Там, де кошмарна дійсність, – пише він, – доводила людину до божевілля... дивна внутрішня сила казала українцеві перемогти в собі слабкість і зневіру. Самогубства належали у нас до виїмків... Для наших кацетників світлом у темряві була віра в Бога й не полиняла візія степів України. Свідомість того, що наших рук, сердець, а то й життя і крові буде треба, не давали впасти в чорній хвилині розпачі й жаху, – навіть в останні хвилини перед смертю»¹⁵.

До речі, ці мотиви відлунують і в усій його поезії, а найбільше у збірці «Шляхи». Завдяки їм автор поглибив попередню тематику, зокрема дав ширшу інтерпретацію образу України. Перший цикл збірки так і називається – «Україні», де поет уже після звільнення з тюрми устами свого героя присягається й далі служити рідній Батьківщині, якими б важкими шляхами не довелося знову йти. У «Шля-

¹⁴ Янів Володимир. Душевні переживання в'язня у «Тюремних сонетах» Івана Франка. *Записки НТШ*. Т. 166. 1957. С. 82–97.

¹⁵ Янів Володимир. Німецький концентраційний табір. Мюнхен, 1948. С. 33–34.

хах» приваблює асоціативне розкриття образів, політ поетичної фантазії. Це світ, у якому сувора реальність дійсності підноситься до неземних висот. Тут пролягають шляхи походу героїв на Київ у серпні 1919 року, тут могили лицарів Базару, куди приходиться вклонитися ліричний герой, тут звучить сентиментальний вальс для його бабуні, який ранить йому душу.

У «Шляхах» В. Янів прагне віршових видозмін, дбає про версифікаційну культуру, віддає багато уваги естетичній природі твору. «Перші дві збірки, – як він висловився, – писались у таких умовах, коли я про поезію й не думав. Для мене це були не вірші, а спалахи душі, її крик. Це було те, що болить. Вірші “Шляхів”, очевидно, йдуть дещо від літератури. Хотілось вправної художности, шукалось образного виразу. Я усвідомлював, що пишу вірші. “Життя” – це злиття думки з формою. Якби те, що є у цій книзі, пропало, то засадничо пропало б моє життя»¹⁶.

Щоб його життя не пропало, щоб залишився по ньому добрий слід, він скрізь і всюди трудився, де тільки міг прикласти свої руки. Янів – учений, психолог, соціолог, літературознавець, організатор української науки й церковно-релігійного життя, публіцист, мистецтвознавець, есеїст, громадський діяч. Та якщо б поставити йому на карб тільки його працю на посаді звичайного професора філософії Українського католицького університету імені святого Климентія Папи (УКУ) в Римі, а з 1963-го до 1972 року – декана філософського факультету цього закладу, паралельно при цьому з 1968-го до 1986-го – ректорство Українського вільного університету (Мюнхен), який він розбудовував не лише науково (різнопрофільно), вже тільки цього вистачає, аби його життя в українській історії залишилось помітним і непроминальним.

У сенсі Яневої філософії, щоб «не пропало життя» та не пішло намарне, пригадується 1991 рік, у котрому мені пощастило студіювати філософію в УВУ і паралельно читати лекції з історії літератури. Тоді це був науковий і культурно-мистецький епіцентр духовної України в Європі. Тут дихала історія ще львівськими первопочатками боротьби за відкриття українського вільного університету, а потім його чинним науково-педагогічним функціонуванням у Відні, через короткий час – у Празі, відтак у Мюнхені, сказати б, із постійною присутністю духу його світочів науки – професорів УВУ: Дмитра Дорошенка, Дмитра Антоновича, Михайла Лозинського, Степана Смаль-Стоцького, Олександра Колесси, Зенона Кузелі, Івана

¹⁶ Моє інтерв'ю з В. Яневим 12 серпня 1991 року в Українському вільному університеті в Мюнхені.

Горбачевського, Володимира Старосольського, Станіслава Дністрянського, Івана Мірчука та багатьох інших.

До речі, завдяки Блаженнішому Йосипові Сліпому та В. Яневу УВУ мав своє приміщення, орендоване на сто років, у найпрестижнішому районі столиці Баварії¹⁷. Саме тут мені довелося прожити мюнхенсько-увівський семестр, який був і бібліотечним, і лекційним, і екскурсійним. Серед багатьох різних екскурсій (може, їх навіть варто назвати не екскурсіями, а сумною миттю осягнення нашої драматичної історії), – відвідини Українського Пантеону, де у своє лоно для вічного спочинку прийняла німецька земля українців, серед яких Ярослав Стецько, Степан Бандера, Лев Ребет, Михайло Орест, Ростислав Єндик, Петро Зайцев, Георгій Крук, Петро Курінний і «несть числа» іншим.

Паралельно з тим, чого досягала українська діаспора, не применшуймо й українських материкових здобутків у духовній царині. У неймовірно важких тоталітарних умовах Україна все ж створила антитоталітарну і літературу, і науку, і живопис високої неперехідної ваги. Творцями були не тільки ті, кому судилося пройти кризь тортури сталінських і брежнєвських в'язниць.

Це особливо проглядається з відстані, як тоді, коли ми, слухачі лекцій УВУ, дивилися з мюнхенської віддалі на події, що відбувалися вдома в Україні під час військового перевороту в Москві. Страх розлуки з Україною не погамовувався, поки не прийшли вісті, що хунта приборкана. У цей мій мюнхенський спогад просяться слова особливої дяки Володимирові Яневу. Власне, 24 серпня 1991 року старійшина української науки в діяспорі професор Володимир Янів порушив свою обітницю. Ще молодим він присягнувся навіть на великі свята не вживати ні краплі алкоголю доти, поки Україна не стане самостійною. 83-й рік його життя зобов'язав українського професора взяти до рук символічну чарку. Україну проголошено не-

¹⁷ Пристосоване до університетської науково-педагогічної праці приміщення уже за умов державно-самостійної України, на жаль, довелося продати, при тім, що в ньому розташовувалося Консульство України в Баварії. Сенат УВУ неодноразово звертався до президентів України, починаючи від Леоніда Кравчука, а потім до всіх наступних президентів, а також звертався до урядів України про фінансову підтримку УВУ, оскільки Баварський уряд відмовився при самостійній українській державі його фінансувати. Та Україна, хоч приміщення УВУ використовувала у своїх потребах, голосу клопотань Сенату, відкритих листів наукових конференцій не чула. Щоб якось вижити, престижне історичне приміщення УВУ вирішили продати. На виручені кошти купили скромний особнячок на околиці Мюнхена і на їх залишок виживають та бавляться в науку. Одна розрада – цього не бачать ні Володимир Янів, ні Блаженніший Йосип Сліпий.

залежною. Треба було тільки бачити одухотворене обличчя цього по-європейськи «штрамацького» українського дідуся, яке світилося молодістю! Треба було вгледіти зволожені сльозою його добрі й щасливі очі. Треба було чути його слова тосту-промови, котрі можна викарбовувати на скрижалях. Цей «ритуал» відбувався в містечку Гольцкірхен. Ми всією нашою групою повертались з екскурсії у Баварські Альпи.

Професор Зиновій Соколюк цього дня був за водія одного з наших авт і о 18 год. 35 хв. автомобільним приймачем піймав повідомлення про проголошену самостійність України. Це сталося у селі Бад Тельц. Ми вирішили відзначити велику подію. Приїхали в містечко Гольцкірхен. Власник кафе, німець Сеп Гаузнер, очевидно, чуючи чужу для нього мову, спитав, звідки ми. Не без почуття гордості прорвалось кілька голосів одразу: «З України!».

– О, україніш! Гут україніш!

Німецьке радіо вже повідомило про українську подію. Сеп Гаузнер про неї почув швидше, ніж ми. Він розділив нашу радість, запропонувавши нам і свою гостину. Ми співали... Мені й досі здається, що «Боже великий, єдиний, нам Україну храни!» ніколи не звучала так пристрасно й мелодійно, як виливалась вона тоді з наших душ, із душі глибоко релігійного В. Янева. Німці добродушно вивчали наші щасливі обличчя.

Релігійні мотиви – органічна сторінка в поезії Янева. Лірика й ліризм і справді, переконаний поет, становлять в українському народі, а саме в українській поезії, «найзнаменитіший вияв духовності». У циклі віршів «Ікона» (збірка «Шляхи») натрапляємо на сакральні присвяти, що відіграли важливу світоглядну роль у житті поета. Він роздумує над долею Спасителя, вглядається у вітражі Волоської церкви, молиться до ікони Божої Матері, переживає триумф Христового воскресіння під його розп'яттям. Його релігійні вірші (їх більше п'яти десятків) несуть у собі духовну силу, здатну оздоровлювати душу людини в усіх важких ситуаціях. Молитвою «Отче наш» поет благає у Бога щасливішої, ніж має його народ, долі, просить прощення в Господа «за храм збезчещений, собор в руїні, за кров братів, мордованих в підвалах, за смерті жах і голод в Україні, за тих святих, що на хрестах вмирили, щоб діти вольними жили у славі. За підступ, поене в отруті лезо, Сибір, Соловки, Казахстан, Березу – прости їм, Боже! Я не маю права».

Молитви Янева не слід розуміти тільки як благання, приношення сповіді й готовність покути. Ні! В них пломенить життєвий досвід людини, чистота її душі. Тут філософія почувань засновується на питанні, що таке життя і в чому полягає його вища вартість. Лю-

дина у Янева, висловився Остап Тарнавський, «шукає не якогось абсолютного існування, а свого власного завершення, вона йде “по своє цілісне сповнення”»¹⁸.

Для цього «цілісного сповнення», вважає поет, має важливе значення й пізнавальна основа релігії, осягнення якої витворює людину як частину Всесвіту. Такі вірші Янів писав переважно в молодшому віці. З нагромадженням досвіду він віддавав перевагу медитативним екзистенційним концепціям. Закономірно, що найпомітнішою серед усіх його поетичних збірок стала збірка «Життя» (Париж – Мюнхен, 1975). Її становлять вірші-«біографії» з акцентом філософським та історіософським, де в основі основ – антитеза, протиставлення свого власного «Я» – такому «Я», яке уособлює «Я» узагальнене, збірне. Словом, маємо образ поетового життя у філософському підтексті. Це філософія постійних сумнівів, самозапитів та безпошадних вимог до себе.

Але життя складніше, ніж сентенції, складені про нього: чийсь життєвий досвід і власне життя у буквальному значенні ніколи не адекватні. Отже, своє життя слід виповнювати ідеальним змістом, горінням, боротьбою, жаданням неспокою: «В постійнім сумніві питаю, що ввечері лишилось з дня, і чи в бажанні урожаю я випив з чаші труд до дна, в тривожнім сумніві питаю. Тривожна думка летить в минуле шукати відблиску хвилин, що не пройшли, не проминули, а в слово перейшли чи в чин, і зберегли повік минуле».

Вірші цього плану, коли ліричний герой оглядає прожите, щоб зробити свої висновки та винести звідси певні уроки, – каже Андрій Гайдамаха, – складають ліричну біографію поета, а за формою і змістом творять широке і многобарвне полотно, на якому змальовані душевні почуття і настрої людини трагічної, а почасти й апокаліптичної першої половини ХХ століття. Естетична насолода від витонченості форм і глибини філософсько-поетичного змісту цих сорока шести віршів, що складають поему (цикл) “Мрія і слово”, дуже велика»¹⁹.

І справді так. Своєю композиційною строгістю тристрофний п’ятивірш нагадує сонет. В. Янів створив оригінальну строфу, у якій п’ятий рядок повторює перший (із незначною зміною). Цей п’ятий рядок підкріплює сказане й мелодійно замикає строфу, надає їй особливої структурної компактності:

¹⁸ Тарнавський Остап. Володимир Янів – поет і вчений. *Свобода* (Джерсі-Сіті – Нью-Йорк). 1976. 19 червня.

¹⁹ Гайдамаха Андрій. П’ядесят років поетичної творчості В. Янева. *Шлях перемоги* (Мюнхен). 1977. 19 червня.

*Безжальний смуток безнадії
Життя вливає в сірий тон,
А мисль без дії ціпеніє,
Акорд впливає в унісон
В безжальнім смутку безнадії,
Ще ніби хочу, й вже не хочу
На власнім згарищі життя, –*

*То тільки туга тінь волочить
Без виходу чи забуття,
Як хочу і уже не хочу!
Переписую в лінійній муці
Луну на відблиски хвилин,
І павуком в нудьги розпуці
Висотую з моїх глибин
Нове життя в кривавій муці.*

Маємо оригінальну поетичну композицію. Це версифікаційний винахід Янева – вірш із трьох строф, де є три катрени і три заключні (підсумкові) рядки, тобто: $3 \times 4 = 12 + 3 = 15$ рядків. «Композиційна єдність, їх строфічна замкненість і ритміка, – пише Богдан Кузь, – зумовлені внутрішнім змістом – темпом твору, що тільки скріплюють ямбові чотиристопні ритми, які радше вказують на постійність, на хід життя, на дію. Вони тільки підкреслюють цю елегантну ніжність, а подекуди й емоційну напругу окремих строф, що зумовлена внутрішнім змістом окремих розділів цілості»²⁰.

В. Янів і сам вважав, що збірка «Життя» – це сконденсованість змісту і форми. Що більший життєвий досвід приходить до нього, то більше він має що сказати, то більше він вірить у слово, прагне вмістити в ньому свої рефлексії й думи. Можна навіть простежити цей гносеологічний процес злиття змісту й форми, тобто процес того, що можна назвати появою слова із глибин душі: «З терпіння та туги у палати, поставши з надрів небуття, ідуть живі слова на свято піснями й гімнами в життя світить алмазами в палати».

Наукова діяльність В. Янева, без сумніву, превалює над поетичною творчістю. Тільки на терені літературознавства відомі його праці про творчість М. Костомарова, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Симоненка, І. Калинця. З-поміж етнопсихологічних досліджень критики особливо вирізняли «Соціопсихологічний аналіз “Москалевої криниці”» та «Українську духовність в поетичній візії Шевченка». На підставі своїх спостережень В. Янів

²⁰ Кузь Богдан. Володимир Янів. «Життя». *Визвольний шлях* (Лондон). 1979. Квітень. С. 63.

створив власну версію психологічного «Я» українця: «Українець – це інтровертивна людина з сильним відчуттям свого “Я” і бажанням самовияву назовні, яке прямування вирішує про приналежність українського роду до індивідуалістичного культурного циклу. Заглиблений у собі і маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямування до самовияву – нахил підпорядковуватися – в українця з природи слабо розвинений. Ця остання властивість характеру ще більше поглибилася в результаті століть неволі, коли творчий спротив набирив прикмет чесноти. При ідеалізованні бунту поглиблювалася й внутрішня незгідливість українців: в результаті часта в них анархічність, в крайнім випадку навіть нігілізм»²¹.

Етнопсихологія духовності українського «Я», української родини ніколи В. Янева не покидала. Наприклад, такі його дослідження, як «Проблема вічної любові у “Лісовій пісні” Лесі Українки у порівнянні з “Тінями забутих предків” М. Коцюбинського» (виголошена в Сорбонні на науковій конференції (1982)) чи «Аналіз Шевченкових “Тайдамаків” та Франкових “Панських жартів”» закріпили за їхнім автором авторитет українського етнопсихолога європейського рівня.

Порівнюючи Шевченкові та Франкові названі твори, В. Янів вважає, що в обидвох випадках їхньою «спільною рисою є змагання до добра, правди, справедливості, але шлях інший». «Гайдамаки», на його думку, – поема бунту і помсти, а «Панські жарты» – поема «терпіння і приниження». «На східних землях, – пише він, – сильніше розвинений дух агресивності..., натомість на західних землях на перший план вибивається прямування до підпорядкованості, дух дисципліни»²². Цю тезу Янів повторював і в інших працях, підкреслюючи, що в Галичині релігійність сумирніша, тихша, на сході вона динамічніша. Але прямування до самовияву там і там є спільним. На сході проявляється у формі «накидування своєї волі», як у Галичині більш терпелива.

«Нариси до історії української етнопсихології» вперше надруковані 1993 року в Мюнхені. До цієї книги також увійшли його праці «Релігійність українця з етнопсихологічного погляду», «Соціальні інстинкти українця», «Українська вдача і наш виховний ідеал» та інші. У його етнопсихологічних студіях яскраво фігурували

²¹ Цит. за: Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. Мюнхен, 1983. С. 44.

²² Там само. С. 50.

імена М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, Ю. Липи, І. Мірчука, Г. Ващенко, В. Липинського, Б. Цимбалістого та інших авторів, що в більшій чи меншій мірі були пов'язані з психоаналізом. Це для його спостережень був відповідний контекст, у якому пульсував живий науковий струм, що по-своєму засвідчував академічний науковий осяг.

У п'яту річницю проголошення самостійності України опубліковано монографію В. Янева «Психологічні основи окциденталізму» (Мюнхен, 1996). Це своєрідне повернення в молодість автора. Він працював над нею у 1947–1948 роках як над габілітаційною дисертацією. Писав він її «з вірою в Україну і в її будуче». Наукової вартості його спостереження та висновки не втратили й сьогодні. Навпаки, зараз вони, в сучасних умовах, якраз «оживають». Час виходу книги, на жаль, збігся із п'ятиліттям від дня смерті її автора.

Вражає ерудиція В. Янева в царині образотворчого мистецтва, що явлена у книзі есеїв «Між розпачем і надією». Окремі есеї виходили протягом 1980-го і 1990 років, але окремою збіркою з унікальними репродукціями майстрів декоративного малярства, гобеленів, іконопису, графіки, ужиткового мистецтва, натюрмортів і пейзажів книгу надруковано 1992 року.

Будучи ректором, з метою духовного об'єднання української еміграції в культурний моноліт, у національну спільноту та щоб відкривати очі Європі на мистецьку творчу атмосферу своїх земляків, В. Янів запровадив в університеті художні виставки. Отже, експонувались: релігійне мистецтво українсько-німецької родини Альфреда й Олександра Пулюїв²³; художника-живописця Олекси Терзієва (Льопи) – емігранта з Наддніпрянської України; модерний живопис Віталія Сазонова; ікони Михайла Мороза; модерні ікони та пейзажі Омеляна Мазурика; різьба на дереві Євгена Світового; натюрморти Любомира Мудрецького та інше. На відкритті виставки німецьких і чеських митців німецький мистецтвознавець Курт-Марія Руда сказав: «Я, як німець, і в розумінні культури Заходу, бажаю УВУ Божого благословення. Його професорам та студентам бажаю, щоб вони усвідомлювали собі, також і в тяжкі хвилини, своєрідність їхнього завдання: плекати справжню вільну духовність їхньої батьківщини та її культури тут, на чужині, зберігати її рівень і провадити до нового розквіту; завжди показувати, що тут живе справжня Україна і вносить, як і протягом минулих сто-

²³ Графиня Альфреда Пулуй-Гогенталь одружилась із Олександром Пулюєм – сином видатного фізика Івана Пулюя, який на 20 років раніше за Рентгена відкрив промені (о парадокс!), що називаються рентгенівськими.

літь, свій вклад у культуру Європи. Під таким кутом погляду Український Вільний Університет може, навіть мусить, стати зразком, також – підкреслюю – для німецьких університетів Західньої Німеччини. Бо ж справа не в величині даної інституції, а в її вихідній точці – духовності»²⁴.

Мої нотатки – це тільки дешифрація із того, що можна говорити про життя і творчість цієї унікальної й величавої Особистості, ім'я якій – Володимир (Михайло) Янів.

²⁴ Цит. за: Янів Володимир. Між розпачем і надією. Мюнхен, 1992. С. 11.

МІТОЛОГІЧНЕ, РЕЛІГІЙНЕ ТА ФІЛОСОФСЬКЕ У ПРОЗІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА*

Лібералізована культурна дискусія в Радянському Союзі після XXVII з'їзду КПРС в 1985 році розглядала, серед інших питань, і природу літератури, яка б відповідала новим ідеалам гласности та перебудови. На Україні, як і в інших місцях, у ході дебатів було сформульовано вимоги, які, не ставлячи під сумнів принцип служіння літератури соціальним та політичним надзавданням, стали поштовхом до нового типу літературної «партійности». Література не повинна боятися «сміливого вторгнення в сучасну дійсність»¹, а має обороняти історичну, культурну, мовну та екологічну спадщину і розмаскувати злочини та зловживання минулого й сучасного². Література не повинна бути, як колись, блідою і приборканою, унікати контроверсійних питань («гострих тем»), беззастережно хвалити існуючий стан³.

Паралельно з появою цих нових критичних параметрів здобув офіційне визнання Валерій Олександрович Шевчук, автор, якого впродовж майже цілих 1970-х років не друкували. У березні 1988 року Шевчука було нагороджено за його роман «Три листки за вікном» (1986) Державною премією УРСР імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури. Незважаючи на те, що дія книги відбувається у минулому, Шевчука хвалили за те, що його роман має дотичність

* Написано 1989 року, вперше надруковано як: Mythological, Religious and Philosophical Topoi in the Prose of Valerii Shevchuk. *Slavic Review*. 1991. Т. 50. С. 905–913. Українськомовний варіант статті див. також у: Павлишин Марко. Канон та іконостас : літературно-критичні статті / ред. рада: Валерій Шевчук та ін. ; вступ. стаття Івана Дзюби. Київ : Час, 1997. С. 143–156.

¹ Енергія слова. *Літературна Україна* [далі – *ЛУ*]. 1986. 24 липня.

² Див., напр.: Володимир Пугач. На підступах до істини. Яка вона, сучасна «сільська» проза? *ЛУ*. 1986. 31 червня.

³ Див.: Ігор Дзверін. «Критика в час перебудови: больові точки і завдання». *ЛУ*. 1986. 18 вересня.

до сучасних проблем і, зокрема, подав своєчасну сатиру бюрократизму⁴.

Нові похвали на адресу Шевчука заперечували попередні оцінки критики. Проза Шевчука у багатьох випадках уникає прямого зв'язку зі знайомим світом безпосередньої реальності – риса, яка донедавна була приводом для критичного осуду. Нагорода Шевченківською премією була однозначною з визнанням, що увесь корпус творів Шевчука і, разом з ним, також і раніше неприйнятні його аспекти, тепер толерується; це дає нам право розглядати прозу Шевчука як показник поширених меж легітимного літературного дискурсу в час горбачовської відлиги.

Тому наше обговорення бере під увагу окремі відступи Шевчука від устійнених літературних норм: такі визначальні та новаторські (в радянському контексті) риси його прози, як використання мітів, релігійні алюзії та наголос на філософських традиціях, далеких від марксизму-ленінізму.

Як показав Лев Лосєв, літературний текст у ситуації культурного контролю отримує політичний підтекст, який не створюється просто як результат індивідуальних суб'єктивних інтерпретацій, а є необхідною частиною процесу сприймання тексту кожним читачем⁵. Для аналізу творчості Шевчука, отже, нам треба застосувати риторичну раму, яка допоможе поставити питання про те, як формується аргумент цієї творчості: як вона намагається вплинути на переконання та характер почуттів читача. Слід зазначити, що, вживаючи тут термін «аргумент», ми не допускаємося помилки, ми не допускаємося «помилки умисности» (international fallacy). Ми не уявляємо собі тексту як сукупність програмових тез, одягнутих у шати естетичної форми. Аргумент виникає як наслідок дії сил переконання, що супроводять естетичне функціонування тексту. Аргу-

⁴ Обережне схвалення було до 1987 року домінантою в критичних оцінках творів Шевчука. 1980 року Григорій Штонь вважав, що Шевчук «стоїть [...] осторонь від головних ліній руху сучасної української прози» (Майстер психологічної світлотіні. *Жовтень*. 1980. № 10. С. 126–130, тут С. 126). Михайло Насенко, рецензуючи «На полі смиренному» Шевчука, звертав увагу на «окремі прорахунки в художній реалізації принципу історизму» (На бистрині часу. *Радянське літературознавство*. 1983. № 3. С. 31). Микола Рябчук писав про «периферійність» Шевчука, хоч визнавав, що його твори виявляють високий рівень оригінальності (Те, що вивіщує людину. *Україна*. 1984. № 45. С. 11), але в 1988 номінував його на Шевченківську премію. Схвалення за відповідність до проблематики сучасності (періоду гласности) прозвучало в статті Григорія Клочека «Господар у “лісі людей”» (*ЛУ*. 1987. № 8).

⁵ Lev Loseff. On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature. Мюнхен : Sanger, 1984.

мент формується тільки в процесі взаємодії тексту з читачем, літературні сподівання якого, знову ж, перебувають під впливом специфічних соціальних, політичних та культурних факторів. Звичайно, письменники часто творять за певною програмою, особливо в суспільствах, де література визнається важливою сферою громадської думки. Але це не змінює принципу, що аргумент може діяти, аналогічно до процесу «перемоги реалізму» Дьйордя Лукача⁶, незалежно від авторських намірів і навіть на протигагу їм. У цій статті ми спробуємо розкрити Шевчукову аргументацію (у щойно визначеному сенсі) на користь культурного відродження та звернути увагу на три її головні елементи: нове узаконення середньовіччя та доби бароко як елементів української літературної традиції; відвоювання тієї зони естетичного почуття, яка межує з сакральним; і заснування нового літературного дискурсу, не детермінованого монополістичною ідеологією і не зорієнтованого на єдиний всесоюзний культурний центр.

Наш риторичний модель підказує корисність застосування терміну «топос», який вживатимемо тут в його аристотелівському значенні, розвинутому такими сучасними теоретиками топосу, як Вальтер Файт та Льотар Борншоер⁷. Топос – це не просто, як дехто вульгарно твердив, штампований загальник, а естетична структура будь-якого розміру (від індивідуального образу чи мотиву до оповіді), яка повторюється і може бути прочитана як носій різних аргументів. Серед таких топосів у Шевчука ми зустрічаємо символ сфери, мотив перетворення людини на тварину, біблійні та інші текстуральні алюзії, жанр притчі та поняття про циклічність часу.

Впродовж 1970-х років, періоду, коли Шевчук перебував в офіційній неласці, він досліджував, редагував та перекладав українські середньовічні, ренесансові та барокові тексти і поглиблював знайомство з релігійною культурою цих періодів та її речниками.

Наслідки цієї зустрічі з історією стали особливо очевидними, коли знову почали виходити друком художні твори Шевчука. Збірка оповідань «Крик півня на світанку» (1979) та повісті в «Долині джерел» (1981) ще досить близькі до реалістичного тону ранніх опові-

⁶ Відому тезу про те, що Бальзак, незважаючи на свій соціальний і політичний консерватизм, створив романи, в яких марксистський критик може віднайти об'єктивно «правильне» та прогресивне відбиття історичного процесу, Лукач найоб'ємніше розвинув у кн.: Georg Lukacs. Balzac und der französische Realismus. Берлін : Aufbau, 1952. С. 25–45.

⁷ Walter Veit. Toposforschung. Ein Forschungsbericht. *Toposforschung*, ред. Max L. Baumer. Дармштат : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973. С. 136–209 і Lothar Bornschuder. Topik. Zur Struktur der gesellschaftlichen Einbildungskraft. Франкфурт-на-Майні : Suhrkamp, 1976.

дань, але вже «На полі смиренному» (1982) є першою з ряду книг, що прочиняють двері у таємничий світ, в якому діють і надприродні сили. Роман «Дім на горі» (1983), мабуть, був апогеєм «мітологічної прози» Шевчука. Після нього з'явилася дещо легша збірка повістей «Маленьке вечірнє інтермеццо» (1984) і «Три листки за вікном» (1986), роман у трьох частинах, який розглядає процес секуляризації на Україні у 17–19-му століттях. «Камінна луна», збірка повістей, видана в 1987 році, демонструє одне з періодичних повернень Шевчука до реалізму. Хоча проза Шевчука коливалася поміж полюсами міметичної вірогідності та фантастичного, критика визнала, що в обох випадках вона (проза) створює особливий тон та вимальовує світ своєрідно шевчуківський, для якого характерний, як влучно спостеріг один критик, «непомітний перехід від конкретних реалій життя до втаємниченості»⁸.

Ефект містерійності та сакральності викликається мітологічними топосами, з яких деякі традиційні (розповідь про Едіпа чи символ крилатого коня), а інші отримують свою мітологічну функцію уже в творах Шевчука. Явища щоденного життя наділяються ореолом сакральності і стають символами, які ніби вказують на якесь глибоке значення, але не легко піддаються інтерпретації⁹. Топоси природи особливо важливі для цієї стратегії. Багатократно зустрічається топос природи, наділеної розумом та мовою: природа говорить з людьми, супроводжує їхню дію, відбиває їхні думки і загадково показує в напрям надприродніх світів. Так, наприклад, різні й мало не протилежні значення отримує поняття трави. У «Трьох листках за вікном» трава і сприяє героєві, і вороже ставиться до нього; вона виражає насильність долі, коли шорстко забиває рот пораненому чоловікові, якого кинуто на землю; вона виступає як алегорія самотності («Чи може людина бути настільки самотня, що стає наче трава? [...] Невже досить зачавити її чи вирвати, і по ній ніякого не лишається ні сліду, ні відгомону?»), людської здатності пристосовуватись («віє вітер, і вона хвилюється, падає тьма, і вона спить») та містичного пізнання (найвища майстерність відьми, яка здобувається аж при кінці відьомського формування, проявляється у здатності чути, як росте трава)¹⁰. Природні явища (сонце, місяць,

⁸ Олександр Онишко. Реальність химерного. *Вітчизна*. 1982. № 11. С. 198. Див. також: Микола Рябчук. Книга добра і зла за Валерієм Шевчуком. *Вітчизна*. 1988. № 2. С. 176–179.

⁹ Опис цієї містифікаторської стратегії подається в моїй статті «“Дім на горі” Валерія Шевчука».

¹⁰ Три листки за вікном. Київ : Рад. письменник, 1986. С. 27, 29 і 278 (сприяє); С. 24 і 269 (ворожа); С. 24; С. 269; С. 278; Дім на горі. Київ : Рад. письменник, 1986. С. 461.

тінь, туман і пил), рукотворні речі (дороги, будинки, села й замки), навіть абстракції (геометричні форми) використовуються так, мовби вони складові символи якоїсь мітології: їхня частота й урочистість стилю, яким про них мовиться, нагадує ритуал, а їхня багатозначність опирається раціональній алегоризації і підказує читачеві, що значення слід шукати більше в самому процесі розповіді, ніж у якійсь закодованій «правді», яка лежить у підтексті. Аргумент, який можна побачити в такій текстуальній стратегії, обстоює і дає приклад віднайдення святости у світі, показуючи мітичне переосмислення раніше світського тексту і заперечуючи авторитет філософського матеріалізму. Це підтверджується синтаксою, в якій такі топоси розміщені. Мова Шевчука багата на довгі складносурядні речення, які створюють враження літургійної урочистості та архаїчної простоти:

Помалу відступав він у глибину земного сутінку, дощ шумів і плескотів, і дивився він сумно, а зелений сутінок розцвів несподіваним світлом – попереду лежала прозора куля, і він уже майже мав увійти до неї. Саме туди вела синя, мерехтлива дорога, по якій йшов, а позаду лишалася хата із печальною жінкою і з веселими дітьми¹¹.

У цій цитаті ми зустрічаємо один із найпоширеніших мітологічних образів Шевчука – образ, який може стати своєрідною емблемою всього його мітогенного задуму: коло або сфера. Вже в одному з ранніх оповідань Шевчука сфера допомагає у втіленні імпресіоністичної тези, що світ – це те, що ми (фізіологічно) бачимо: «За вікном рідшав туман, стали чіткіші обриси двох декоративних кленів, круглих, як м'ячі. Я любив лежати у своїй кімнаті і, натискаючи пальцями на повіки, дивитися, як скачуть, роздвоюючись, два зелені м'ячі»¹². Пізніше образ з'являється в непроглядній різноманітності форм: як страшне перекотиполе в апокаліптичних ландшафтах або як гротесковий гарбуз, який котиться по полі; як часом лагідне, а часом загрозиве сонце; як страхітлива сферична хмара червоного пилу; як світові кулі, не подібні до жодного природного явища; як гадюка, що кусає свій власний хвіст; як циклічний шлях мандрівника, який заблукав і намагається рухатися по прямій; як «великі сферичні тіла», що плавають в небі і в яких «проглядали людські подobenства: витягнуті і зміщені, наче у кривих дзеркалах», та ще в багатьох інших втіленнях¹³.

¹¹ Дім на горі. С. 44.

¹² «Барви осіннього саду», датовано 1964. *Серед тижня*. Київ : Рад. письменник, 1967. С. 12.

¹³ Набережна, 12. Середохрестя. Київ : Молодь, 1968. С. 90; Три листки за вікном. С. 186; «Вогнище». *Долина джерел*. Київ : Рад. письменник,

Можна б розглядати коло чи сферу у Шевчука як посилання на німб християнського святого (оскільки німб також є спільним атрибутом безлічі святих, що втілюють найрізноманітніші чесноти та біографії), або на мандалу індусів та буддистів – коло, малюванням якого створюють священне місце. Мірцея Еліаде твердить, що мандала представляє космос та пантеон і що її малювання інсценізує створення світу та оздоровлення шляхом повернення до початків часу¹⁴. В тому, що Шевчук повторно малює мандали, вбачається ритуал, мета якого – оздоровити світ та відновити в ньому елемент сакрального.

Мова та образність творів Шевчука – і тих, що використовують мотиви надприродного, і тих, де цього немає – пройняті мітологічними топосами, які втілюють відновлення святого. Хвилина благовіщення, в якій правдива дійсність відкривається чутливому спостерігачеві, належить так само реалістичному героєві «Долини джерел», як і козопасу Іванові, ясновидцю в «Домі на горі». Реалістичний герой може збагнути «душі потрібну гармонію», побачивши відбійні молотки, які гризуть землю, та будівельні крани, які кружляють під небом. У цьому його почуття споріднені із «дивовижним яскравим спокоєм» та й «теплою радістю», які проймають Івана, коли йому відкривається «з'єднання всього живого»¹⁵.

Щодо надприродного, воно також робить значний внесок у мітологічну атмосферу. Шевчук позичає персонажів та мотиви з фолкльору й створює нові, подібні до них. Він використовує сюжет Синьої Бороди та мотив праведного чоловіка, який змушує диявола виконувати його накази¹⁶. Ми зустрічаємо шамана в його українському втіленні як знахара чи характерника¹⁷. У демонології Шевчука впізнаємо нічного вершника, відьму, перелесника та домовика з європейської та слов'янської мітологій, чортів-спокусників з «Києво-Печерського патерика» і пана Твардовського, польського Фавста¹⁸. Інші демони, як наприклад, інкуб у формі людини-птаха, який залітає до дому на горі і перетворюється на джанджурика в

1981. С. 173; Три листки за вікном. С. 47, 265, 25, 29, 97, 281, 30, 33 і 158; Дім на горі. С. 188; Три листки за вікном. С. 31; Дім на горі. С. 260 і 232; Три листки за вікном. С. 54.

¹⁴ Mircea Eliade. *Patterns in Comparative Religion*. 4-те видання. Лондон : Sheed and Ward, 1979. С. 372–373.

¹⁵ Долина джерел. С. 8; Дім на горі. С. 115.

¹⁶ Три листки за вікном. С. 303 і новеля «Швець» у «Домі на горі».

¹⁷ Три листки за вікном. С. 303.

¹⁸ Нічні вершники з'являються в новелях другої половини «Дому на горі», відьми і спокусники – в романі «На полі смиренному» (*Дніпро*. 1982. № 1. С. 70–112 і № 2. С. 66–104), пан Твардовський в новелях «Відьма» та «Сині хмари» у «Домі на горі» (С. 279–291 і 292–303).

елегантному сірому костюмі та бездоганно лякованих черевиках, чи Сатановській у романі «Три листки за вікном», є, здається, оригінальними винаходами.

З погляду риторики можна запропонувати два пояснення для цього фолклорного і псевдофолклорного світу темних сил (у додатку, звичайно, до того, що надприродне та моторошне – це випробовані засоби для привертання й утримування уваги читача). Перше пояснення стосується проєкту повернення святого. Якщо у всесвіті витає крім матерії ще щось, тоді для цього «щось» вигідно використати як символ традиційний світ духів, оскільки він знайоміший, навіть для секуляризованої публіки, ніж може бути будь-яке нове твориво автора. Друге пояснення політичне. Принаймі від часу Гоголя, залишки поганських мітів входили в зображення України як провінційного та комічного місця, інтерес до якого може бути, в найкращому випадку, етнографічний; в іншому місці ми доводили, що, переймаючи старий фолклорний дискурс і перетворюючи його на софістикованого носія високого мистецтва, Шевчук звільняє світ української етнографії від рабського служіння цьому літературному стереотипу.

Незважаючи на все сказане вище про мітологічні топоси, Шевчук свідомо не пропонує нової мітології; мітологія не виникає навіть як мимовільний наслідок естетичного функціонування цих топосів. Радше, твори Шевчука фіксують прагнення існувати в мітологічній добі, і в цьому прагненні виражається невдоволення сучасним станом світу.

Подібне можна сказати про використання релігійних топосів у Шевчука: вони дуже поширені в його творах, але не пропонують читачеві нових релігійних почувань і не вимагають реставрації старих. Зокрема, присутність християнських образів та понять не однозначне з визнанням причетності до християнської віри автора, який не раз подавав елементарну критику християнства¹⁹. Радше, в релігійних топосах Шевчук виражає жаль з приводу неминучого наступу секуляризму.

У творах Шевчука чимало цитат і запозичень з релігійних текстів. Серед епіграфів до розділів у «Домі на горі» є уривки з вавилонської молитви; в оповіданні «Диявол, якого нема» відбувається дискусія між героєм та релігійним полемістом Іваном Вишенським, в якій слова Вишенського – це прямі цитати, в сучасному українському перекладі, його «Обличення диавола миро-

¹⁹ Див.: Жулинський М. «І метафори реального життя», інтерв'ю Валерія Шевчука з Миколою Жулинським. *Наближення*. Київ : Дніпро, 1986. С. 233 і Валерій Шевчук. Мисленне дерево. *Жовтень*. 1986. № 10. С. 17–18.

держца»²⁰. Широко використовуються біблійні мотиви – наприклад, притча про блудного сина та розповідь про Самсона, обезсиленого втратою волосся. Відлунням єгипетських пошестей є в Шевчука смертоносний кам'яний град²¹, який водночас натякає на одну з сучасних екологічних катастроф, кислотний дощ. У розповіді Петра Турчиновського в «Трьох листках» символ ситі разом з тим фактом, що оповідач та головні персонажі в чотирьох наративах Турчиновського носять ім'я «Петро», створює алюзію на Апостола Петра, рибалку людей, але тут метафору перевернуто з ніг на голову: рибалкою є світ, Петри є його жертвами, а кінцевий результат риболовлі – це не християнське спасіння, а світське прокляття. Шевчук навіть використовує два виразно релігійні жанри: притчу і патерик. Перший оповідач «Трьох листків за вікном» пише серію притч, щоб втілити те, що він збагнув з «мудрости передвічної», а «Києво-Печерський патерик» є основою роману «На полі смиренному», який перевикористовує його сюжети і наративну структуру.

Шевчук формулює окремі релігійні поняття, як наприклад, ідеали нірвани чи аскетизму; вони входять в аргументацію, яка, зрештою, не запрошує читача поділяти ці погляди. Але християнські моральні засади (радянські критики назвали їх принципами гуманістичної етики, якими, звичайно, вони є також) у сатиричних творах Шевчука є нормативними і подаються читачеві як беззастережно правдиві – не як топоси, що служать якимось іншим аргументам. Засуджуються вади захланности, егоїзму, злості, ненажерливости та лицемірства, а чесноти щедрости, чесноти, поміркованости та відповідальности безпосередньо й однозначно підтримуються.

Ранній твір Шевчука «Набережна, 12» базується на таких принципах християнської етики. Твір написано у 1960-х роках; час дії – 1956 рік. Твір можна інтерпретувати як святкування потенціалу оздоровлення в післясталінській відлизі. «Набережна, 12» простежує життя кількох груп персонажів, які живуть в одному будинку. Спочатку вони між собою в незгоді, нещасливі та придавлені соціальними проблемами: швець Павло – алкоголік, Сашко – занедбана дитина, Люся – завагітніла поза шлюбом, а Бухгалтера, що колись доніс на сусіда, якого потім заслали до Сибіру, мучить совість. Не виключено, що «Набережна, 12» навмисно натякає на мотив вибору віри в «Повісті минулих літ»: Швець, шукаючи полегшення свого духовного та екзистенційного неспокою, вивчає чесноти трьох релі-

²⁰ Твори Вишенського було опубліковано сучасною українською мовою в перекладі Валерія Шевчука: Іван Вишенський. Твори. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.

²¹ Дім на горі. С. 191, 354–378; Три листки за вікном. С. 291; На полі смиренному. *Дніпро*. 1982. № 2. С. 8.

гійних груп – баптистів, євреїв та католиків – і вкінці вирішує, на противагу Володимирові в літописі, що не шукатиме заспокоєння в жодній формальній релігійній практиці. Проблеми розв'язуються без втручання надприродних сил, і сюжет розвивається у напрямі примирення всіх персонажів, яке відбувається під час весілля Люсі. Шлюбна церемонія та весільний обід – це секуляризовані залишки таїн подружжя та єхаристії. Все ж таки, дух гармонії, який спускається на зібрану громаду (майже як ласка Божя), підказує, що світське наново освятилося.

Щодо донощика, він також знімає з себе вину способом, який мусимо назвати християнським, настільки однозначно нагадує він таїну сповіді. Грішник відчуває жаль за свою провину, виконує акт сповіді (в цьому випадку, розповівши всю правду своїй жертві) і починає свою покуту тим, що залишає рідне місто.

У Шевчука два типи філософських топосів: ті, що тільки доповнюють загальну атмосферу серйозності й вдумливості, яка гармонізує з мітологічним тоном, і ті, які творять більш специфічно спрямовані частини аргументації. До першої категорії належать уведення в сюжети філософів (Григорія Сковороди, Платона), широко розповсюджені мотиви, пов'язані зі здобуттям мудрости (хлопець, який запитує в мудреця, як жити; виховна подорож) та загальні філософські місця – епістемологічні, естетичні та етичні²². До епістемологічних топосів у творах Шевчука належать напівмістична свідомість вищої і невимовної правди та слабкість теорії і книжної науки²³. Шевчук застосовує естетичний топос, знайомий з творів Фрідріха Шіллера, контрасту між наївною та «сентиментальною» творчістю²⁴. Окремі філософські топоси часто суперечать один одному: сквородинська необхідність втечі зі світу та пасивного ставлення до зла контрастує зі стоїчною вимогою добрих діл; визнання суєтності світу протистоїть ствердженню цінності буття; дарвінівській аморальній боротьбі за виживання протиставлена етика, базована на одкровенних істинах²⁵.

²² Іван козопас читає Сковороду (Дім на горі. С. 26), а найморальніший персонаж у «Трьох листках за вікном» називається Микола Платонович Біляшівський (С. 18); виховні подорожі роблять Ілля Турчиновський у «Трьох листках за вікном» та Хлопець у «Домі на горі».

²³ Три листки за вікном. С. 28; На полі смиренному. *Дніпро*. 1982. № 2. С. 100.

²⁴ Постріл. *Долина джерел*. С. 215.

²⁵ Втеча від світу є темою перших двох книг «Трьох листків за вікном»; етично виправдану дію знаходимо, наприклад, у романі: «На полі смиренному». *Дніпро*. 1982. № 2. С. 100; Дім на горі. С. 240. Див. також протиставлення світоглядів Киріяка Сатановського (автора поняття «лісу людей») та Іллі Турчиновського в «Трьох листках за вікном».

Філософські топоси другої категорії, – ті, що стосуються філософії історії – підтримують найсміливіші й найважливіші політичні аргументи, закодовані у прозі Шевчука. Серед них зустрічаємо три топоси часу, усі відомі та широкоживані в літературі: циклічний час, прототипи якого вбачаємо в світогляді архаїчних, сільських, передцивілізаційних культур; лінійний час нескінченної хронології прогресії – час у формі, в якій він звичайно сприймається модерним секуляризованим людством; і хіліастичний час, який розглядає час лінійний просто як передмову до постісторії – есхатологічного, утопічного чи дистопічного стану, в якому вже не відбудуватиметься жодних змін.

Ці топоси часу відіграють важливу роль у двох великих романах, – «Дім на горі» та «Три листки за вікном». «Дім на горі» об'єднує два різні типи розповідей. Рамова розповідь – це мітична історія того, що від самого початку відбувалося і далі відбувається у Домі: дім переходить від однієї генерації жінок до наступної, і кожну жінку відвідує спочатку суккуб, а потім чоловік. Десять новель, які займають приблизно половину роману, є розповідями ясновидця, який рівночасно є персонажем в рамовій історії. Новелі, незважаючи на демонологічні та моторошні елементи в них, підпорядковані лінійному часові: їхній сюжет розвивається у поступовому розкритті інформацій, які створюють напругу та дивують несподіваним, внаслідок чого вимальовується світ страху, непевності та трагедії.

Стратегії, занадто складні, щоб їх тут детально описати²⁶, дають читачеві зрозуміти, що новелі пропонують авторитетне, хоч і песимістичне прочитання світу, тоді коли рамова розповідь подає світ як гуманний та сповнений значення – світ архаїчний, ідилічний, бажаний, але не реальний. Часова структура роману, таким чином, зводиться до топосу золотої доби, згідно з яким сучасність сіра, нужденна та здрібніла порівняно зі щасливим часом, який колись був або колись настане. Як завжди, топос золотої доби, в якому виражається меланхолія щодо сучасного і ностальгія за іншим часом, чи то минулим, чи то майбутнім, відкритий для політичної інтерпретації.

Роман «Три листки за вікном» історично та географічно конкретизує дещо абстрактну та нельокалізовану хандру «Дому на горі». Роман подає історію не культури взагалі, а конкретної культури, української, як історію шпенглерівського занепаду. Роман складається з трьох книг, в кожній з яких розповідь від першої особи веде оповідач, нащадком свого попередника-наратора. Дія від-

²⁶ Але див. мою статтю: «“Дім на горі” Валерія Шевчука».

бувається в Україні у 17-му, 18-му та 19-му століттях. Триптих подає хроніку еволюції в способі та завданні людського пізнання та спаду у гідності духовних прагнень людини. Ілля Турчиновський, представник барокового світогляду і, як Сковорода, мандрівний мислитель, шукає трансцендентальне пізнання. Його містичні благовіщення – йому з'являються не божественні особи, а, радше, етичні принципи – виникають у снах та візіях. Він намагається передати зміст збагненого у формі притчі та драми, аби поділитися ним з іншими. Його внук, Петро Турчиновський, – людина Просвітництва. Як працівник судової системи Гетьманщини, він шукає правди з прагматичних причин: державі необхідно знайти й покарати вбивцю. Турчиновський шукає правди, яку він розуміє як сукупність фактів, за допомогою раціонального дослідження і скептичного критицизму. Оповідач з 19-го століття, Сатановський, до хворобливості відданий зовнішнім ознакам раціоналізму (обожноє систематизацію і класифікацію). Але його діяльність уже не має нічого спільного з шуканням правди і повністю визначається утилітарним політичним завданням: зміцнити Російську імперію.

Поступовий спад духовних амбіцій чергових оповідачів іде паралельно із зміцненням держави. У житті Іллі Турчиновського держава взагалі не фігурує; у 18-му столітті вона виступає як гарант справедливості, а в 19-му столітті Сатановського держава вже стала всесильним і зловісним велетнем, імперією, в якій у виродженій формі ще можна впізнати залишки ідеї просвітницького централізму. Наслідки цього збоченого «просвітництва» – бюрократизм, гротескова неефективність, випадковість у вживанні влади, відчуження людини та відсутність свободи. Відбулося те, що Макс Горькаймер і Теодор Адорно назвали діалектикою просвітництва: застосування колись нібито й раціональних організаційних принципів призвело з часом до жорстокої карикатури раціоналізму²⁷. Можна б інтерпретувати як емблему цієї діалектики загадковий образ у сні Іллі Турчиновського: йому приснився кабан, який вирив квадратний клапоть землі²⁸. У багатьох мітологіях, як стверджує Еліяде, квадрат, вписаний у коло, символізує святе місце. Ця форма часто збігається з первісним пляном заселеного пункту (як наприклад, вірогідно, у випадку Риму) і становить центр космосу²⁹. У візії Іллі, однак, квадрат створює кабан, член родини свиней – тварин з небагатьма позитивними асоціаціями в літературній тра-

²⁷ Max Horkheimer і Theodor W. Adorno. *Dialektik der Aufklärung*. Philosophische Fragmente. Франкфурт-на-Майні : Fischer, 1969.

²⁸ Три листки за вікном. С. 104.

²⁹ Eliade. *Patterns*. С. 373.

диції. Можливе таке алегоричне прочитання: центр, який передбачає Турчиновський, фальшивий, і ті, хто, створюючи його, насильно накладають квадрат (раціоналізму?) на круглу поверхню планети, заперечують священну круглоту мандали і заслуговують на порівняння зі свиньми.

Сюжет як хроніка людського занепаду перехрещується з хіліялістичною часовою рамою, яка виникає в розповіді демонічного наратора з 19-го століття, Сатановського. Його прізвище підказує, що місце, де він знаходиться – пекло; але ж сфера його дій – Російська імперія. Отже, можливо, імперія – це пекло? Читачеві створено можливість побудувати ще й інші страшні силогізми: якщо імперія – це пекло, а пекло – місце при кінці історії, вічне, в якому не може бути жодних змін, тоді імперія також рівночасно пекельна і нескінченна. Читачеві залишається вирішити, чи ця вічність охоплює і його сучасність, а це пекло – країну, в якій він живе.

Мітологічні, релігійні та філософські топоси у Валерія Шевчука – так можна підсумувати – подають сучасним читачам субстантивні аргументи про політичний та культурний виміри їхнього життя. На різних етапах розвитку творчості Шевчука ці топоси допомагали формулювати дедалі більш песимістичні погляди на політику – від реформаторського оптимізму «Набережної, 12» через загальне несприйняття сучасного в «Домі на горі» до гострого засудження в «Трьох листках за вікном» Російської імперії та, потенційно, держави-спадкоємці, метонімічно представленої в романі. У рамках дискусії про культуру мітологічні та релігійні топоси Шевчука підкреслюють важливість духовного й сакрального, не віддаючи переваги, однак, якійсь конкретній мітології чи релігії.

Мітологічні, релігійні та філософські топоси також творять частину тривалої аргументації Шевчука на користь оживлення середньовічного й барокового минулого України, зокрема його передсекулярного, духовного виміру. Як елемент культурної традиції, передсекулярне минуле сприяє сучасній мистецькій творчості. Таким чином «На полі смиренному» – це прочитання «проти шерсти» Києво-Печерського патерика, яке іронічно коментує первісний текст, розкриваючи його чернецьку ідеологію³⁰. Це розмаскування не з висоти «наукового атеїзму», а з третьої позиції – позиції оповідача, який, хоч і скептично ставиться до релігійних догм, відкритий для відчуття існування якогось надреального принципу, який надає зна-

³⁰ Як можна було сподіватися, саме цей аспект твору привернув увагу радянських критиків. Див., напр.: Леонід Новиченко. Про роман Вал. Шевчука «На полі смиренному». *Дніпро*. 1982. С. 104 і Петро Майданченко. У тій болочій доброті. *Жовтень*. 1983. № 4. С. 127.

чення Всьому. Позицію «самого автора» серед усіх цих механізмів самовідсторонення важко визначити, але можна з певністю твердити, що атеїстичним кредо цей твір не є.

Використовуючи церковну тематику та окремі релігійні й філософські мотиви минулих століть у сучасній літературі, Шевчук не тільки розширив діапазон потенційних естетичних інтерпретацій минулого, а й спричинився до узаконення складнішого й цікавішого образу історії української культури, в якому доба бароко з її культурною своєрідністю та політичною автономністю отримує гідне місце. (Між 1930-ми і 1970-ми роками бароко було практично забороненою територією для української літератури – з тим винятком, що 17-те століття могло фігурувати в творах, наприклад, присвячених розробці міту про благодатну Переяславську раду.)

Шевчук запропонував прочитання минулого, які не спираються на офіційну ідеологію, не повторяють тези про благодатну центральність Москви, а звертають увагу читачів на колишнє багатство, незалежність та гідність української культури. Як уже зазначалося, твори Шевчука також засвідчують розрив у довготривалій єдності між етнографічним та провінційним і, таким чином, повертають авторитет і престижність важливій частині української культури.

Звичайно, у тодішній культурно-політичній ситуації такі аргументи можуть формуватися тільки дискретно. Заперечення авторитету центру прямим текстом неможливе, воно мусить виникати тільки як одна з можливих реалізацій езопівського тексту. Текст залишається відкритим і для переконливих, але абсолютно протилежних, критичних прочитань, які, зокрема, доходять висновку, що автор вписується в схему ортодоксальної думки. Микола Жулинський, наприклад, може твердити, що «Три листки за вікном» – це антиклерикальний текст, який прихильно ставиться до процесу секуляризації³¹. Шевчук не може собі дозволити на те, щоб замінити один авторитет на інший, як це зробив Микола Руденко в «Орловій балці» (1982), запрошуючи відкинути марксистський і перейти на фізіократичний економічний модель. Це б не сприяло інтелектуальній та культурній відкритості, такій фундаментальній для проєкту Шевчука. З другого боку, він не задовольняється, як Олесь Гончар у «Соборі» (1968), вимогою модифікації способів, якими центр реалізує свою владу. Шевчук багато більш радикальний. Він шукає альтернатив до влади як такої: втеча від структур світу, бароковий ідеал, до якого найчастіше звертаються перші дві книги

³¹ «У вічному змаганні за істину», передмова до роману «Три листки за вікном». С. 5.

«Трьох листків за вікном», могли б послужити емблемою для цілої його творчості.

Щоб вийти поза незмінні та виключні ієрархії культурних цінностей, проза Шевчука пропонує читачеві матеріяли, спроможні формувати нову українську культурну ідентичність – або й нові українські культурні ідентичності. Попередні спроби таких нових початків брали за свій вихідний пункт відкинення традицій. «Енеїда» Котляревського (1798–1842), вказуючи напрям до парадигми романтичного етнографізму, відмовилася від старої церковної літературної культури. Микола Хвильовий, закликаючи до нової літератури, яка б відповідала настрою післяреволюційних 1920-х років, відкидає етнографізм як провінціалізм.

Шевчук вибирає інший шлях. Його новаторство полягає в тому, що він не відкидає, а привласнює старі дискурси і використовує їх для того, щоб естетично та інтелектуально збагатити національну літературу. Тож чинить більш толерантно та ощадно, ніж його попередники – і, що важливо, менш авторитарно.

NATURALISM IN IVAN FRANKO'S *BOA CONSTRICTOR*

Franko published three versions of *Boa Constrictor*: the first in 1878, the second in 1884, the third in 1907¹. In the first two versions, the action takes place in the course of a single day. The central character Goldkremer, an oil magnate, feels strangely unsettled that day as he recalls with horror his past life, his greed, and his present unhappiness. By the end of the day, under the impact of his confessional mood, Goldkremer tosses some coins at the home of Ivan Pivtorak's widow. The shattering of the glass as the coins hit the window is cathartic for Goldkremer. He vows to make amends. In conclusion to the narrative's first version of 1878, we are invited to witness that Goldkremer's moral sense has survived despite his millions. But Franko revised this conclusion in 1884. Goldkremer's change of heart turns out to be just a momentary whim. He returns to his oil wells a fundamentally unchanged man².

Boa Constrictor of 1907 is an altogether different novel³. There is no Pivtorak, no widow, and no tossing of coins. There is Goldkremer, to be sure, and there is his train of memories. But the events now take place over the course of several months, and the past that Goldkremer recapitulates in previous editions is now played out in the narrative present. This recalibrating of the past as a story of the present gives Goldkremer's life the quality of an ongoing narrative. Indeed, Goldkremer perceives his life's narrative in thematic terms. In an important departure from the earlier versions, Goldkremer explains in his own words the significance of the painting that hangs in his office of a boa constrictor, a painting that catches the boa in the act of strangling the life out of a gazelle:

¹ "Boa Constrictor", *Hromads'kyj druh*, no. 2 (1878) and in *Dzvin and Molot* (Lviv: 1878); *Boa Constrictor* (Lviv: Zor'a, 1884); *Boa Constrictor*, new rev. ed. (Lviv: 1907).

² Of the relatively few good studies of *Boa Constrictor*, N. I. Zhuk's discussion of the 1878/1884 versions merits attention. *Proza Ivana Franka* (Kyiv: Vyshcha shkola, 1977), 84–93.

³ For a preliminary overview of the technical differences between the early and late versions of the novel, see L. M. Bezuhlyj and V. O. Vlasenko, "Do pytann'a pro variant povisti I. Franka "Boa Constrictor"", *Ukrajins'ke literaturoznavstvo*, vyp. 32 (1979), 64–72.

Yes, sir, it's the struggle for existence! Both the goat and the snake want to live. And who's to blame snakes who live on goats, but not on grass?
(Shcho zh, Kampf ums Dasein! Koza khoche zhyty i vuzh khoche zhyty. A khto tomu vynen, shcho vuzh ne mozhe zhyty travoyu, lyshe kozoyu?) (111)⁴

For Goldkremmer, this striking symbol of the boa constrictor expresses the notion that life is the conflict – a battle that favors the stronger, defter combatant. Goldkremmer perceives that the meaning of his life resides in the social implications of this life and death struggle. He justifies his life by analogy to the natural world.

At the turn of the twentieth century, literary dramatizations of “life as a battleground” constituted a sub-genre of literary realism and reflected, in part, the shock administered to the educated classes by Darwin’s theory of the origin of species. Darwin himself was not a philosopher but, as one scholar puts it, he did “succeed in formulating ideas that make philosophers necessary”⁵. Because his theory threw emphasis on the purely biological and somewhat random genesis of human life, Darwin seemed to be challenging the orthodox concepts of teleological design or purpose in the universe. Darwin’s interpreters, especially Spencer, deduced from the theory of biological origins a law of social evolution and postulated on its basis a correspondence between the process of development in the biological world and trends of development in the social world⁶. After

⁴ Page references are to Ivan Franko, *Zibrann'a tvoriv u p'atdes'aty to-makh* (Kyiv: Naukova dumka, 1979). XXII, *Boa Constrictor*, 109–207. All translations in the body of this essay are mine. In the quotation cited, notice Goldkremmer’s use of the words “goat” and “snake” rather than “gazelle” and “boa constrictor”. Crudely Darwinian, Goldkremmer’s reduction to generic type of nature’s creatures is in keeping with his general tendency to divide the world into binary groups: rich/poor, strong/weak, capitalist/worker, Jew/Christian.

⁵ John H. Randall, Jr., “The Changing Impact of Darwin on Philosophy”, *Journal of the History of Ideas*, 22 (1961), 435.

⁶ The dichotomy between Darwin’s scientific theory and the social uses to which it was put prompted Thomas Huxley, scientist and follower of Darwin, in 1893 to remark:

“There is... [a] fallacy which appears to me to pervade the so-called “ethics of evolution”. It is the notion that because, on the whole, animals and plants have advanced in perfection of organization by means of the struggle for existence and the consequent “survival of the fittest”; therefore men in society, men as ethical beings, must look to that same process to help them toward perfection. I suspect that this fallacy has arisen out of the unfortunate ambiguity of the phrase “survival of the fittest”. “Fittest” has a connotation of “best”; and about “best” there hangs a moral flavor. In cosmic nature, however, what is “fittest” depends upon the conditions”.

“Evolution and Ethics”, *Main Currents of Western Thought*, ed. Franklin Le Van Baumer (New York: Alfred A. Knopf, 1952), 537. Concerning the uses of Darwin, see Morse Peckham, “Darwinism and Darwinisticism”, *Victorian Studies*, 3 (1959, September), 20–40; and Richard Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought* (New York: George Braziller, Inc., 1955), 3–50.

Darwin, the whole notion of humanity, now stripped of divinity and a sense of superiority, had to be rethought. The consciousness that the universe had suddenly shifted, displacing men, found clear reflection in the literature of the late 19th and early 20th centuries⁷.

To the end of his life, Franko maintained that, by temperament and conviction, he was a realist writer⁸ (Franko often used the terms “realist” or “naturalist” to contrast his worldview from that of writers who were “romantic” or “modernist”.) He maintained that his interest rested on the extrinsic world which, he said, he tried to represent objectively⁹. Yet, Hlobenko notes that, after the 1890’s, Franko’s interest gravitated more toward the inner world, toward peculiar states of consciousness and that he made increasing use of impressionist and symbolist techniques¹⁰. Particularly after the turn of the century, Franko’s work shows him to be, as Magdalena Laslo-Kucjuk says, “not the pure-blooded positivist he pretended to be”¹¹. Geoffrey Hartman has said that “the difference reading makes is, most generally, writing”¹², and in this light, we can say with certainty that Franko’s extensive familiarity, both as reader and as critic, with the modernist literature of his time came to bear on his evolution as an artist.

Realist, naturalist, or modernist, Franko’s treatment of his themes changed dramatically over the course of time. This is perhaps most evident in *Boa Constrictor*. In its 1878 and 1884 versions, it is a moralistic tale which transparently sets forth the dual proposition that the circum-

⁷ Generated in part out of the effects of the industrial revolution, technological advances, and social upheaval, a reorientation in the attitude of men toward themselves and their place in the world lay at the root of 19th-century literary realism and naturalism. See Rene Wellek, “Realism in Literary Scholarship”, *Concepts of Criticism* (New Haven and London: Yale University Press, 1963), 253–254.

⁸ In response to Cehlyns’kyj’s criticism of his use of naturalistic techniques, Franko wrote: “The public for which I write has not, thank God, repudiated me nor does it protest against the trend which my convictions and temperament tell me to follow”. Quoted in Oleksandr Bilec’kyj, “Khudozhn’a proza I. Franka”, *Slovo pro Velykoho Kamen’ara*, ed. O. Bilec’kyj (Kyiv: Khudozhn’a literatura, 1956), 104.

⁹ A cogent discussion of Franko’s championing of realism and naturalism is to be found in Boris Hlynsky, *Ivan Franko et Emile Zola: Une Etude de Relations Litteraires* (Hamburg: Buske, 1979), chap. 2, “Ivan Franko critique d’Emile Zola”, 50–115.

¹⁰ Mykola Hlobenko, “Frankoznavstvo u bezvykhodi”, *Z literaturoznavchoi spadshchyny* (Paris: Natsionalistyczne vyd-vo Evropi, 1961), 154–155.

¹¹ Magdalena Laslo-Kuc’uk, “Ivan Franko I Emile Zola”, *Velyka tradycja* (Bucharest: Kryterion, 1979), 209.

¹² Geoffrey H. Hartman, *Criticism in the Wilderness* (New Haven: Yale University Press, 1980), 19.

stances of one's birth, upbringing, and social milieu determine a man's moral character and that money corrupts absolutely. In its 1907 version, by contrast, *Boa Constrictor* is a modern novel with a strong philosophical focus. Although in 1907 Franko does not deny or downplay the extent to which material conditions affect a man's character, he does shift his focus from passive to active individuals who create and perpetrate those servile conditions, who erect ideologies that enslave men's minds, and who erect economic and social systems that enslave men's bodies. In a word, Franko enfolded the naturalism of his story within a modernist vision of human psychology and human morality.

One measure of Franko's deft handling of his materials is his relative absence from the text. The rhetorical perorations that spoil the earlier versions are largely gone. To be sure, Franko doesn't altogether disappear, but his comments now are subtler and more ironic, as in the following example:

The events took place in the mid-(18)60's when such a luxury as the need to read was as yet unknown to the industrialists and capitalists of Boryslav.
(Se diyalos'a v polovyni 60-tykh rokov i takyy l'uksus, yak potreba chytaty, v tu poru ne diyshov ishche do boryslavs'kykh promyslovtsiv i kapitalistiv.) (169)

For the most part Franko lets his characters speak for themselves. In addition to the more liberal use of dialogue, he amplifies the inner voice. Using the technique of indirect speech¹³, Franko lets Goldkremmer reveal himself in his own words. Take this example:

And then those people who scurry around outside his house... who, like ants, perpetually poke about near the wells, – Ptuu! These are people? Is this what people are supposed to be like?
(Ta shche ye l'udy, shcho snuyut's'a navkruhy yoho pomeskann'a... shcho mov murashky nevpynno nyshpor'at' kolo zakopiv, – t'fu, chy to l'udy? Chy taki na sviti l'udy?) (109)

Although these lines have no quotation marks around them, the intonations and idiosyncratic turns of phrase make it clear that this is Goldkremmer speaking – or rather, Goldkremmer thinking out loud. Dramatic inner monologue enables us to see in greater relief the logic of Goldkremmer's judgments.

The narrative postulates *Boa Constrictor* as a big, busy, noisy and anxious world. The dizzying action shifts from setting to setting, from the

¹³ Typical of Franko's Boryslav cycle of stories, the stylistic technique of indirect speech has received (albeit one-sided) attention in S. M. Kryvoruchko, "Vnutrishnij monoloh jak zasib sotsial'noji kharakterystyky heroya v povisti I. Franka "Boa Constrictor"", *Ukrajins'ke literaturoznavstvo*, vyp. 28 (1977), 41–50.

outskirts of Drohobych to Hubychi, back and forth between Boryslav and Drohobych, in and around the towns of nearby provinces, from the village to the city and to the forest. This frantic and frenzied pace is determined in part by the tempo of Goldkremer's movements. We are told that "he found satisfaction in endlessly rushing about" ("Vin pochuvav zadovolenn'a v nenastanni y bihanyni".) The language of the text itself is tense and suspenseful, loaded with "speech acts" – performative language¹⁴. The text seems to live out the ways its characters look at the world. Their conceptions of reality are projected horizontally, through their actions, and vertically, in a paradigm of performative verbal metaphors.

Thus, the language of the text has the sound of a world in motion:

From outdoors he caught the cadence of the miners shouting, the bells clanking in the storage sheds, the carts creaking... and the hollow din of this vast, industrial nest.

(Znadvoru vtoruvaly yomu okryky yamariv, dzvinky v kosharakh, skryp voziv... hlukhyy klekit... promyslovoho hnzida.) (167)

That Boryslav is the land of promise and opportunity is an illusion. Boryslav is a city of the future, of tomorrow while today it is a chaotic landscape, a metallic, mechanistic world without miracle, a place of anxiety, competition, and despair.

The law of the fist ruled in Boryslav at that time and it spared neither the worker nor the boss.

(V Boryslavi v tu poru panuvalo pravo pyastuka i ne shchadylo ani robotnykiv, ani holovachiv.) (184)

Under these dog-eat-dog conditions, both the capitalist and the worker are victims of fortune.

A commonplace of literary realism is that it depicts typical events and representative characters. Even literary naturalism treats the everyday and the mundane, although it finds in the everyday world extraordinary dimensions¹⁵. But Boryslav is atypical and the characters, if they

¹⁴ Paul de Man, *Allegories of Reading* (New Haven: Yale University Press, 1979), 8–9.

¹⁵ The precise difference between realism and naturalism is difficult to ascertain but most modern scholars measure it by degrees rather than in kind, as did Frank Norris, the American naturalist, who said of the realism of his contemporaries that it "is minute; it is the drama of a broken teacup, the tragedy of a walk down the block, ...the adventure of an invitation to dinner". "A Plea for Romantic Fiction", *The Responsibilities of the Novelist* (New York: Hill and Wang, 1962), 280. Arguing that realism and naturalism "are of course not independent of each other... But still the two are not entirely the same", Rene Wellek discusses the norms of objectivity and representativeness espoused by realist and naturalist writers, "Realism in Literary Scholarship", *Concepts of Criticism*, 233, 242–250.

represent anything at all, they represent only the insecurity and the uncertainty of life there. Once serfs, today the citizens of Boryslav don't know who they are.

Newly liberated from serfdom and having tasted the new "freedom", the peasants took to drinking... while the fields remained empty.

(Sel'anstvo, svizhe uvil'nene zpid panshchyny, upoyene svizhoyu "vo-leyu", kynulos'a pyty... zate na poli bulo pusto.) (175)

Having gained their freedom, they have lost their identity and their sense of purpose. These are faceless, mute people. In Goldkremer's generalization, they are little more than beasts, dirty, doglike people who allow themselves to be mistreated¹⁶. An extraordinary naivete characterizes them.

"God bless you, Mr. Goldkremer. You've done us no harm".

(“Day vam bozhe zdorovl'a, pane Gol'dkremer. My u vas ne mayemo kryvdy”). (196)

Against the background of the teeming city, Franko builds the center of the novel's interest. In an apparent deviation from standard realist or naturalist practice, the weight of the narrative falls not on the side of the unfortunate poor but on the side of the privileged few. The real struggle for existence takes place there, in the relations of capitalist to capitalist, each competing for his own profit and each ready to destroy the other. Indeed, we observe that, although he is morally repugnant, there is something aesthetically appealing about the capitalist, there is a kind of poetry in his indomitable will.

Herman grew up in an environment so detrimental to the development of spiritual qualities that it was only by virtue of his innate tenacity that he was able to overcome the initial hardships.

(Herman vyris v obstavynakh, tak nekorysnykh dl'a rozvytku dukhovoyi zdibnosti, shcho lysh vrodzhena zavz'atist' mohla pomohty yomy poboroty pochatkovi trudnosti.) (121)

We are invited to observe how Goldkremer's miserable origins in poverty and in physical and emotional deprivation conspire to determine his destiny. Born into a diseased ghetto, orphaned at an early age by the death of his mother who beat him more than loved him, Goldkremer's chances of survival seem slim indeed. But he picks himself up out of the dirt. The experiences of his youth and young manhood make him street-wise, quick-

¹⁶ It is Nietzsche, of course, who characterizes the *master* as one who views the *slaves* as “dog-like kind of men who let themselves be abused”. *The Philosophy of Nietzsche* (New York: The Modern Library, 1927), 579. L. Rudnyc'kyj says that Franko was well-acquainted with Nietzsche's writings and appreciated his worth. *Ivan Franko i nimec'ka literatura* (Munich, 1974), 22. Franko called Nietzsche a “talented philosopher and individualist”. *Zibrann'a tvoriv*, XXIX, 476.

witted, cautious, and shrewd. He seizes opportunity. He takes risks but he takes them wisely. It becomes increasingly apparent, in fact, that although Goldkremer's choices are indeed limited, he does have choices to make. When, for instance, he chooses to help run the business to a fellow entrepreneur who is taken ill, it is not altruism that motivates his choice but good business sense¹⁷. He knows he can profit by it. Goldkremer sets goals for himself he knows he can meet and that is how he survives.

Yet, Goldkremer has an ambiguous sense of himself. His very first word in the novel is "kudy?" ("where to?"). The question has resonance in the text: Goldkremer seeks transcendence but he isn't quite sure where to find it. His instincts tend in two directions. On one hand, he desires the spiritual satisfaction that a life free of care promises.

The skimmer's trade attracted him primarily because it meant that a man didn't have to sit in one place, to suffocate day and night in close, fetid hovels; he could roam the fields, live for himself without a care for anyone else. The other skimmers were, similarly, like carefree Kozaks... – a cheerful people... and Herman liked this very much.

(Lybats'ke remeslo manylo yoho holovno tym, shcho cholovik ne potrebu-
vav sydity na odnim misti, dushytys'a den' i nich u tisnykh, von'uchykh
khalabudakh, mih blukaty po pol' akh, zhyty sam dl'a sebe, ne dbayuchy
ni pro koho. Inshi lybaky buly taki sami vol'ni kozaky... veselyy narod... i
se duzhe podobalos'a Hermanovi.) (134)

On the other hand, he seeks the freedom from want that money can buy. Goldkremer never consciously formulates these choices, but, exposed as his inner world is to us, we perceive that which he does not: that these two instincts contradict one another. At the peak of his success, he denies the ambivalence by sublimating it. But the conflict is there in his psyche all the same and is converted, finally, into the self-justifying metaphor of the social struggle.

For Goldkremer the symbol of the boa constrictor is the sum of the world's amorality. This absence of a moral center seems to him to beg for content. Since men, he reasons, cannot tolerably live in a vacuum and need some sense of purpose, the world's amorality appears to sanction willful choices of conduct. Goldkremer interprets his ability to survive as a sign of superiority and, by way of metaphor, imposes this superiority upon the amoral world; just as the boa constrictor asserts its authority in the forest, so Goldkremer also asserts his authority in Boryslav.

So what if hundreds and thousands of them die...! Without that social life wouldn't change.

(Shcho z toho, shcho sotky, tys'achi yikh pohynut'...! Bez toho niyaka peremina v suspil'nomu zhytti ne vidbuvayet's'a.) (193)

¹⁷ *Zibrann'a tvoriv*, XXII, 172–173.

He is the boa constrictor; the world is his prey. The cost of human lives is irrelevant in this equation.

Guided by the metaphor of the boa constrictor, Goldkremer judges, and disposes of, men. A man's worth is to be judged, he argues, on an ability to rise in the world. He who can't rise deserves to die. Goldkremer compares himself to a general whose responsibility it is to delegate who is to live and who is to die in the great battle of life. In this self-appointed, god-like role, Goldkremer discovers a perversely messianic purpose in life. He is the one who will bring light to the life of the people: by means of his oil and at the cost of thousands of lives. No wonder he gives his oil fields the name "Novyy Svit" ("New World"). Characteristically, too, the private club he frequents, and whose construction he largely funded, is built on raised stakes, up (to use Lesia Ukrainka's phrase) from the "sycophantic lowland"¹⁸.

Two things can be said about Franko's portrait of Goldkremer. First, Franko demonstrates that, no matter how incontrovertibly biological and social conditions determine man's fate, those conditions do not account exclusively for the decisions and judgments man makes about the world. Existence is determined as much by the dispositions of man's soul as by impersonal forces. Franko does not settle for the comforting illusion that oppression and exploitation are natural, for it is men who exploit men.

Secondly, Franko, who had two years before written *Moysey*, dramatizes in *Boa Constrictor* that, while some men are born to lead, others merely pretend to lead but actually enslave. The lie of Goldkremer's metaphor rests in its assumption that leaders do not show the way, they create the way. They create, that is, the world. Moses accepts reality as it is and helps his people cope with it. Goldkremer undertakes to decide what reality could be and should be, and destroys those who disagree. It is this imperious assumption of what is true and what is real that constitutes the politics of the struggle for existence¹⁹.

¹⁸ Lesya Ukrainka, "The Stone Host", *Selected Works*, trans. Vera Rich (Toronto: University of Toronto Press, 1968), 121. The phrase in Ukrainian in "obleslyvi dolyny".

¹⁹ In his introduction to *Miy Izmarahd*, Franko wrote: "These are cruel times! So much distrust, hatred, antagonism has accumulated among people that it won't be long before we have (in fact, we *already* have) a formal religion based on the dogmas of hatred and class struggle. I acknowledge that I've never belonged to the faithful of that religion. I had the wherewithal... to boldly carry the banner of the old, humanitarian socialism which is based upon the ethical, liberal upbringing of people, upon progress and upon the broad dissemination of education, science, criticism, and personal and national freedom, [a socialist, that is to say, based] not upon partisan dogmas, not upon the despotism of leaders, nor upon the regimentation of the very future of mankind". Ivan Franko, *Tvoriv* (New York: Knyhospilka, 1958), XVI, kn. 1, 9–10. This paragraph is omitted from the Soviet text of Franko's introduction. See *Zibrann'a tvoriv*, II, 181.

It isn't until Davidko enters the narrative that the full range of these implications comes into focus. Davidko, Goldkremer's son, is biologically and spiritually the heir of the father. Davidko's conception of reality is based not on the metaphor of the struggle for existence but on assumptions derived from that metaphor: Goldkremer's desire to manipulate the environment is perverted now into Davidko's desire to control human destiny.

"I'd like to devise a different kind of man, superior to the type that lives today on earth. One who would swim in the water like a fish, fly through the air like bird, who would rise up to the moon, to the sun, and traverse the cosmic expanse like a beam of light".

(*"Ya by khotiv vyдумaty cholovika inshoho, vyshchoho ponad te, shcho zyye nyni na zemli. Shchob vin plavav u vodi, yak ryba, litav u povitri, yak ptakh, shchob mih pidnestys' a na mis'ats', na sontse, perelitaty vsesvitni prostory, yak promin"*.) (188)

As Goldkremer the father had done, Davidko the son exerts his will upon the world – but he goes further by legislating his will as evolutionary law. Adam-like, he will father a superior race. There lurks in Davidko's vision some unresolved virility complex, a sublimation of some felt inadequacy. Like the father, so the son builds his metaphor on the ruins of a frustrated id.

As much as he loves the boa constrictor, Goldkremer hates it, too, because it seems to threaten him.

He had some dark, superstitious fear of the snake's eyes; it seemed to him that this snake would one day come to life and bring something extraordinary: either great joy or great sorrow.

(*Vin chuv yakyy's' temnyy, zabobonyy strakh pered tymy had'uchymy ochyma, – yomu zdavalos' a, shcho sey vuzh kolys' ozhye i prynese yomu shchos' nezvychayne: velyke shchast' a abo velyke hore.*) (111)

The boa constrictor does materialize, though not – as in the earlier versions – in Davidko but in Davidko's double. A kind of Smerdyakov to the legitimate Goldkremers, Itsko Tsansmers is introduced late in the novel. A "perpetual loser" ("vicnyy nevdachnyk"), Itsko's resentment of Goldkremer's success grows into an obsession. At all costs, he wants to destroy Goldkremer and, by so doing, to prove his own superiority. He acts out of the opinion implied in Davidko's metaphor that to the superior man everything is permitted²⁰. In an underground explosion, Goldkremer dies, but so does Itsko. With aptly naturalistic flair, both their heads go flying. Their death is a kind of mutual suicide. The men who try

²⁰ If Goldkremer senior attempts to act out the part of the Darwinian Blond Beast, it is Davidko and Itsko who play the role of the Nietzschean Superman. The dialectical movement of the novel neutralizes both postures.

to be supermen end up destroying each other. That, it is suggested, is the inevitable consequence of the will to power²¹.

Goldkremer, Davidko, Itsko and the others fight it out against the background of the city. And the city, in turn, is pitted against the village, on one hand, and against the forest, on the other. With the introduction of the figure of the forest, Franko restated in new and dialectical terms the old urban versus rural argument²². The forest here is not an alternative to city or to country. It is a subsuming reality, something bigger than the rest.

The forest appears at least six times as a functional device in the novel. There is a literal forest and a figurative forest. Goldkremer hides, in the real forest, from men who want to kill him. He works there for a time. He travels back and forth through it between cities. Davidko goes to the forest to act out a fantasy. Like the heroes of the crime novels he's been reading, he wants to see what danger feels like, but he finds the experience repulsive.

Davidko turned numb, his whole body began to tremble, and he fled for dear life out of the forest. He didn't know what it was he feared but he fled anyway. (Davidko zaterp, zadryzhav usim tilom i pustyv's'a shchodukhu tikaty z lisu. Sam ne znava, choho boyavs'a, ale tikav.) (196)

Parenthetically I might add that adjacent to this episode is a scene wherein the workers sit talking about the legendary *opryshky*, about Dovbush, and about titans. The contrast is striking. The genuine heroes, both real and mythic, made the forest their home. The phony hero Davidko runs from it. Body and soul, he cannot endure it because the forest is beyond his control.

The figurative forest functions as a term of comparison. One of the characters tells this parable:

"Sometimes I imagine that I'm still a small boy and that I'm walking out of my father's house... I walk out [and] peer into the distance... where nothing is visible except for the dark forest somewhere on the edge of the horizon". ("Meni ne raz zdayet's'a, shcho ya shche malen'kyy i vykhodzhu z bat'kovoyi khaty... Vykhodzhu [i] dyvl'us'a kudys' u dalechin'... tam... nicoho ne vydko, krim temnoho lisu des' na krayu obriyu".) (144-5)

²¹ This dissolution of the Nietzschean ethic inherent in the thoughts and actions of his characters prefigures Franko's later position with respect to that ethic: "Nietzsche and the Nietzscheans see, each in himself, the hero [of all mankind]; They consider themselves superior to all laws, to any social development; for their own selves, they expect everything of society without giving it anything at all in return". *Zibrann'a tvoriv*, XXXI, 382.

²² See Bohdan Rubchak, "Heroyizm malykh dil", *Suchasnist'* (1979, March), 79-80.

This character goes on to say that he loses his way in the labyrinth of the forest. He sees a house and a girl. She waves to him and he goes to her, but he cannot reach her. The forest overcomes him. He concludes:

“Sometimes in my mind’s eye I still see the nice house and the pretty girl but always somehow farther and farther away, less distinctly... Such was my fate... instead of the nice house and the pretty girl – presto! – the very grave stands before you!”

(“Harna khata i harna divchyna ne raz ishche pryvydzuyut’s’a meni, ale vse yakos’ dali, dali, menshe yasno... Otse bula moya dol’a... zamist’ harnoyi khatky i harnoyi divchyny – hul’k – azh i mohyla pered toboyu”.) (145)

This is not romanticism, not an evocation of the beautiful mysteries of nature, as we might see in traditional folklore, for example. Rather it is simple a parable about life, from the pen of a naturalist writer. Through this character, Franko seems to be saying that, like the forest, life intrinsically cannot be evaluated either positively or negatively. The brute fact is experience. Everything else is a phantasm.

The figure of the forest in this novel operates as a negative polarity: men who go there perceive what they are by what they are not.

Herman’s heart skipped a beat. In the midst of the immense mountain forest, a sense of utter solitude struck at his soul in cold waves. He wanted to cry.

(U Hermana shchos’ stynulo za sertse: pochutt’a samoty sered velycheznoyi hirs’koyi pryrody vdarylo naraz kholodnoyu khvyleyu na yoho dushu. Yomu khotilos’a plakaty.) (157–8)

The fact of Goldkremer’s human existence is that he is not a boa constrictor. Men are not beasts. In formal terms, the figure of the forest dissolves Goldkremer’s metaphor. In thematic terms, the forest suggests the macrocosm, a sum of the knowable and unknowable worlds. It renders insignificant the self-aggrandizing systems that individuals impose on their environments²³.

In the earliest versions of *Boa Constrictor*, Franko seemed to accept the proposition that men indeed must struggle to survive. Grafted upon it, of

²³ Interesting in this context is Everett Carter’s discussion of the potentially mythical ramifications of the naturalist’s treatment of his materials. Carter speaks of “the landscapes and creatures of the human mind” which correspond to landscapes as real as New England (or Boryslav?). Franko’s forest may serve as an example of a landscape which is, at the same time, “the richly mysterious region where the experience of the individual mind and the experience of the race seem to coalesce; where mythology appears not so much the symbolization of social patterns, as of mental processes; where symbols themselves take on new meanings, and become not so much discursive representations of meanings within the story, but presentational things in themselves, the point in palpability where the otherwise unknowable things about the human mind are materialized”. Everett Carter, *Howells and the Age of Realism* (Philadelphia and New York: J. B. Lippincott Co., 1954), 237.

course, was the crucial qualification that they should struggle together and for the greater good of them all. There Franko seems to have dramatized what Thomas Huxley called the need to substitute for the “cosmic process” an “ethical process”²⁴. There is no question that, by the power of its presentation, Franko’s fictional exploration of the then widespread opinion that “life is a perpetual, relentless struggle”²⁵ and that men are beasts who need only to seek enlightenment to become humanized earns him a place with the best of the naturalists. But this opinion, as expressed in the early naturalistic versions of *Boa Constrictor*, depended upon the reader’s willingness to accept the fictional world as a mirror of the real one. This opinion, moreover, was expressed, superficially, through extrinsic literary elements, through the plot, dialogue, and the direct statement of the author’s sympathies.

Between the time of the early and late versions, however, something changed in Franko’s thinking. He abandoned his belief in the validity of the proposition that men must struggle in order to exist. The *Boa Constrictor* of 1907 is dialectical in structure. The equivocations and contradictions that we sense as we read expose the utter poverty of any and all systematizations of human life and of the human spirit. Franko’s naturalism has here moved down into the interior of things and of human relations, where life appears whole and new but not less problematical. The external naturalism of the early *Boa Constrictor* has, in the 1907 version, dissolved into the very fabric of the text. His conception of nature and man’s place within it, and perhaps in spite of it, is closer now to the epic naturalism, one might say, of the Greeks. We sense a certain monumentalism in Franko’s pitting of microcosm against macrocosm.

In conclusion, we should note that 1907 was the year Franko saw the first signs of the illness that would eventually consume him. Did a sense of impending death prompt Franko to rethink the conclusions he had earlier drawn about struggling for existence? I have counted six death scenes in *Boa Constrictor*: all the major characters die (except for Davidko and Ryfka, his mother), not to mention those “hundreds and thousands” who perish in the mines. The sense of an ending seems to have made a difference to Franko. It makes all the difference in the novel. The striking clarity of the last lines of *Kassandra*, a work by Franko’s contemporary Lesya Ukrainka, comes to mind²⁶. Like Ukrainka’s *Kassandra*, Franko has determined that the only guarantee one has is that there is life and that life is thoroughly human.

²⁴ “The end of [the ethical process] is not the survival of those who may happen to be the fittest... but of those who are ethically the best... The ethical progress of society depends, not on imitating the cosmic process, still less in running away from it, but in combating it”. “Evolution and Ethics”, *Main Currents of Western Thought*, 539.

²⁵ From “Navernenny hrishnyk”, *Zibrann’a tvoriv*, XIV, 308.

²⁶ Lesya Ukrainka, “Cassandra”, *Selected Works*, 239. The line reads: “There is no ruin! There is life!.. Just life!” (“Nema ruyiny! Ye zhytt’a!.. Zhytt’a!).

THE EMERGENCE OF A UKRAINIAN ACCOUNTING LITERATURE: preliminary explorations

The aim of this paper is to outline the appearance of published accounting knowledge in Ukrainian and its evolution from the mid-19th century to the early 1990's in order to identify issues deserving of further research.

The focus of the exploration is in the first instance works published in the Ukrainian language primarily within Ukrainian ethnic territory whilst being mindful of the changing socio-political context. This is the commonly accepted criterion for other cultures e. g. English, French, Dutch and others.

The ethnic background of authors who published in Russian or Polish have also enhanced the professional literature of those languages, however, this line of enquiry is far more problematic and is a line of exploration best undertaken separately. Only incidental examples may be referred to in the exploration undertaken for this exploration.

Evidence of formalised mechanisms of knowledge transfer primarily through educational structures – State, private and public-professional, is considered but not regarded as definitive because of issues concerned with the official language of instruction.

Defining the scope of Ukrainian ethnic territory over presents its own challenges. Military conquests and expansions of three competing empires (Tsarist Russia, the Ottomans and the Austro-Hungarians) that have been played out on the ethnic territory of Ukraine over centuries, and set back the development of Ukraine as a political state and affected the shaping of its identity depending on which empire ruled which parts of its territory. Since the 1790's the largest portion of Ukrainian ethnic territory came under Tsarist Russia and then its successor, the Soviet communist State. Even during that span of time borders changed on a number of occasions.

The experiences carried in each part of the Ukrainian ethnic territory under imperial rulers and sovereign States although different, were common in purpose – that of constraining and suppressing Ukrainian identity

that was seen to be associated with aspirations of political influence and separateness. Policies toward ethnic minorities and their culture differed within each of the ruling empires and, consequently, explorations of commerce-economic conditions, the nature of the involvement of Ukrainian people in commerce, and the underlying integral record-keeping operations (literally the need for essential book-keeping processes and practises) presented different opportunities for the dissemination of bookkeeping knowledge in the language of the minorities. Thus, the dissemination of bookkeeping (and accounting) knowledge in Ukrainian requires separate investigations of each of the territories ruled by different empires and States. The present exploration is confined to the territory that came under the control of Tsarist Russia and its successor state, the USSR.

Following Tsarist Russia's defeat in the mid-19th century in the Crimean War, the Tsarist Government realised the crucial need for economic development that would underpin the military and political power of the empire. Consequently, a significant range of fundamental reforms were enacted, most notably the abolition of serfdom (1861), which had the effect of encouraging commerce beyond the bounds of close government tutelage of the subservient landholding estates, the lowly class of merchants and the needs of its own administration of its territories.

However, for Ukrainians, who were predominantly rural and agrarian, prospects for developing on the basis of their national culture was constrained even before their feudal emancipation – in 1859 the importation of Ukrainian and Belarusian publications written using the Latin alphabet was prohibited in order to discourage any affinity with Polish literature and culture, instead to increasingly identify with the Russian identity. Very soon after the emancipation of 1861, Polish subjects in the Russian empire rose up in 1863. Yet the Russian authorities responded immediately by prohibiting the publication of nearly all works (fiction exempted) in the native language of Ukrainians (referred to by the authorities as “the Little Russian dialect”) now in both the Cyrillic and Latin alphabets. Russian cultural colonialism imperialism was implemented unrelentingly and vigorously. Even these measures were considered to be insufficient and led to the introduction of a Decree by the Tsar issued in the city of Ems in May 1876 (known as the Emsky Ukaz) of a stricter and more complete prohibition: no publications in Ukrainian nor importation of any Ukrainian language works and no

staging of Ukrainian language theatre productions nor public performances of Ukrainian songs¹. These prohibitions remained, despite a little easing in the 1880s, until 1905 – after the events in St. Petersburg, referred to as the First Revolution. To be expected, no works on the theme of bookkeeping or accounting appeared in the Ukrainian language – but many works started appearing from the 1880s in the Russian language being modelled or translated from available European works on the subject. Also, several works were authored by people of Ukrainian origin e. g. notably by A. P. Rudanovsky who published 6 works².

In the meantime, the start of industrialisation within the empire was led by the rapid and extensive building of railways across the territories and the creation of heavy industry (steelworks and coal mining) in eastern Ukraine with Donbas as the centre. It was largely stimulated by foreign capital (predominantly German, French, English) and made possible by foreign professional expertise.

The foreign owned companies maintained their books of account according to the accounting practises required by their respective head offices and reported in the language of the country in which the head office was located. A separate set of reports in Russian, and usually far less informative, was compiled for the Russian authorities. Invariably, more of the top accounting positions in foreign-owned companies were held by non-Russians. The local population tended to occupy less responsible positions such as assistants and clerks. Circumstances such as these were not conducive to building up the number of professional-bookkeepers-accountants, to the contrary, the training of the local population involved in bookkeeping-accounting was quite limited.

It was during the 1890's that the pace of industrial-based economic growth along capitalist principles became unprecedented despite highly autocratic Tsarist rule. These economic developments created an increasing demand for more and better skilled people of commerce, including accountants, which in turn required the teaching of accounting concepts and skills. A major constraint to industrialisation in particular commerce and its reliance on the bookkeeping-accounting function was the low level of literacy of the population in the empire, which according to the census of 1897 was approx. overall 26 % ,while for females even less

¹ The Emsky Ukaz is also known as the Yuzefovich Ukaz after its author. Kubijovyc, V., *Encyclopedia of Ukraine* (Toronto, University of Toronto Press and CIUS, Shevchenko Scientific Society, 1984), p. 824.

² Gulak, D. E., *Bibliograficheskii ukazatel' literatury po bukhgalterskomu uchetu* (Donetsk, Ministerstvo Torgovli Ukr. SSR, Donetskii Instytut Sovetskoi Torgovli, 1967), p. 310, pos. 1052; also 1056; pos. 1055; Toropov, A. D. (ed.), *Knizhnaia Letopis*, pos. 12076; also pos. 16429.

than 13 %³. The literate population was concentrated in larger cities and particularly those in the Baltic states within the empire which showed rates of literacy generally. Nevertheless, access to formal education was expanding, particularly after the 1905 (First) Revolution in St. Petersburg. However, commerce subject matter was not a priority for the general populace though was of a higher priority for government.

Towards the end of the second half of the 19th century accounting-based commerce education was provided primarily by independent charter-based and private institutions in various parts of the Empire. In Ukraine of the former type, it was held in Odesa, 1861 and in Kharkiv, 1863.

In the 1890's the Ministry of Finance vigorously promoted commerce education, State and private, at all levels within its newly created comprehensive state-wide network of Commerce schools. Though a significant proportion of bookkeeping (accounting) education was conducted in the main cities of Ukraine (7 in Ukraine; 9 in Russia and 5 on Polish territory within the Tsarist empire), it was Russian in organisational design, and German and Russian in form. All were of no direct benefit to Ukrainian language commerce-bookkeeping as Russian was mandated the language of instruction. In fact the Ukrainian language was precluded from use as a language of instruction from the beginnings of the Tsarist educational system in 1804⁴.

However, this concern with education gave rise to the establishment, largely through private initiative, of accounting societies in various cities of the Empire. In Ukraine a similar society for the promotion of accounting/commerce education was established in Kyiv in 1896. It focused primarily on practitioners of commerce – a stratum of the world of commerce not directly addressed by the State. Though the number of members was not high in absolute terms, these societies promoted the development of the accounting function as a separate-independent profession to better serve the world of commerce. Even at this time, interestingly, women practitioners were a feature of the accounting world, whereas, in Britain, the USA and Australia they were not. In the decade prior to 1917 three societies were established in major cities of Ukraine which can be regarded as the first generic professional accounting organisations: Odesa (1906), Kyiv (1907) and Kharkiv (1912).

In terms of Ukrainian-language literature the situation was bleak. The 1876 prohibition on Ukrainian language publications within the Russian Empire precluded even the development of a functional Ukrai-

³ Kubijovic, V. *Ukraine: A Concise Encyclopedia* (Toronto, University of Toronto Press, 1969), Vol. II, p. 177. Also see: Goldman, M. I. *The Soviet Economy: Myth and Reality* (Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1968), p. 11, who gives the overall level as 21 %.

⁴ Kravchenko, B., *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine* (Oxford, Macmillan & CIUS, 1985, pp. 24–26.

nian language bookkeeping and commercial literature, despite the crucial economic role of Ukraine within the empire.

Despite the official withdrawal of the prohibition on publishing in the Ukrainian language after the 1905 (First) Revolution⁵ an examination of the catalogues of authorised publications identifies only two Ukrainian language accounting works being published to 1917: Doroshenko, Hryhoriy I. (1909) – all his other works were published in Russian; and Aleksandrovykh M. (1913). The lifting of the prohibition focused attention on publishing Ukrainian language newspapers the first being in the cities of Lubny and Poltava, and within months in Kyiv⁶.

Ukrainian language works on bookkeeping-accounting to 1917	Україномовні видання до 1917 року
<p><i>DOROSHENKO, Hryhoriy I.</i> How to keep the accounting books in shops (Kyiv, Tip. S. V. Kul'zhenko, 1909) 31 pp. 10 kop. 3,000 copies</p>	<p><i>Григорій І. ДОРОШЕНКО</i> Як вести торгові книги в крамницях (Київ, друк. С. В. Кульженка, 1909) 31 ст. 10 коп. 3,000 примірників⁷</p>
<p><i>ALEKSANDROVYCH, M.</i> Advice for managers of credit co-operatives (on the conduct and verification of the receipts and expenditure books and on the compilation of monthly reports according to present requirements) (Kyiv, printer Druhoyi Artily, 1913) 16 pp.</p>	<p><i>М. АЛЕКСАНДРОВИЧ</i> Поради радам кредитових кооперативів (Київ, друк. Другої Артїли, 1913) 16 ст.⁸</p>

Це видання є властиво відбиток з україномовного журналу «Наша Кооперація».

Журнал заснований у січні 1913 року в Києві видавничим товариством («фірмою») під назвою «Наша кооперація», яке було створене 12 листопада 1912 року. Випускалося 24 числа в рік по 32–40 сторінок у числі. Річна передплата становила 2 крб. 50 коп.

Тематика журналу не присвячена виключно бухгалтерському обліку.

⁵ In October 1905 the prohibition was officially lifted following the recommendation made in February of that year by the Russian Imperial Academy of Sciences that came to recognise Ukrainian as a language in its own right and not some dialect.

⁶ The spirit of Ukrainian language publications was still insignificant relative to Russian language publications and continued to be confined to belles lettres. As Kravchenko points out in all only 3,214 Ukrainian language works were published in the 118 year period 1798–1916, and approximately two-thirds of them appeared after 1905. Kravchenko, B., op. cit., p. 27.

⁷ Toropov, A. D. (ed.), *Knizhnaya Letopis (Glavnogo upravleniia po delam pečati)*, 1909, pos. 14500.

⁸ Gulak, D. E., *Bibliograficheskii ukazatel' literatury po bukhgalterskomu uchetu* (Donetsk, Ministerstvo trgovli Ukr. SSR, Donetskii Instytut Sovetskoi Torgovli, 1967), p. 251, pos. 14.

The only recourse left for people of Ukrainian origin interested in bookkeeping-accounting as a career was to write and publish in the Russian language, as exemplified notably by P. A. Rudanovsky who published 6 works on accounting.

Interestingly, for the period 1901–1917, the ethnic national territories making up the periphery of the empire account for a notable proportion of 26,5 % of bookkeeping-accounting publications (with known locations) in the Russian language. By far the most prominent was Ukrainian territory with 175 publications originating from 24 cities and towns on its territory, with the next being Poland with only 11 publications, all of which emanated from only two locations, Warsaw and Lodz. The neighbouring Baltic states of Estonia, Latvia and Lithuania combined account for 21 titles emanating from 8 cities. Whereas the southern territories of the empire [Azerbaijdzhan and Georgia] account for a marginally greater number, 22, emanating from only two cities, Tiflis (13) and Baku (9), respectively. However, within Russian territory unsurprisingly the publication of accounting works was concentrated in St. Petersburg (303) and Moscow (226) with the remaining 113 titles emanating from 48 cities located far and wide throughout the Russian ethnic heartland.

Table 1. Location of bookkeeping-accounting publications by national territory, 1901–1917⁹

Territory	No. of CITIES	No. of TITLES
Azerbaijan	1	9
Belarus	3	4
Estonia	3	6
Finland	1	1
Georgia	1	13
Latvia	2	6
Lithuania	3	9
Moldova	1	2
Poland	2	11
Russia	51	660
Ukraine	24	175

In contrast, the Polish component of the empire which included Warsaw, fared better, as there was no complete prohibition on publishing in Polish. Thus, by 1917 a substantial Polish-language accounting literature on bookkeeping appeared comprising 117 titles.

⁹ Data gleaned from an extensive survey of official catalogues of authorised publications and analysed for selected features.

Dissemination of bookkeeping-accounting knowledge in the languages of the nationalities within the Empire depended on the different political imperial policies towards different nationalities.

During the Soviet period (1917–1991) the accounting function in Ukraine came to be after 1922 indistinguishable from that of the other republics in the Soviet Union where all came to be integrated into the All-Union Russo-centric accounting system. The Bolsheviks leadership in Moscow in their ideological campaign of demonising market-based principles as capitalist set out to replace it with an alternative communist-based allocation of resources that was to be centrally controlled involving the abolition of private ownership and the setting of prices and thus valuation of resources administratively. The economic chaos that ensued saw the complete collapse of the currency and the resort to essentially bartering and requisitioning of goods and resources. The initial response in the early 1920's was some easing of communist policies (the NEP period) by tolerating a limited operation of markets primarily in the agricultural sector. The overarching concern of the communist leadership was with retaining and increasing political control by the centre.

The pursuit of extreme ideological zealotry had its repercussions even in the bookkeeping-accounting domain. Only during the first 15 years of the Soviet rule did some of the fledgling accounting societies of the Tsarist period survive but in a modified form bearing the distinct ideological character of socialist ideology and becoming mass organisations promoting that ideology, for example, “The Red Bookkeepers Section of the Red Directors Club” of *Pravda* (though it also did not survive being dissolved in January 1925).

The pool of pre-1917 bookkeepers, accountants and their practises and literature were not carried over as they were regarded as carriers of capitalist ideas and practises driven by principles of private ownership and profit. Even the body of Russian language literature on the subject was not reprinted or distributed and their authors ignored – and many left or perished during the upheavals of the communist revolution. The human losses through death, flight from the new order of communism and banishment fundamentally reduced the pool of people competent and skilled even in the basic fields including the non-prestigious bookkeeping-accounting domain.

Those that remained and proclaimed political loyalty and faith and applied themselves with zeal were not fully adequate. Many had gained their education and experience before the Revolution; those who came afterward simply did not have a sufficient standard of either. Despite their espoused loyalty, they were part of a technical intelligentsia with which the leadership of the Party, was ill at ease and quite suspicious of

their judgemental capacity – and they also fell as victims to the terror purges of the latter half of the 1930's. In the words of Strumilin: “The essential structure of Soviet accounting was worked out in the 1920's by men who had received their training before the revolution... accountants of the old school, excellent practical men, but for the most part far removed from any kind of influence of the theory of Marx in the sphere of their special activity”¹⁰.

Standardisation and uniformity of the accounting function in all spheres was considered to be necessary. The Party took inspiration from E. Schmallenbach's uniform accounting theory developed in Germany which they found appealing for it complemented their attitude of imposing central control, whilst reducing their reliance on a “technical intelligentsia” not of its creation. Instead, the accounting function was considered to be a low (though essential) level technical function which could be performed, after some basic training, by “an army” of people if given detailed prescriptive instructions. Accounting was but bookkeeping and could be developed into a more detailed prescriptive uniform function for the entire economy and regulated from the centre accordingly¹¹.

Ultimately, by 1936, whatever bookkeeping societies managed to form and operate to that time were all closed, their members dispersed and the process of the development of an accounting profession infrastructure halted and for the remainder of the Soviet period never given the opportunity to revive. Accounting became a function wholly and directly subsumed by the State for its own political purposes. Bookkeeping-accounting was assigned to a low-level government administrative functional role fully standardised and prescribed in its detail by a uniform set of procedures for the entire system with an emphasis of counting quantities with token government-set prices (values) – within an all-encompassing centrally State controlled organisational structure¹².

¹⁰ Strumilin, S. G., *Selected Works in Five Volumes*. Vol. 1: *Statistics and Economics*. [Izbrannye Proizvedeniya v Piaty Tomakh, Tom 1: Statistika i Ekonomika] (Moscow, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1965), p. 4.

¹¹ The uniform chart of accounts was drafted at the Conference of Bookkeepers of State Industry, published in the official journal “Accounting” in 1925 and issued by the Supreme Council for the National Economy (VSNKh). Bailey, D. T. “The National Chart of Accounts of the USSR” *The Australian Accountant*, Vol. 45, No. 5, June 1975, pp. 286–290.

¹² *Ibid.* As the initial efforts of introducing a uniform chart of accounts was not effective at the time subsequent efforts were made in the early 1930s when Stalin imposed a central command economy for the entire Soviet system together with its five-year plans. This was accompanied by the closing of all bookkeeping-accounting societies and any journals being published to that time.

Yet during the overall period 1917–1991 a total of 146 bookkeeping-accounting titles were published in the Ukrainian language (Table 2). Though obviously more than during the Tsarist period, however, a relatively insignificant and inconsequential number in contrast to the number of titles published in Russian, and to the volume of bookkeeping activity conducted in the Ukrainian republic.

Table 2. Ukrainian language works on bookkeeping-accounting for the period 1900–1991

	Period	No. of titles
Tsarist period (Russian language titles: 1,673*)	to 1917	2
Soviet period	1918–1929	32
	1930–1939	39
	1940–1949	15
	1950–1959	15
	1960–1969	9
Total Ukrainian language works	1918–1969	110
(Total Russian language works)	1918–1966	3,363
	1970–1979	31
	1980–1989	5
	1990–1991	nil
Total identified Ukrainian language works for Soviet period	1918–1991	146
Total identified Ukrainian language	1900–1991	148

* excluding reprinted editions

Of some curious interest during the same period there were three works on bookkeeping-accounting published in Ukrainian outside the Soviet Union, two in Munich and one in New York.

Russian was the imposed *lingua franca* of Soviet administration at all levels. Most of the Ukrainian language titles were published during the short-lived period of official “Ukrainization policy” – *ukrainizatsia* – commencing in the mid 1920’s when 71 titles were published and most of these before Stalin’s politically imposed and devastating collectivization and Famine (Holodomor) of 1932–1933 accompanied by persecution and repression. The *ukrainizatsia* policy was halted and replaced with full russification.

Later, more obligatory standardisation was introduced in 1946 and subsequent post-war decades.

The opportunities of publishing in Ukrainian in these few initial years of *ukrainizatsia* were eagerly taken up by individuals advocating Ukrainian cultural development in various spheres. In the case of accounting a good example is the publishing and training efforts of D. A. Khmelnytsky who was a practitioner, instructor and author in accounting in the city of Kharkiv. In 1925 he published his 59 page “Short Practical Course in Bookkeeping [Accounting] being a guide for instructors of agricultural societies and for bookkeepers [*rakhivnykiv*] of agricultural credit societies on the bookkeeping for agricultural credit societies”, with a print run of 3,000 copies. His motivation was to address the not only a shortage of knowledgeable and trained bookkeepers in this sphere but also good textbooks:

There is no need to convince anyone – because everyone well knows, that a great deal of effort is still needed in order to bring the bookkeeping of agricultural credit societies to such an order that all the bookkeeping books are conducted and reports compiled reliably – correctly and in a timely manner, and so that they reflect reality.

To achieve this, it is necessary to have good bookkeepers who know accounting and on that basis the system of bookkeeping for agricultural credit societies. Very unfortunately, we do not have such bookkeepers in villages, and in towns-cities there are very few. It is not that we do not have them because there are no willing people to do this kind of work, – there are many such people – but because there is nowhere and no-one from whom they can learn: there are no people who could give proper instruction, nor are there good textbooks¹³.

The publication is the outcome of his experience in running short bookkeeping courses for bookkeepers-accountants of societies that had been organised by the Poltava agricultural society in 1924 that had been proven to be in demand. Further more the author suggests that such courses might be organised in Kyiv, Odesa, Katerynoslav, Artemivsk and other cities. He also encourages instructors, those who have taken the course and practitioners to contact him for further advice so that the ones who have benefited from the course will be able to instruct others. The attitude displayed indicates not only the advocacy of the author but the dire widespread shortage of basic skilled people at the time.

Interestingly four journals had started appearing in Ukraine from 1927, however, they were essentially bi-lingual with the Ukrainian language content being a minor inconsequential component. They were

¹³ Khmelnytsky, D. A. “Short Practical Course in Bookkeeping [Accounting] being a guide for instructors of agricultural societies and for bookkeepers [*rakhivnykiv*] of agricultural credit societies on the bookkeeping for agricultural credit societies” (Kharkiv, printer: VURPS im. P. Ivanova, 1925). p. 1.

short-lived and the last “Oblik u sotsialistychnomu khliborobstvi” (*Облік у соціалістичному хліборобстві*) was closed down in 1934. (See Table 3 for details.)

Table 3. Accounting serials in Ukrainian Журнали

1927	РАХІВНИЧИЙ РОБІТНИК (Счетный работник) Харків. Двомісячник. 75 коп. Ч. 1, червень Орган Харківського об'єднання робітників обліку (ХОРО) при Відділі професійної спілки радянських та торговельних службовців
1929	РАХІВНИК МОЛДАВІЇ Балта. Двомісячник. Ч. 2, березень/квітень Молдовське об'єднання робітників обліку (ОРО) при Молдавському краєвому відділі профспілки Радторгслужбовців
1930	РАДЯНСЬКИЙ ОБЛІК Харків. Двомісячник. Ч. 1, травень Об'єднання робітників обліку Орган ВУКу Спілки радторгслужбовців та Всеукр. й Харківського бюро
1933	ОБЛІК У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ХЛІБОРОБСТВІ Москва. Двомісячник. Ч. 1, січень Орган СВ і МВ Всесоюзного товариства сприяння соціалістичному обліку. Відповідальний редактор – М. Н. Зелінська Тираж коливався між 10,000 і 6,000 примірників. Видання припинено 1934 року з грудневим числом Усі статті – українською мовою, реклама-оголошення – російською мовою
<i>NEW POST-SOVIET ERA</i> <i>After Ukraine attained independence, 24 August 1991</i>	
1993	ВСЕ О БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ (газета) Київ. Двотижневик. Ч. 1, січень Орган Ассоциации профессиональных бухгалтеров Украины Двомовне видання, у якому російська мова значно переважає
1994	БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК І АУДИТ Київ. Двомісячник. Ч. 1, січень Виходить окремо, але паралельно двома мовами – українською і російською
1995	ВЕСТНИК АУДИТОРА УКРАИНЫ (газета) Харків. Двотижневик. Лютий Орган спілки аудиторів України

Thereafter, Ukrainian language publications appeared sporadically, and more as a token political gesture toward the sensitive nationality is-

sue. Their content mirrored Russian language accounting publications (most post-WWII publications were simply translations from Russian works) which espoused the all-Soviet uniform accounting model and standardised practises. Table 4 indicates the category of themes that they dealt with.

Table 4. Thematic classification of Ukrainian language publications on bookkeeping-accounting, 1917–1966 (Soviet Union)

		Qty
1	Accounting theory	56
2	Accounting in State (social) trade sector:	
	Textbooks (and for self-tuition)	7
	Practical manuals	1
3	Accounting for trade & consumer co-operatives:	
	Research studies	1
	Textbooks for educational institutions	5
	Practical manuals	18
4	Accounting in societal supply and subordinate production-trading enterprises:	
	Textbooks for educational institutions	2
	Practical manuals	2
5	Accounting in State purchases, supply & distribution	
	Textbooks for educational institutions	1
	Practical manuals	3
6	Mechanisation of accounting in trading operations:	
	Economic calculations in trade operations	5
7	Analysis, audit & control of economic activity of trade enterprises and organisations:	
	Analysis, audit and control in State trade	3
	Analysis, audit and control in consumer co-operatives	5
	Total for period	109

In contrast the total number of publications on bookkeeping-accounting in the Russian language for the same period is 3,363, thus the number in the Ukrainian language is a mere 3,2 %, thus being inconsequential in size and influence.

Conclusions

The kind of accounting conducted on Ukrainian ethnic territory during the past two centuries was determined by the different empires

that had control over different parts of Ukrainian ethnic territory. Borders changed, ruling powers changed, but the status of Ukrainians as colonial territory population remained. As a minority in each case, each territory was treated in a manner that would integrate the territory economically into the functioning apparatus of the empire, and assimilate the culture to that of the governing power using policies that were extreme.

In this context accounting in the Ukrainian language was considered unnecessary and undesirable by ruling powers. People interested to work in this sphere could simply do so in the language of the ruling power and could even make a career in that domain by making creative contributions to the professional literature. That policy succeeded in the Tsarist period.

Yet, this was not a view shared by a number of Ukrainians in the accounting domain who wished to conduct this function in Ukrainian and contribute toward a professional literature in Ukrainian. From the mid-19th century there were two examples of such publications during the closing decades of the Tsarist period.

The Soviet period, from essentially 1917–1921, came to follow the Tsarist line by the end of the early 1930's. By that time the short burst of tolerance of Ukrainian culture was ended by all-pervasive communist central control with Russian as the official language.

However, period of “*ukrainiasation*” did see the emergence of a Ukrainian language on bookkeeping-accounting and related themes and the start of some periodicals. This was brought to an end in the first half of the 1930's as a prescribed uniform system of accounting was imposed in the official language. The scope for Ukrainian language publications and tuition was reduced to next to nothing, some publications appeared over the following decades, but they were, for the Soviet system, inconsequential. A total of 146 titles were identified for the 74-year period 1917–1991, with Kyiv and Kharkiv as the publication centres. Their content adhered to the prescriptions of the uniform accounting system and focused on procedural matters.

Any significance in the emergence of Ukrainian language publications on bookkeeping-accounting is to be found in the development of a Ukrainian lexicon for accounting concepts and operations, which makes some contribution to the development of the financial administrative aspects of the language. This contribution acquired more significance after Ukraine achieved independence in August 1991.

One of the implications is that the Ukrainian language faces the challenge of transitioning to a different system of governance: a new legal framework that allows transitioning to a different market-based economy

and its economic management, which in turn requires a development of the language to support that function.

The accounting domain, as a crucial functional component of the necessary service infrastructure of commerce, requires

- (a) transformation from a State monopolised administrative-functionalist bookkeeping occupation to a genuine profession, with an independent profession structure, providing objective interpretation, independence of judgement and true and fair reporting whilst pursuing the advancement of knowledge, skills and the interests of its discipline.
- (b) At the same time the challenge of developing a Ukrainian accounting and administrative language to be the *lingua franca* in governance and for formal education. The Ukrainian accounting literature can assist in the process.

Potential further research

- (a) The Ukrainian example of the transition from a centrally controlled economy to a market-based national (independent) economy is a useful the line of enquiry.
- (b) People of Ukrainian background living in the Russian empire and USSR who published in Polish or Russian have also enhanced the professional literature of those languages. However, as this line of enquiry is far more problematic it is suggested that such an exploration would reveal the level of discourse about the issues identified at the time.
- (c) Linguists could find useful the exploration of the challenges facing the development of the Ukrainian language in accounting and related areas.

Bibliography

Bailey, D., “The Attempt to establish the Russian Accounting profession, 1875–1931”, *Accounting, Business and Financial History*, 1992, Vol. 2, No. 1, pp. 1–24.

Goldman, M. I. *The Soviet Economy: Myth and Reality* (Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1968).

Gorelik, G. “Enterprise Profit and Profitability Measurements: Soviet-American Convergence”, *International Journal of Accounting* (Illinois), 1971, Spring, pp. 1–14.

Gorelik, G. "Notes on the Development and Problems of Soviet Uniform Accounting", *International Journal of Accounting (Illinois)*, 1973, pp. 135–148.

Halecki, O. *A history of Poland* (London, Routledge & Keegan Paul, 1978), rev. ed. with additional material by A. Polonsky.

Gorelik, G. "Soviet Accounting, Planning and Control", *ABACUS (University of Sydney)*, pp. 13–25.

Gulak, D. E., *Bibliograficheskii ukazatel' literatury po bukhgalterskomu echetu* (Donetsk, Ministerstvo Torgovli Ukr. SSR, Donetskii Instytut Sovetskoi Torgovli, 1967).

Hurzhiy, I. O., *The Development of Manufactures and Commerce in Ukraine [Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні]* (Kyiv, AN UkrSSR, 1962).

Khmelnysky, D. A. "Short Practical Course in Bookkeeping [Accounting] being a guide for instructors of agricultural societies and for bookkeepers [*ra-khivnykiv*] of agricultural credit societies on the bookkeeping for agricultural credit societies" (Kharkiv, printer: VURPS im. P. Ivanova, 1925).

Kononenko, K., *Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654–1917)*.

Kravchenko, B., *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine* (Oxford, Macmillan & CIUS, 1985).

Kubijovic, V., *Encyclopedia of Ukraine* (Toronto, University of Toronto Press, CIUS, Shevchenko Scientific Society, 1984); also Kubijovic, V. *Ukraine: A Concise Encyclopedia* (Toronto, University of Toronto Press, 1969), Vol. II, p. 177.

Ministerstvo Torgovli i promyshlenosti, *Uchebnyi Otdel, Statisticheskiie svedeniia o sostoianii uchebnykh zavedenii, 1906–1907* (S. Peterburg, Tip. Orlova, 1908).

Ministerstvo Torgovli i promyshlenosti, *Uchebnyi Otdel, Statisticheskiie svedeniia o sostoianii uchebnykh zavedenii, 1907–1908* (S. Peterburg, Tip. Orlova, 1909).

Motyka, W., "Accounting and Education in the USSR: A Quantitative Profile", *Soviet and East European Bulletin*, (Dept. of Accounting and Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham, UK), 1982, Vol. X, No. 2, pp. 53–69.

Shama, A., McMahan, C. G., "Perestroika and Soviet Accounting: From a Planned to a Market Economy", *International Journal of Accounting*, (University of Illinois), 1990, 25: pp. 155–169.

Strumilin, S. G., *Selected Works in Five Volumes. Vol. 1: Statistics and Economics [Izbrannye Proizvedeniya v Piaty Tomakh, Tom. 1: Statistika i Ekonomika]* (Moscow, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1965).

Lebow, M. I., Tondkar, R. H., “Accounting in the Soviet Union”, *International Journal of Accounting*, 1986, Vol. 22, No. 1, Fall, pp. 61–79.

Toropov, A. D. (ed.), *Knizhnaia Letopis (Glavnogo upravleniia po delam pechati, 1909)*.

Wynar, L., “The Development of Economic Thought in Kievan Rus’” [«Розвиток економічної думки в Київській Русі»], *Ukrainskyi Istoryk* (New York / Munich, 1974), year XI, No. 1–3 (41–43), pp. 23–47.

1990's

Олександр Афонін

УКРАЇНСЬКЕ КНИГОВИДАННЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Маю за честь бути присутнім на нинішній конференції, де порушуються найактуальніші питання, які стосуються, перш за все, розвитку незалежної України, де озвучуються проблеми, які гальмують її розвиток, та пропонуються конкретні шляхи, спрямовані на усунення цих проблем.

Серед нагальних питань, які вимагають термінових та ефективних рішень з боку української влади, є відродження ролі національної книги як фундаментального й найвпливовішого чинника, від якого залежать рівень і темпи розвитку особистості сучасного українця, української нації та держави.

Особливо велике значення національна книга має для забезпечення постійного й повноцінного ментального обміну між населенням різних регіонів України, створення передумов для швидкого перетворення українського народу на єдину українську політичну націю.

Саме книга виступає у цьому процесі своєрідною психологічною, культурною, інтелектуальною «грибницею»: проникаючи в усі прошарки населення країни, вона утворює єдину платформу, на якій має зрости покоління українців, позбавлене рецидиву «совковості», що сприйматиме Україну як цілісний соціально-культурний організм. Тобто розуміння істинного значення книги, її непересічного впливу на процеси, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності держави, мало б спонукати органи як законодавчої, так і виконавчої влади вже незалежної України до дій, спрямованих на розроблення та реалізацію переліку системних заходів, які б забезпечили динамічну розбудову інфраструктури книговидавничого бізнесу в країні та заповнення усіх ніш ринку різножанровою вітчизняною літературою, необхідною для культурної, наукової та економічної розбудови держави.

Однак, на жаль, з моменту проголошення незалежності України дії влади в царині книговидання, книгорозповсюдження та популяризації читання серед різновікових прошарків населення були спрямовані зовсім на інше – на згортання книговидання в державі.

Фактично Кабінет Міністрів та Верховна Рада України упродовж 1994–1996 років вчинили низку дій, які призвели до руйнації всієї інфраструктури видавничої галузі держави. Найбільш руйнівним для книговидання стало роздержавлення потужної системи книгорозповсюдження в особі Державного підприємства «Укркнига», яке функціонувало чітко й ефективно, маючи у своєму активі шість спеціалізованих гуртових баз із відповідними, пристосованими для роботи з книгою, складськими приміщеннями, транспортом і системою логістики, а також майже 1 400 книгарень по всій території України.

Наступним кроком, який прискорив процес руйнації, стало прирівнювання на практиці оподаткування книги до банальних предметів широкого вжитку, як-от шкарпетки, черевики або мило. Тобто виробництво книги в Україні було обкладене всіма наявними податками, хоча практика європейських країн наочно свідчить, що книговидання як культурно-інтелектуальна, мистецька галузь не може існувати без державної підтримки, і найперше це стосується пільгового оподаткування книги як надзвичайно важливого для розвитку суспільства продукту.

Враховуючи той факт, що за радянської доби книгарні на правах пільгової оренди використовували приміщення в будівлях, які перебували в державній чи комунальній власності й розташовувалися зазвичай у людних місцях на центральних вулицях міст і населених пунктів, законодавчі норми, ухвалені Верховною Радою, які в конкурсних засадах на право оренди прирівняли книгарні до банків, бутиків, салонів гральних автоматів тощо, призвели упродовж 1993–1997 років до масової ліквідації книгарень і виселення їх із приміщень, які вони займали протягом тридцяти, сорока й більше років.

Повномасштабне оподаткування книги, ліквідація централізованої системи книгорозповсюдження, введення надвисоких ставок орендної плати для видавництва і книгарень украй негативно позначилися на обсягах виробництва та якості вітчизняної книги.

Якщо 1990 року в Україні було видано по 3,8 книги на одного громадянина країни, то вже 1994 року цей показник зменшився до 1,1 книги. Найболючіше це позначилося на інтелектуальних виданнях, як-от наукова й науково-популярна література, підручники для вищої школи, особливо з технічної й технологічної тематики, що не може в найближчий період не позначитися на рівні підготовки кадрового ресурсу для складних наукоємних виробництв країни і здатне призвести до їхнього стрімкого згорання й деградації.

Варто звернути увагу й на те, що 1995 року вітчизняній книзі було завдано потужного удару з боку конкурента – видавничої галузі Російської Федерації, книги якої через прозорі кордони між на-

шими державами легально, а ще більше – контрабандно, у величезній кількості абсолютно безперешкодно завозяться в Україну.

Річ у тім, що саме 1995 року Державна дума Росії ухвалила закон «Про державну підтримку книжкової справи і преси в Російській Федерації», яким усі суб'єкти видавничої справи, а також виробництво паперу й доставка книг на три роки були звільнені від будь-яких податків, унаслідок чого українська вітчизняна книга стала дорожчою від імпортованої російської на 25–40 відсотків і неконкурентоспроможною на власному ринку.

Як результат, імпортована російська книга почала швидко витіснити з вітчизняного ринку власне українську книгу. І натеper книга вітчизняного виробництва на книжковому ринку України займає лише приблизно 10 відсотків.

Спроба Української асоціації видавців упродовж 1996–1997 років привернути увагу владних інституцій до цієї абсолютно ненормальної ситуації не мала успіху, хоча йдеться не просто про звичайну промислову продукцію, а про соціальний продукт, який украй негативно впливає на свідомість людей, формуючи у громадян викривлене світосприйняття, руйнуючи ще слабкі ментальні зв'язки між населенням різних регіонів нашої країни. А це вже не питання грошей чи прибутків, а проблема безпеки держави у надважливих її складниках – інформаційному й політичному.

У квітні 1997 року наша Асоціація організувала у Києві Міжнародну конференцію на тему «Законодавство в світі книги: шляхи реалізації в Україні рекомендацій Ради Європи» за участю представників Ради Європи, Міжнародного агентства ISBN, знаних експертів-книгознавців з Англії, Німеччини та Польщі.

Через гальмування владою процесу реформування податкової політики у книговидавничій галузі та її законодавчої бази і їх невідповідність чинним міжнародним стандартам:

- 1996 року було видано лише по 0,99 примірника книги на одного громадянина України;
- знизилася до критичної межі кількість освітніх і наукових видань (за назвами й тиражами), що призвело до поглиблення кризи освіти й науки у державі;
- припинилося бюджетне фінансування бібліотек і цільових видавничих проєктів, покликаних забезпечити поповнення фондів бібліотек, що стало головною причиною різкого зубожіння останніх і, отже, обмеження інформованості населення та зниження його інтелектуального потенціалу;
- падає авторитет країни в очах європейської спільноти, яка почала сприймати Україну як державу, де влада не опікується книгою, освітою, культурою;

- Україна стала джерелом прибутків для видавництв близького зарубіжжя, які, використовуючи податковий тиск влади в Україні на власних виробників і протекціоністські закони своїх держав, мають змогу постачати до нашої держави значно дешевшу й поліграфічно якіснішу книжкову продукцію;
- втрачаються кваліфіковані фахівці, а тому знижується загальний фаховий рівень видавничої сфери, зростає кількість підприємств, які припиняють видання книг і перепрофілюються;
- прогресує занепад поліграфічних підприємств, спричинений значним зменшенням замовлень, а також моральним і фізичним старінням обладнання, пов'язаним із браком коштів на його модернізацію;
- занепадають книговидавнича, книгорозповсюджувальна та бібліотечна системи, що тотожне руйнуванню загальнодержавного інформаційного простору;
- стрімко зросла собівартість української книги, через що вона стала недоступною пересічному читачеві.

Виходячи з аналізу кризового стану книговидання і книгорозповсюдження та бібліотечної справи в Україні, учасники конференції дійшли висновку про необхідність рекомендувати органам законодавчої та виконавчої влади в Україні:

I. Виконати міжнародні зобов'язання держави як члена ООН та Ради Європи, підписати Флорентійську конвенцію та Найробський протокол (1976), внести відповідні зміни і доповнення до чинних Законів України та забезпечити:

- законодавче визнання книги насамперед явищем культури, а вже потім – предметом матеріального виробництва;
- відкритий і гнучкий характер кредитування видавничих програм як державними, так і комерційними банками на довгостроковій основі і зі спеціальною обліковою ставкою Національного банку України;
- тимчасове, до 2000 року, звільнення від податку на прибуток організацій, які видають, друкують і розповсюджують 70 відсотків (у назвах) продукції українською мовою;
- звільнення від оподаткування книг, які надходять як дарунок бібліотекам від іноземних організацій;
- звільнення від оподаткування спонсорських внесків бібліотекам;
- визнання нормальним формування фондів бібліотек шляхом розподілу бюджетних коштів. Обов'язковий примірник не може використовуватися для цієї мети;
- введення нульової ставки податку на додану вартість для видань та на всі технологічні процеси їхнього виробництва і спрощення процесу оподаткування книги загалом;

- проведення незалежним громадським органом, створеним представниками державних і громадських професійних організацій, розподілу на конкурсній основі державних субсидій на виконання програм видання соціально значущої літератури;
- зняття митних зборів, ставок та податків під час експорту–імпорту книг, поліграфматеріалів і обладнання, забезпечення вільного переміщення через кордони освітніх, наукових і культурних матеріалів, друкованих видань, творів літератури й мистецтва, під час імпорту поліграфічних матеріалів, технологічного та інженерного обладнання;
- зниження для видавництва, книготорговельних установ та бібліотек ставок на перевезення, поштове пересилання книжкової продукції, користування телефонними засобами зв'язку в розмірі 50 відсотків від нормативного тарифу;
- надання видавництвам, поліграфічним і книготорговельним підприємствам приміщень, які вони займають, у довгострокову оренду зі встановленням розмірів орендної плати й комунальних платежів як для бюджетних закладів соціально-культурної сфери із правом наступного викупу;
- надання видавництвам, видавничим організаціям, книготорговельним підприємствам, бібліотекам, інформаційним торговельним центрам обласних письменницьких організацій безоплатного торгового патенту на продаж видавничої продукції та шкільно-письмових товарів;
- стабільне фінансування державних бібліотек і бібліотек державних освітніх закладів на закупівлю періодичних і неперіодичних видань;
- фінансову підтримку наукових досліджень у галузі книгознавства й поліграфії;
- звільнення видавництв і поліграфічних підприємств від обов'язкового продажу валютної виручки, якщо ця виручка використовується для придбання обладнання і матеріалів, необхідних для книговидання;
- цивілізований захист не тільки авторів і перекладачів, а й видавців від зазіхань на їхні права;
- у разі проведення приватизації державних підприємств у книговидавничій сфері 51 відсоток вартості майна передавати трудовим колективам безоплатно з подальшим (упродовж трьох–п'яти років) викупом майна, що залишилося.

II. Забезпечити реалізацію в Україні тези: «Книга, як і хліб, має бути доступна кожній сім'ї».

Рекомендації, напрацьовані учасниками конференції та Українською асоціацією видавців, були офіційно передані до Верховної

Ради України, в Адміністрацію Президента України і Кабінет Міністрів України, проте досі жодних дій, спрямованих на реалізацію запропонованих заходів, з їхнього боку немає.

Тому я звертаюся до учасників конференції, представників української діаспори із проханням підтримати наші пропозиції та звернутися до органів влади України з метою спонукання їх до вжиття кроків, які дадуть поштовх розвитку національного книговидання.

Нині від української книги, стану її розвитку як ніколи раніше залежить єднання українського народу в сучасну політичну націю й перетворення України на економічно потужну, дійсно незалежну європейську державу.

1997

Jurij Dobczansky

DEVELOPING ACCESS TO RESOURCES ON UKRAINE AND UKRAINIANS THROUGH LIBRARY OF CONGRESS SUBJECT AND NAME HEADINGS

My original presentation to the 1986 Ukrainian studies conference at the University of Illinois, Urbana-Champaign focused on recent modifications and improvements in the Library of Congress classification (DK) of resources on Ukraine and Ukrainians (Ukrainica). It preceded the official publication of these changes¹. The impetus for the report were the efforts by members of the Slavic and East European Section of the American Council of Research Libraries and the Ukrainian Library Association of America to influence cataloging policies of the Library of Congress regarding Ukraine. The present paper is intended to illustrate how much has been accomplished since 1986. It is a description of the circumstances and logistical issues involved in formulating new access points to Ukrainica. Using examples, I illustrate the changes implemented and improvements made in subject access in a somewhat chronological order.

Public discussion of the shortcomings in the LC classification had appeared in the Ukrainian American press for some time. For the most part, it was narrowly focused on the classification of Ukrainian history. Absent from this discussion, however, were equally problematic classification schedules for other subjects pertaining to Ukraine and the other Soviet republics. Specifically, these included: political science (class J-JV), religion and philosophy (class B-BX), economics and finance (class HA-HG) sociology (class HM-HX) and languages and literature (class P). More extensive revisions of these classes were required to place Ukraine into the broader context.

Commenting on my 1986 report publicly and in private, Professor Dmytro Shtohryn (University of Illinois) and Doctor Osyp Danko (Yale

¹ Classification. Class D. Subclasses DJK-DK. History of Eastern Europe (general, Soviet Union, Poland, 3rd edition, (Washington: Library of Congress, 1987)).

University) recommended prioritizing the development of approved Library of Congress subject headings (LCSH) for Ukrainica. Without diminishing the significance of LC classification schemes, they both stressed the overall importance of improving subject access². A systematic review of the classification schedules listed above and subject headings was of paramount importance. This process developed slowly as it was linked directly to current acquisitions by the Library. It involved the simultaneous revision of older headings and proposals for new subject headings, names and classification numbers.

Ukrainica publishings during the Soviet period seldom served as an adequate warrant for generating a significant amount of subject work since “white spots” and “forbidden topics” still existed. That situation began to change after 1985. The Berlin Wall had not yet fallen and the Soviet Union was still intact but *glasnost* and *perestroika* were making an impact on public discourse and publishing. As a result, publications of the 1990s brought about substantial improvements in the cataloging and classification of Ukrainica. Most of what the Library of Congress acquires about Ukraine today receives much better subject analysis and classification.

This has not always been the case. Older resources in the Library’s collections were difficult to identify because of archaic and inaccurate subject headings. Classification schemes, which were first devised at the start of the 20th century presented inherent difficulties. Misconceptions and inaccurate perceptions combined with inertia and resistance to change added to the problems of access. In the scholarly world, perceptions and interpretations also change slowly. Commenting on the attitudes prevailing in Russian and Ukrainian studies in the early 1990s Professor Oleh S. Ilnytskyj (University of Alberta) stated: “For Westerners, Ukraine’s arrival on the international scene is almost as disorienting as for Russians – perhaps because the store of knowledge the West has about this region offers no logical explanation for current events”³.

Since becoming independent in 1991 Ukraine has been the subject of scholarly research and publications. The era of independence has also seen a remarkable proliferation of publications offering the necessary documentation for generating both subject and name authority records. Ukrainian forms of names and terminology used routinely by Ukrainian

² Осип Данко. «Конгресова Бібліотека і справа черговости наших потреб», Свобода, August 23, 1986 (on the text of my presentation in New York, which was published as «Сучасні зміни в класифікації україніки в Бібліотеці Конгресу», Америка (Філядельфія), September 16, 1986).

³ Oleh S. Ilnytskyj, “Russian and Ukrainian Studies and the New World Order”, Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, Vol. 34, No. 4 (December 1992), pp. 445–458.

scholars and area specialists are now widely accepted in English. Indispensable maps and atlases are readily available. Unquestionably the Internet has simplified the research process. For example, the catalog and authoritative files of Ukraine's largest research library, Kiev's Vernadsky National Library, are now available online <http://www.nbuv.gov.ua/>. For verification of place names, the website of Ukraine's Parliament, the Verkhovna Rada, provides alphabetical listings of regions, administrative and political districts: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWS-AIT/ADM/zmist.html>. The online *Encyclopedia of Ukraine* (<http://www.encyclopediaofukraine.com/>) makes available the revised contents of the 5-volume print edition (1984–1993). GeoNames, a geographical database, covers all countries and contains over eleven million place names available for download: <http://www.geonames.org/>. The genealogy website JewishGen Ukraine Database features tens of millions of records, research tools, and other resources for Jewish ancestry research (including a searching device for geographical names): <https://www.jewishgen.org/databases/ukraine/>.

My development plan for upgrading cataloging vocabulary included the eventual publication of a thesaurus for Ukrainian studies based on LC subject headings. While cataloging incoming publications I systematically evaluated Ukrainica subject headings and suggested enhancements. The Library approved a large number of new subject headings and revisions of existing headings based on the vast collections of the Library of Congress. Subject headings established in accordance with a uniform set of rules, precedents and procedures become the standard for other indexing and cataloging services. LC subject headings have gained universal recognition. Their value cannot be overestimated. In fact, they were assigned at the British Library from 1971 through 1987. Speaking to a Library of Congress audience in 1995, Andrew MacEwan, the British Library's LCSH project manager, noted that when the Library stopped using them as a cost-cutting measure, pressure mounted until the use of LCSH was reinstated⁴.

Shortly after Ukraine's independence proclamation I presented reports on the practical problems of compiling such a thesaurus (Lviv, 1994 and Kharkiv, 1996)⁵. Soon, it became clear that a single publication would not be practical because of the ongoing nature of subject heading development. It would quickly become obsolete. A presentation on subject authority control by Carol Mandel (Columbia University) helped clarify for me the difference between a thesaurus and subject authority

⁴ Jacqueline Coleburn, "British Librarian on Sharing LC Subject Headings", *Library of Congress Gazette*, March 17, 1995, p. 9.

⁵ "Україніка в термінології Бібліотеки Конгресу: розвиток словника з українознавства", *Вісник Книжкової палати*, 5 (1996).

file. While a thesaurus is an authoritative file, it is not an authority file for subject headings with all the strings and combinations of terms⁶. She cites NISO Standard Z39.19:

A thesaurus is a compilation of words and phrases showing synonyms, hierarchical and other relationships and dependencies, the function of which is to provide a standardized vocabulary for information storage and retrieval system.

It is important to keep in mind that while establishing authority records for subjects and names is critical, there is no guarantee that these authoritative headings will be applied at the time of cataloging. A Ukraine-related subject headings list (last updated: 02/26/2018) is now available at: <https://www.loc.gov/aba/publications/FreeLCSH/U.pdf> (scroll down to page U10).

Authority records for place names are essential for establishing authoritative subject headings. Today the latest forms of subject headings and name authorities for personal names, corporate names and place names are found by visiting <https://authorities.loc.gov>. All name authority records produced and maintained by the Library of Congress are automatically added to the Virtual International Authority File (VIAF): <http://viaf.org/>. This universal database combines corporate, personal and geographic names which are contributed by most of the world's national libraries and authoritative information agencies.

Geographic names are established in the Names file using the language of the country. Exceptions to this rule are notable cities using the most common English forms of names: Rome and Florence instead of Roma and Firenze, Vienna instead of Wien, Prague instead of Praha and Warsaw instead of Warszawa. Ukrainian place names are rendered according to the LC transliteration system, including diacritics with the exception of Kiev (not Kyiv). In the Subjects file there is a certain inconsistency in the way regions are established. Certain terms have entered the English language in non-Ukrainian form so they became subject headings such as: *Pripet Marshes* (not Polissia), *Dnieper River* (not Dni-pro River), *Volhynia* (not Volyn') and *Lemberg, Battle of, L'viv, Ukraine, 1914*.

Ukraine's historical legacy makes standardization of place names a complex and ongoing operation due to shifting political boundaries, ethnic diversity and ever changing official languages. The territory of pre-

⁶ Carol Mandel, "Change and Continuity in Subject Authority Control", in *The Future is Now: Reconciling Change and Continuity in Authority Control: Proceedings of the OCLC Symposium, ALA Annual Conference, June 23, 1995, Dublin, Ohio: OCLC Online Computer Library Center, 1995, pp. 11–16.*

sent-day Ukraine as a whole or in part, has been ruled by several political entities: Austria-Hungary, Poland, Hungary, Romania, Czechoslovakia, Russia and most recently the Soviet Union. In addition, place names of Greek and Tatar ethnic settlements and German colonies remained valid until they were converted to Ukrainian or Russian forms during the 20th century. The name authority records offer interesting historical information. For example, the German settlement *Grünfeld* in the Kryvoriz'kyï raïon was renamed *Zelene Pole* (n95010839), so the authority records contain several cross-references: Gruenfeld, Selenoje Polje, Selenopole and Selenopoli – all found in published sources. Jewish genealogy sources offer references to current place names in Yiddish – or approximations originating from oral histories, literature or family traditions. Recently the Ukrainian city known as Dnipropetrovs'k was renamed *Dnipro* (n2017017073) by dropping the name of the communist official Hryhorii Petrovs'kyï. This event illustrates an example of the post-1989 concept of *Decommunization* (sh95010104).

At the time of the 1986 nuclear accident place-names in Ukraine and throughout the Soviet Union were rendered in Russian generating the subject heading *Chernobyl Nuclear Accident, 1986, Chernobyl', Ukraine* (sh87003900). Following independence, the town of Chernobyl' became Chornobyl'. However, since “Chernobyl” had already become the accepted form in English it was decided to keep it in the heading but to introduce the place name in Ukrainian. The heading now reads: *Chernobyl Nuclear Accident, 1986, Chornobyl', Ukraine*. The term *Chornobyl' Region (Ukraine)* is used for the radioactive exclusion zone surrounding the Chornobyl nuclear plant. The nuclear power plant itself was established in the name authority file as *Chornobyl's'ka atomna elektrostantsiia (Chornobyl', Ukraine)* (sh94005305).

Catalogers at the Library of Congress faced a particular dilemma at the end of the 1980s. Resources marking the anniversary as well as historical treatments of the Millennium of Christianity among the Eastern Slavs needed an appropriate subject access point. Appropriately, the heading *Kievan Rus* (n91052954) was established in the name authority file in 1990. It served as a replacement for the historically inaccurate subject heading *Soviet Union – History – Kievan period*. Subsequently, the term *Millennium of Christianity in Kievan Rus, 988–1988* (sh90002530) was submitted and approved. These headings are now in use: *Kievan Rus – History – To 862* (sh90002530); *Kievan Rus – History, 862–1237* (sh91003846); *Kievan Rus – History – Mongol Invasion, 1237–1241* (sh91003311); *Kievan Rus – History – Vladimir, 972–1015* (sh85125768); *Kievan Rus – Church history* (sh90000097); *Kievan Rus – Civilization – Byzantine influences* (sh95008003); *Kievan Rus – Civilization – Oriental influences* (sh95008007); *Kievan Rus –*

History – Mongol invasion, 1237–1241 (sh91003311); and *Kievan Rus – Kings and rulers* (sh92004014).

As publications about the Holodomor made their way into the Library of Congress, they required new subject development. The only access point available was the subdivision *Famines* following place names. This was a term became a subject heading which could be followed by a place name. A more specific heading was required to describe the Holodomor of 1932–1933. Thus, the heading *Ukraine – History – Famine, 1932–1933* (sh2003010182) was approved in 2004 with the following cross-references: *Great Famine, Ukraine, 1932–1933*; *Holodomor, Ukraine, 1932–1933*; *Man-made Famine, Ukraine, 1932–1933*; and *Ukrainian Famine, Ukraine, 1932–1933*. Eventually, the following Holodomor-related subject headings were generated by the various kinds of publications: *Ukraine – History – Famine, 1932–1933 – Registers of dead*; *Famines in art* (sh2003001575); *Famines in literature* (sh94004170); *Victims of famine* (sh86003186); and *Victims of famine in literature* (sh2005005280)⁷.

As library resources documenting memorials to the victims of the Holodomor were acquired (specifically a map detailing the locations of memorials in Ukraine and books on specific memorials) the following subject headings were introduced: *Holodomor Monument (Windsor, Ont.)* (sh2006000848) and *Holodomor Memorial (Washington, D.C.)* (sh2016000302) with a broader term – *Holodomor memorials* (sh2012000216). In 2009 the Policy and Standards Division of the Library of Congress approved two new subject headings: *Holodomor denial literature* (sh2009005519) for “works that diminish the scale and significance of the Ukrainian Famine of 1932–1933 or assert that it did not occur” and *Holodomor denial* (sh2009005520) for “works that discuss the diminution of the scale and significance of the Ukrainian Famine of 1932–1933 or the assertion that it did not occur”. In 2017 the broader term *Denialism* (sh2017004461) was introduced and added to the headings *Holodomor denial* and *Holocaust denial*.

When the initial student protest against President Yanukovich’s backing away from joining the European Union evolved into a nationwide protest movement it generated the LCSH *Ukraine – History – Euromaidan Protests, 2013–2014* (sh2014001396) with the following cross-references: *Euromaidan Protests, Ukraine, 2013–2014*; *Euromaidan Revolution, Ukraine, 2013–2014*; *Maidan Protests, Ukraine, 2013–2014*; *Maidan Revolution, Ukraine, 2013–2014*; *Dignity, Revolution of, Ukraine, 2013–2014*; *Ukraine – History – Euromaidan Revolution,*

⁷ Jurij Dobczansky, “Affirmation and Denial: Holodomor-Related Resources Recently Acquired by the Library of Congress”, *Holodomor Studies*, vol. 1, no. 2 (Summer–Autumn 2009), pp. 155–164.

2013–2014; *Ukraine – History – Maidan Protests, 2013–2014*, and *Ukraine – History – Maidan Revolution, 2013–2014*.

The 2014 Russian occupation of Crimea following the 2013–2014 Revolution of Dignity and the ongoing war in Eastern Ukraine have captured world-wide attention. With varying degrees of intensity Ukraine has become the topic of foreign policy discussions and the focus of the news media. As a federal agency the Library of Congress follows government policy regarding foreign names. Following the demise of the Soviet Union in 1991 a major policy change occurred. In January 1992 the United States Board on Geographic Names – the agency responsible for standardization – approved the switch from Russian to the native non-Russian forms of place names in the former Soviet republics. So began the work of systematically revising all place-names in Ukraine to their proper Ukrainian forms starting with oblasts, major cities and smaller towns for works in the collection already. Presently as newly acquired resources are cataloged, place names are established in Ukrainian.

The U.S. Department of State and most countries continue to recognize Crimea as Ukrainian territory. LC policy complies with the non-recognition of Crimea's annexation by the Russian Federation. As such, the Library of Congress continues to qualify it by Ukraine: *Crimea (Ukraine)*. Works published in Crimea continues to be coded as Ukrainian publications. Ukrainian place-names and Ukrainian-language names of Crimean institutions remain unchanged. In terms of subject access works on the annexation are assigned the heading *Crimea (Ukraine) – Annexation to Russia (Federation)*. Works specifically on Crimean events following the March 2014 Russian occupation and annexation are assigned the heading *Crimea (Ukraine) – History – 2014–* (sh2015000162).

The occupation of Crimea and the war in Eastern Ukraine generated the subject heading *Ukraine Conflict, 2014–* (sh2015000606) with the following cross-references: *Russo-Ukrainian Conflict, 2014–*; *Russo-Ukrainian War, 2014–*; and *Ukraine-Russia Conflict, 2014–*. It was established as a conflict because it is not a declared war. Neither is it a civil war, as the Russian government and Russian media channels maintain. The conflict is an example of *Hybrid warfare* (sh2016001601), which is defined as a mixture of conventional and irregular techniques, as well as terrorism and criminal activities. *Ukraine Conflict, 2014–* is presently used as a broader term for specific battles such as *Ilovaisk, Battle of, Ilovaisk, Ukraine, 2014* (sh2016002148) and *Donetsk International Airport, Battle for, 2nd, Ukraine, 2014–2015* (sh2016001739).

The list of terms could go on extensively but there are limits. Once again, checking the online Library of Congress Authorities will provide

numerous examples of new and improved access points to Ukrainica: <https://authorities.loc.gov>.

Over the years various interest groups and individuals have submitted proposals to the Library of Congress to reform, modify and develop its cataloging practices. Concerns over biases and inconsistencies inherent in the language of subject headings were voiced by many groups⁸. Since the early 2000s several cooperative cataloging arrangements have been established within the Library's Program on Cooperative Cataloging (PCC). The program partners contribute specialized subject proposals for approval by the Library. Among these groups are the African American Subject Funnel Project, the Africana Subject Funnel Project, the Hawaiian/Pacific Funnel Subject Project and the Judaica Subject Authority Funnel Project. Ukrainian institutions in North America and in Ukraine possessing specialized library and archival collections are positioned to make a valuable contribution to the development of authority records. These institutions should explore the possibilities of joining the program: <https://www.loc.gov/aba/pcc/>.

⁸ Among the many publications addressing particular issues in subject cataloging are: Joan K. Marshall, *On Equal Terms: a Thesaurus for nonsexist indexing and cataloging* (New York: Neal-Schuman, 1977); *Subject Cataloging: Critiques and innovations* (New York: Haworth Press, 1984; Sanford Berman, *Prejudices and Antipathies: A Tract on the LC Subject Heads Concerning People* (Jefferson, N. C.: McFarland & Co., 1993).

Oleh W. Gerus

THE CONTRIBUTIONS OF ARCHPRIEST DR. S. W. SAVCHUK AND HIS BEATITUDE METROPOLITAN ILARION OHIENKO TO THE EVOLUTION OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF CANADA

In 2016, we celebrated the 125th anniversary of Ukrainian settlement in Canada. This year, 2018, we are celebrating the centennial of our Ukrainian Orthodox Church of Canada, an ecclesia which has left an indelible imprint on Canada. Our church has not only provided spiritual and moral care to its faithful but, through its lay organizations and institutes, it has helped to preserve our Ukrainian heritage and thus contributed to the multicultural fabric of our Canadian society as a whole.

In the 100-year history of the Ukrainian Orthodox Church of Canada, two individuals, Archpriest Semen Savchuk (1895–1983) and Metropolitan Ilarion Ohienko (1882–1972), played a defining role in its history. As the son of a priest, a student activist and a member of the UOCC, I got to know both men quite well on a personal level. As an historian, I researched their legacy in the archives of the Consistory of the UOCC. This, then, is my assessment of their contributions to the evolution of our church.

Just to refresh your memories, here is a highly condensed version of the origins of our church. The formation of the Ukrainian Greek Orthodox Church (UGOC) in 1918 resulted from a bitter split within the Ukrainian Greek Catholic community. The conflict was between the head of that newly established church (1912) and a segment of its young populist and nationalist intelligentsia (*narodovtsi*), mainly public school teachers, who were based at the Mohyla Institute, a Ukrainian student residence, here in Saskatoon. These young men witnessed the struggling pioneering adjustments to Canada of the Ukrainian settlers from Galicia and Bukovyna, regions of the Austro-Hungarian empire. The settlers were besieged by the paradox of simultaneous Anglo-Canadian discrimination and assimilation, by wartime (1914–1918) anti-immigrant hysteria and by the dreaded internment camps for former Austrian citizens.

The disenchanting Catholic rebels initially did not challenge their church, only its head. They considered the policies of their Bishop Budka to be contrary to the interests of the Ukrainian settlers on the prairies. A range of controversial issues – the bishop's conservatism (he preferred the antiquated name *Ruthenian* rather than the modern Ukrainian), parish property rights, the Vatican ban on the traditional married Galician clergy and a perceived Latinization of their Greek Catholic church – led to a schism. These young visionaries believed that the creation of a traditional Ukrainian Orthodox church in Canada would provide not only a desperately needed familiar spiritual guidance for the settlers but would also lift their morale and give them hope and a sense of community solidarity and pride. History would prove them right.

Faith is the foundation of religion. For Ukrainian Christians, religion also embodied their ethnic identity and cultural values based on ancient customs, rituals and traditions. The local church, Orthodox and Greek Catholic, was the heart of a Ukrainian village. Thus, when the large-scale Ukrainian settlement of Western Canada began at the end of the 19th century, the first community structures were churches built by the settlers before there was any clergy to service them.

A confidential conference of invited laity – teachers, farmers and small business owners – from western Canada and with no theologian present, was held here in Saskatoon. The conference declared the formation of an independent UGOC and called its action a renewal, a return to the true church of their ancestors who had been forced into a union with Rome.

History teaches that religion and politics are inseparable. Thus, the politics of religion played a part in the birth of our Canadian church right from the beginning and would continue to do so.

The conference formed a committee, the Ukrainian Orthodox Brotherhood, to organize the new church, find supportive clergy and a **bishop**, the essential element in the apostolic succession.

Metropolitan Germanos Shehadi of the Syrian Orthodox church in the United States assumed a temporary primacy until such time that a Ukrainian Orthodox hierarch could be found. The new-born church would be run by an elected five-person board of directors, the Consistory, composed of two priests and three lay persons.

One of the people present at the founding conference was the 25-year old University of Saskatchewan student, Semen (Simon) Savchuk. He typified that pioneer generation of a tiny community intelligentsia, born in Galicia and educated in Canada, which believed that it had a special mission: a moral and patriotic duty to preserve the ethnocultural heritage and to shape the identity of the Ukrainian settlers while, at the same time, help them to integrate into Canadian society.

But, unlike his colleagues (Stechishin brothers, Svystun, etc.), Savchuk chose a more exacting religious path to the fulfillment of his perceived destiny as a community leader. He enrolled in a theological program sponsored by the Brotherhood and, in 1920, Savchuk, Dmytro Stratiychuk and Petro Samets were ordained by Metropolitan Germanos in the United States.

The Brotherhood recognized Savchuk's intelligence and leadership qualities and appointed him administrator of the Consistory of the UGOC, based in Winnipeg, the centre of the Greek Catholic Church in Canada.

In the search for a Ukrainian Orthodox bishop, Savchuk was sent to Poland where a canonical Orthodox church was being established.

There he met Professor Ivan Ohienko, a young émigré scholar. Ohienko, like thousands of other Ukrainian patriots, was forced out of Ukraine by the Bolsheviks. During the Ukrainian revolution, 1917–1921, Ohienko, as minister of religious affairs in the short-lived government of the Ukrainian National Republic, had been a prominent advocate of an independent national Orthodox Church. From his studies of the independent Kyivan church before its absorption by Moscow, Ohienko believed then and forever, that such a national and de-Russified church was vital for the Ukrainian people as it would provide the essential moral and political foundation of the emerging Ukrainian state. That state would also guarantee religious freedom to other Christian denominations as well as to Moslems and Jews.

Ohienko was supportive of the emerging Canadian church and tried to help. The search for a bishop, however, for a variety of reasons, proved futile. The Brotherhood then turned to Archbishop Ioan Teodorovych, who headed the Ukrainian Orthodox Church in the United States. Teodorovych had been consecrated in the controversial and non-canonical Ukrainian Autocephalous Church (UAOC) formed in Soviet Ukraine. Ohienko had cautioned Savchuk about the UAOC. But, given the ambiguity of Orthodox canon law, the Brotherhood considered the question of canonicity or legitimacy to be political, not theological, and minimized its importance. It is a fact that historically the interpretation of canon (church) law has been mainly political rather than theological. As it turned out, the question of canonicity would hound the Canadian church for decades to come.

In July 1924, the Fourth Sobor (council) held in Yorkton, Saskatchewan, unanimously elected Teodorovych as its primate. Savchuk had reservations about the decision but accepted it.

Although a formal primate of two sister churches, Teodorovych resided in the United States, limiting his presence in Canada to summer visitations and church council meetings. This arrangement did not allow the traditional power of a hierarch to develop in Canada and freed

Savchuk, as administrator and head of the Consistory, to run the UGOC according to his own vision and competence.

Savchuk now was both an architect and the trailblazer of the young UGOC. He was assisted by the powerful Ukrainian Self-Reliance League (SUS) and its organ, *Ukrainian Voice* (1910–2018) with thousands of subscribers. The paper vigorously promoted the distinct image of the new church as being totally independent of foreign control, self-reliant, democratic and nationalistic Ukrainian. This characterization appealed to many settlers.

The UGOC grew steadily in the interwar years and survived an internal crisis (this was the Winnipeg Svystun affair which challenged the authority of Savchuk and resulted in a separation of a large parish, St. Mary the Protectress). Given the liturgical and traditional similarities between Ukrainian Catholicism and Orthodoxy, it is not surprising that defections from the Catholic side continued by those parishes which preferred a democratic church structure and the Ukrainian language in church services rather than the old Slavonic, as practiced in the Catholic church.

The church's growth was also facilitated by the collapse of the Russian Mission in Canada as the Orthodox Bukovynian parishes switched to the UGOC.

By 1939, the UGOC had a federal charter as a legal entity. Savchuk administered 203 congregations, embracing a third of the 300,000 Ukrainians in Canada, mainly rural and on the prairies. But there was an acute shortage of priests, as pastoral life was very challenging. With only 25 priests, parish districts on the prairies averaged 8 congregations which involved a great deal of travel on poor roads. Furthermore, the clergy was often considered by their parishioners to be contract employees who were at the mercy of parish executives. These expected them to perform a variety of community functions, such as teaching Ukrainian school and fundraising, in addition to their pastoral work. Their meager remuneration and a demanding work load discouraged new candidates.

Given the origin of the UGOC, relations with the Catholic church were strained and periodically hostile. Yet, when the common good of the Ukrainian Canadian community was at stake, both sides cooperated.

Case in point, the formation of the Ukrainian Canadian Congress (UCC) in 1940. The UCC consolidated our politically fragmented community and still functions today as its official and effective voice. Here Savchuk served for many years as vice-president of the UCC while Fr. Basil Kushnir, chancellor of the Catholic diocese of Winnipeg, was its president. After the war, the UCC helped to facilitate the immigration of nearly 30,000 Ukrainian refugees (Displaced Persons), including dozens of priests, to Canada. I was one of those DPs.

Two important events occurred in Poland and Ukraine during WWII which would have a serious impact on the UGOC. First, there was again Professor Ivan Ohienko. In the 1930s, he served as professor of paleography and Biblical and Slavic studies in the Faculty of Orthodox Theology at Warsaw University and engaged in writing and publishing about the Ukrainian culture and language. He was aware of Canadian church affairs through his subscription to the organ of the UGOC, *Pravoslanyi Visnyk*.

In 1940, during the German occupation of Poland, Ohienko, now a widower, made a faithful transition from secular to religious life with no experience in the priesthood. This act was motivated by his **sense of destiny and duty**. “Devine Providence has chosen me to become an Archbishop to serve the Ukrainian people in times of crisis”, he wrote. Thus, his philosophy of life: “*To serve the people, is to serve God*” was born.

In October 1940, in a spectacular ceremony attended by dozens of priests and thousands of faithful, Metropolitan Dionisy Valedensky, primate of the Orthodox Church of Poland, assisted by Archbishops Savatyy of Prague and Timofiy of Lublin, consecrated Ivan Ohienko as Ilarion, Archbishop of Kholm, a large Ukrainian enclave in Poland. (The same Dionisiy had ordained my father, Rev. Serhij Gerus in 1923.) Ohienko chose the name Ilarion as a tribute to the first Ukrainian metropolitan of Kyivan Rus’.

He survived the war, was raised to a metropolitan and ended up in Switzerland with a considerable amount of his literary legacy.

In 1947 Metropolitan Ilarion arrived in Winnipeg, sponsored by the renegade parish of St. Mary the Protectress, to assume pastoral duties there. He immediately began to criticize the UGOC as uncanonical.

Back to Europe again. During the German occupation of Ukraine, a new version of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church had been established, this time canonically, headed by Metropolitan Polikarp Sikorsky, formerly of the Orthodox Church of Poland. His entourage, which included several archbishops, bishops, dozens of priests (including my father) and their families, found refuge in post-war Germany as Displaced Persons.

Rev. Savchuk, now a chaplain in the Canadian armed forces in Germany, went shopping for a bishop for Canada to replace Teodorovych. He settled on Archbishop Mstyslav Skrypnyk, a former prominent Ukrainian deputy in Polish parliament (Sejm) and a nephew of the famous Symon Petliura. Mstyslav had been consecrated during the war. At the same time, Savchuk began to recruit priests from the UOAC who were in the British zone of Allied-occupied Germany. This is how the Gerus family wound up in Vita, Manitoba rather than in Sidney, Australia.

An extraordinary Sobor held in Oct. 1947 elected Mstyslav Archbishop of Winnipeg and all Canada. Now at last, the UGOC had its own prelate but Winnipeg had two rival hierarchs.

The promising beginning to an independent UGOC was quickly undermined by the conflict between the Consistory and the primate about the balance of power in the church. It was clear that Archbishop Mstyslav wanted episcopal control over the church while Savchuk resisted. To force the issue, Mstyslav resigned, pending the resolution of the crisis at a special Sobor called for in June 1950, in Saskatoon. There, Mstyslav narrowly lost the vote of confidence. He accepted his defeat with dignity and moved to the United States to join the Ukrainian Orthodox Church there. In 1990, at the age of 92, he returned to Ukraine and was installed as the Kyivan Patriarch of the reborn Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

The potentially disastrous split was averted when Savchuk temporarily placed the UGOC under Metropolitan Polikarp of the UAOC who had sent Archbishop Mykhail Khoroshy to Canada. This move placated Mstyslav's supporters, mainly the post-war immigrants.

Since the high profile of Ilarion could not be ignored, the Consistory began confidential discussions with the metropolitan which led to a mutually satisfactory formal agreement. There was now a clear division of responsibilities between the hierarch and the Consistory to prevent future misunderstandings.

The extraordinary Sobor, meeting in Winnipeg in August 1951, unanimously elected Ilarion, age 69, whom Savchuk himself had nominated, as "Metropolitan of Winnipeg and of All Canada".

Thus, the creation of the metropolia, with Metropolitan Ilarion and Archbishop Mykhail, brought to completion the formative process of the UGOC. Under Rev. Savchuk's leadership and hard work, in 33 years, the made in Canada little church on the prairie overcame serious difficulties and matured into a formidable self-perpetuating ecclesia.

From 1951 to 1972 Metropolitan Ilarion presided over a dynamic church with four eparchies, nearly 300 parishes, which were increasingly urban and geographically eastern, 80 priests and around 130,000 members. At that time, the UGOC was the largest Ukrainian Orthodox church in the world. This was its golden age.

The church now benefitted greatly from Ilarion's international prestige, leadership and intellectual creativity, facts which Savchuk stressed frequently. Ilarion's personal stature gave the church a sense of confidence and an aura of legitimacy.

The thorny canonical question, however, was only partially defused as other Orthodox dignitaries respected Ilarion's canonicity and stature, but only by implication, that of the UGOC itself.

Despite his advancing years, Ilarion spent much of his time engaged in pastoral visitations throughout Canada. He strove to improve the quality of the pastoral and community work of the clergy as well as their modest material conditions.

Above all, Ilarion was committed to the Ukrainian ideal of the UGOC and strenuously resisted escalating pressure to introduce English into church services. In oratorical sermons and passionate writings, he combined religion and nationalism. He stressed that it was the sacred duty of the faithful to preserve the Ukrainian identity in Canada, not only for its own sake, but also for the sake of the subjugated mother Ukraine until such time that Ukraine regained its independence from the Soviet Union.

On a broader community level, Ilarion's stature and Savchuk's moderation helped to ease Orthodox-Catholic tensions. Professor Ohienko had always enjoyed a high degree of respect among Ukrainian Catholics for his immense scholarly contributions to Ukrainian culture and language. Most likely in response to Ilarion's ecclesiastic stature as metropolitan, in 1957, the Vatican elevated Archbishop Maxim Hermaniuk, also a moderate, to the dignity of the first metropolitan of the Ukrainian Catholic Church of Canada. The mutual respect of the hierarchs for each other had a positive impact on their respective communities.

Metropolitan Ilarion's active participation in the administration of the church did not diminish his remarkable work ethic and his amazing literary productivity. He just loved to write, having his first article published at the age of 13. In his lifetime, he produced nearly 1,200 publications, written in a very readable literary style, dealing with Ukrainian history, language, Slavic onomastics, paleography, theology and religious poetry. He also corresponded with prominent Slavic scholars in North America and Europe.

However, Metropolitan Ilarion considered his translation of the Bible into the modern Ukrainian language, started in 1920 and finally published by the British and Foreign Bible Society in 1962, to be his labour of love and his scholarly masterpiece, as it was based on ancient Hebrew and Greek sources rather than on the not so reliable Church Slavonic. (In 1964, as I was leaving to continue my graduate studies in history at the University of Toronto, Metropolitan Ilarion presented me with a personally autographed copy of his Bible.)

In February 1992, the reborn Ukraine celebrated Ivan Ohienko's intellectual legacy which had been banned under the Soviet regime. I had the privilege of representing our church and St. Andrew's College at those festivities held in Kyiv and in Ohienko's hometown of Brusyliv. In 2008, the Ministry of Education renamed the university, which he had founded in 1918 in the city of Kamyanets Podilsky, in his honour as *Ivan Ohienko Ukrainian National University*.

Now, a brief word about St. Andrew's College, a foundation of our church. The need for Canadian educated clergy for the UGOC was obvious right from the beginning. But it was only in 1946 that St. Andrew's College in Winnipeg was chartered by the province of Manitoba as a Ukrainian Orthodox seminary.

Its mission was to provide quality theological and cultural education for the Church's future clergy and lay community leaders. Initially, Savchuk, as principal, was in charge of the part-time faculty, which, for a short time, included several European émigré scholars, such as the famous historian Dmytro Doroshenko. Lack of adequate funding, however, remained a serious problem in keeping teaching staff. So, when Met. Ilarion took over as dean of theology, he transferred to Winnipeg and the nearby parishes those priests who were qualified to teach at St. Andrew's. (He used his own stipend to increase their lecture payments by an astronomical 60 %, from \$1.50 to \$2.50 per lecture.)

In 1960, Rev. Savchuk, inspired by the transfer of an Anglican and a Roman Catholic college to the University of Manitoba campus, began the difficult but ultimately successful discussions with the university about relocating a Ukrainian Orthodox college to its campus. The modern residential and teaching complex was officially opened in 1964 as an associate college of the university. St. Andrew's Collage quickly became the focal point for hundreds of Ukrainian students on the campus as it encompassed the four important pillars in the life of a student – academic, religious, social and, of course, great Ukrainian cafeteria food.

Then, by creating the first Ukrainian heritage **teaching** centre in Canada (Center for Ukrainian Canadian Studies) in 1981, St. Andrew's became formally affiliated with the university while its theological faculty has remained autonomous. St. Andrew's Collage is the only Ukrainian Orthodox college in the world that is affiliated with a public university.

Since 1946, St. Andrew's Collage has educated and trained a cadre of priests not only for the UOCC but for six other Orthodox jurisdictions. The distinguished alumni include Canadian metropolitans: Wasyliy (Fedak), John (Stinka), and our current primate, Yuriy (Kalishchuk) and two American metropolitans: Constantine (Buggan) and Antony (Scharba). Today, St. Andrew's College is in the capable hands of the Very Rev. Dr. Roman Bozyk, as dean and acting principal, and of a dedicated board of directors, chaired by Dr. Denis Hlynka.

The post Savchuk-Ilarion leadership of the UGOC moved slowly but steadily in the direction of formal inter-Orthodox relations, notably with the Ecumenical Patriarchate. This outreach was the legacy of Metropolitan Ilarion who had always aspired to unite the UGOC with Ukraine's mother church while Savchuk had mixed feelings about the Ecumenical Patriarchate, the honorary primacy of the world's 14 Orthodox churches.

In the hands of Metropolitan Wasyliy Fedak and the younger clergy, the church took the appropriate steps to acquire the coveted canonical status by means of conciliation with the Ecumenical Patriarch.

First, the UGOC dropped the word Greek to allay any fears about the perceived subordination to the Greek Diocese of North America and became the Ukrainian Orthodox Church of Canada. Then, after complex negotiations, a special agreement was concluded with the Ecumenical Patriarchate and endorsed by an Extraordinary Sobor, held in Winnipeg, in July 1990. Thus, the gradual transformation of the Canadian church from a fiercely independent, but canonically unrecognized ecclesia, to a canonical church in the jurisdiction of the Ecumenical Patriarch in Constantinople was complete.

The UOCC now has canonical status and membership in the global Orthodox community of more than 250 million without sacrificing its internal independence and without abandoning its distinct Ukrainian Canadian character, so important to Rev. Savchuk. Finally, Metropolitan Ilarion's dream of reconnecting with Ukraine's mother church was realized while the Kyivan Patriarchate, although supported by the Ukrainian government, has been waiting for Constantinople to take a decisive step and grant Ukraine its canonical status (*tomos* of autocephaly) that had been usurped by Moscow in the 17th century. Recent news from the Ecumenical Patriarchate, however, indicates that autocephaly will indeed be granted to Ukraine. Such independent and national Ukrainian Orthodox Church should strengthen the Ukrainian statehood that Professor Ohienko, a former minister of religious affairs, had envisaged many years ago.

As you have noticed, the evolution of our church in Canada has been driven by two factors: the quality of its leadership and the interaction of that leadership with the church's membership. Both, Rev. Savchuk and Metropolitan Ilarion, although different personalities, were effective communicators who inspired and steered the church membership in achieving their mutual and **collective** goals. This was true *soborno-pravnist* (conciliar governance).

But, as we celebrate the centenary, the UOCC faces serious challenges, much like other traditional churches, in an increasingly secular and urban world. Today, there are nearly 1,4 million Canadians of Ukrainian descent. Yet, the most perplexing issue for the UOCC is its aging and declining membership. That decline is occurring despite the adoption of liturgical bilingualism and an influx of immigrants from Ukraine. A similar problem is facing the UOCC's lay organizations. Sadly, a growing number of Orthodox churches, whose distinct architecture has highlighted the Canadian prairies for decades, now stand empty and abandoned.

Can that decline be reversed, or at least halted? Will our descendants celebrate the 200th anniversary? Only time will tell, but, as history of our church shows, much will depend on the intelligence, the foresight and the determination of the future leadership of the UOCC.

Publications relevant to the above topic:

O. W. Gerus and J. E. Rea, *The Ukrainians in Canada*, Ottawa: Canadian Historical Association, 1986.

Gerus, "The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion and Politics of Religion", *Vira i kul'tura / Faith and Culture*, no. 7, 83–120, 1989.

Gerus, "Metropolitan Ilarion Ohienko and the Ukrainian Greek-Orthodox Church of Canada", O. W. Gerus and A. Baran eds. *"Millennium of Ukrainian Christianity, 988–1988"*, Wpg: UVAN/UAAS, 1989.

Gerus, "The Reverend Simon Savchuk and the Ukrainian Greek-Orthodox Church in Canada", *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 16, no. 1–2, 1991.

Gerus, "Church Politics in Contemporary Ukraine", *The Ukrainian Quarterly*, vol. LII, no. 1, 1996.

Gerus, "The Ukrainian Orthodox Disunity in a Historical Context", *The Ukrainian Quarterly*, vol. LIII, no. 3, 1997.

Gerus and R. Yereniuk, eds., *Ukrainian Religious Tradition in Canada*, St. Andrew's College, 1990–2000.

Gerus, "The Ukrainian Orthodox Church of Canada: The Formative Period", *The Ukrainian Quarterly*, vol. LVII, no. 1–2, 2001.

Gerus, "In Search of a National Ukrainian Church", *"Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspective"* edited by W. Isajiw, Toronto, 2003.

Gerus, "Poshuk ukrainskoi natsionalnoi tserkvy", *"Suspilstvo v perekhodi"*, Isajiw, Kyiv, 2004.

Gerus, *An Introduction to the History of the Ukrainian Orthodox Church of Canada*, St. Andrew's College, 2008.

Gerus, "First Steps: Ivan Ohienko's Entry into the Ukrainian National Arena", *Faith and Culture*, St. AC, no. 15, 2008–2010.

Serhiy Kvit

THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN THE INTERWAR PERIOD (1923–1939)

It is extremely difficult to conceptualize the complexities of the Ukrainian component during the interwar period, despite the relatively short timeframe involved. We see this in the current historical discussion, which mostly is taking place in mass media, as an integral part of the current political discourse. We have two main problems concerning methodology. The first one – contemporary political correctness is often used to interpret the events of the interwar period and the Second World War, even though the political context has changed dramatically since 1945. The second problem is related to long standing traditions of Russian propaganda, which under Putin’s guidance have gained renewed strength through fake news and historical revisionism that can be described as hybrid post-truth informational aggression on a global scale.

The key point in Putin’s propaganda intrusion into history is the thesis that the modern Ukrainian state is not the result of the Ukrainians’ struggle for independence, but is a consequence of the “evolution” of the Soviet system. Accordingly, an independent Ukraine was produced completely by accident in 1991. However, to arrive at this conclusion the logical sequence of events had to be changed. While, in fact, the collapse of the Soviet Union was largely caused by the unwillingness of Ukrainians to live in the evil empire, the neo-Soviet school of history attempts to present Ukrainian efforts to gain independence in a peculiarly racist way: as a manifestation of their “natural” (innate) brutality, cruelty, treachery, and anti-Semitism, or as a result of intrigues by Austro-Hungarian, Polish or German secret services. Hence, Ukrainians are not fit to be considered a political nation, much less an independent state worthy of a place within the comity of the nationstate system.

My exposition will focus on discussing how, under the conditions of statelessness, Ukrainians sought to defend their national interests on the eve of the Second World War. My task is to trace the general logic of the processes and ideas.

Characterization of the interwar period

The defeat in the liberation struggle of 1917–1923 compelled Ukrainians to reconsider the organizational forms and methods of their struggle for the state independence. The ideological principles unpinning the struggle were of particular importance. In order to evaluate the events of that time, it is important to properly understand not only the circumstances and processes influencing Ukrainian political life, but also the situation in Europe and in the world as a whole.

First. Dissatisfaction with the outcome of the First World War in the countries that suffered defeat (primarily Germany, Austria, and Turkey), as well as those nations that had not gained state independence (among them Ukrainians, Croats, and Slovaks). The former group sought revenge, the latter – to complete the process of establishing their own independent states.

Second. The colonial policy of the victorious European states, among which we must mention not only Great Britain, France, and Belgium, but also Hungary, Poland and Romania. For Ukrainians the key point was not only a brutally enforced policy of denationalization pursued by the aforementioned newly independent states in the territories inhabited by Ukrainians. We also have such illustrative examples of expansionist ambitions as the appeals by Poland to be granted overseas colonies seized from the Entente¹.

Third is the isolationist policy of the United States. During the interwar years, America suffered from the Great Depression and an incessant fear of Nazi propaganda. At that time, the theory of strong media effects, known as a “hypodermic needle” or a “bullet” theory became a major concern. That is, through corruption and influence peddling Hitler’s propaganda was to be spread through the American press to convince Americans to abandon their freedoms in favor of a “comfortable” life under dictatorship. In any case, the United States could not and did not have anything new to offer Europe in the sense of new political ideas and models that could undermine the growing influence of militarism and authoritarianism.

Fourth: a general understanding of the instability of the political situation and the inevitability of the next war was a consequence of aggressive saber rattling by the Soviet Union on the one hand and the emergence of authoritarian regimes in Western Europe, in particular in Italy, Germany, and Spain. Authoritarianism was in a sense the political radio of the day. The ideas that all the most challenging issues could be best inculcated with the help of charismatic leaders and a “strong hand” domi-

¹ Taras Hunczak. Polish Colonial Ambitions in the Inter-War Period. *Slavic Review*. Vol. 26. No. 4. 1967. December.

nated the political discourse. Paradoxically, this was caused by both the global spread of communist ideas coupled with the rapid development of the Soviet economy, and by the organizational success of the opponents of communism, first Italian fascism, and then German Nazism.

We need only to consider how anti-communism aligned Churchill and Mussolini. There is ample evidence that they both maintained a long correspondence. Churchill also had personal interest in close contacts between British intelligence and admiral Kanaris, chief of the *Abwehr*, the German military intelligence, a relationship that was ongoing before the allies adopted the doctrine of complete capitulation by Germany². Western democracies looked favorably first at Mussolini and then at Hitler precisely because of their anti-communist rhetoric.

Finally, the fifth. During those years, the whole world conceived international relations through a prism of national states and ethnic conflicts. This applies not only in cases of changing borders within Europe. The internment of American citizens of Japanese descent in the United States during the Second World War had no conceptual difference from Canada's internment of its Ukrainian-born Canadians during the First World War.

Lull before the storm

During the interwar period the Ukrainian liberation movement was undergoing a process of reassessment of the plight the Ukrainian people were in, and the consequences of failure in establishing an independent national state. They were subjected to the same social tensions and the stark geopolitical realities of that time as were all who lost in the WWI. Even in the Soviet Ukraine, under Russian Bolshevik occupation, intellectual discussions included rhetoric such as “Away From Moscow!”. Its author, the writer Mykola Khvyliovyi, in 1926 also wrote that “the hot temper that spawns fascism cannot but invoke sympathy”³. Such a statement would have been treated in a very different way after the Nuremberg process, but in the interwar period it had quite a different contextual meaning.

The remnants of various Ukrainian military formations, governments, political party factions, diplomatic representations and so on which ended up political refugees outside the newly created Soviet Union, could not continue the struggle through organizational forms and structures in being. Their military defeat also meant the collapse of existing political models. Therefore, quite naturally, new proposals were put forward on the

² Richard Bassett. *Hitler's Spy Chief: The Wilhelm Canaris Betrayal: The Intelligence Campaign Against Adolf Hitler*. Pegasus Books, 2013.

³ Mykola Khvyliovyi. *Ukraine or Malorosia? 1926*.

political agenda. Later, the history will show that many of the political tasks taken on by the leaders of the UPR (Ukrainian People's Republic), could again be addressed and implemented only after Ukraine gained independence. Therefore, armed struggle for state independence became the main task for the Ukrainian liberation movement in the interwar era. However, western democracies didn't understand, didn't see, as well as didn't want to see, the aspirations of Ukrainians. None of the newly-created states, except for Czechoslovakia during the governance of Tomas Masaryk, recognized the right of Ukrainians to have their own state.

Accordingly, the Ukrainian political elite were confronted with significant change in the geopolitical realm. One part of the political leaders linked their hopes with the development of the Soviet Ukraine. These proponents of aligning with the left (socialist or communist) ideology included the chairman of the Ukrainian Parliament (Central Council), Mykhailo Hrushevs'kyi, and others who returned to Ukraine after the defeat of the liberation struggle. The second part was establishing a Ukrainian People's Republic in exile (Symon Petliura) and Hetmanate circle of Pavlo Skoropads'kyi. Yet another group was actively participating in the legal political life of the newly created independent states, first and foremost, Poland.

What is more, a considerable number of the leaders simply withdrew from any political life, including the most charismatic Ukrainian commander and professional revolutionary Nestor Makhno, who defended Petliura's honor at the trial of his murderer, a Bolshevik agent Schwartzbard, following which he quietly lived and died in Paris. Similarly, Volodymyr Vynnychenko, head of the UPR government, lived his last days in France.

However, there was a fourth group of Ukrainian political leaders that decided to forego efforts to salvage defeated state structures. They founded various underground organizations. The greatest success was achieved by the outstanding organizer Yevhen Konovalets'. In 1920, a group of his political allies founded the Ukrainian Military Organization, and subsequently in 1929 the Organization of Ukrainian Nationalists. Gradually, the OUN becomes the most influential Ukrainian political force. At this stage, we will not delve into factional differences, as the political successes of the OUN during that period transcend efforts by others and allow us to talk about a new era in the Ukrainian liberation movement. Therefore, I will focus my remarks on the OUN.

The role of the Organization of Ukrainian Nationalists

To start with, efforts to build the state were no longer a primary focus. Issues concerning a political system in the future independent Ukrainian state were postponed. Instead, achieving Ukraine's independence

through military means became the primary task. This is not to say that there wasn't a constant discussion going on in these circles during the interwar period. However, to assert that certain publications pointed to some finalized political vision of an independent Ukraine would be baseless. The nationalistic movement evolved, taking into account various factors of socio-political life; first, in the interwar Europe, and then, during the Second World War.

Secondly, on the basis of the main task of gaining an independent state by armed struggle, the ideology of Ukrainian nationalism was formulated as politically non-partisan which was based on the concept of national interests. This was a transformative new concept, practically absent during the liberation struggle of 1917–1923. At the time, various political forces fought for the implementation of their party programs. Suffice it to say that the concept of national interests was present in the political vocabulary of any modern democratic state. In the Ukrainian context, it first appears under those extraordinary circumstances.

Thirdly, the political thinker and essayist Dmytro Dontsov played a special role in the development of the OUN ideology and actually is the author of the very concept of Ukrainian nationalism. Almost all the leaders of the Ukrainian nationalist movement acknowledged the influence of Dontsov's personality and ideas. This did not prevent them from treating Dontsov very critically because they took upon themselves responsibility for the political agenda. Dmytro Dontsov believed that under normal conditions a nation itself will decide which political model will be the best. He himself preferred the American and British versions.

Fourth, the OUN considered the Soviet Union as a major and immediate threat to the future existence of the independent Ukraine and even Ukrainian nation on the whole (glaring example was the Holodomor – genocide by famine). Negative assessment was given primarily to Russian chauvinism. Communist ideology was considered by Ukrainian nationalists as a means of Russian domination and aggression at a certain historical stage. Hence, the fundamental principle upon which all further organizational and diplomatic activity of the Ukrainian nationalists develops is: all who are enemies of our enemies can be our allies or companions. Furthermore, emphasis was placed on the creation of a political entity that would represent the interests of Ukrainians and Ukraine in the inevitable Second World War.

Therefore, fifth, ties are established with military circles of Lithuania, Italy, Finland, and Germany. It is important to note that this is not about political cooperation with the ruling parties of these countries. In working with the military the OUN borrows certain organizational forms needed to create an effective underground organization able to raise a nationwide uprising for independence and not an ideology as such. Later,

during the Second World War, this task was transformed into a mission to organize an uprising within the entire Soviet Union as “the prison of peoples” (an expression of the Ukrainian poet Taras Shevchenko). The lofty goal was to enable all nations, occupied by communist Russia, to create their own independent states.

Sixth, racism was alien to the OUN’s ideology as a political ethos. The identification of potential allies and enemies was done through an assessment of how much they or others would contribute, or vice versa, hinder the creation of an independent state, rather than their national or racial origin. Nowhere ethnicity is a determinative factor. The OUN liberation rhetoric is based on the need to build a Ukrainian state the same as for each European nation.

Seventh, the assumption that the OUN was a totalitarian organization opposed to democratic Ukrainian parties that functioned under the laws of those states where their operation was allowed does not stand any criticism. One cannot compare apples and oranges, or complain, for example, that the army has an authoritarian structure. The army’s task is not to participate in democratic elections, but to protect the state in which different political forces can coexist. It is important to note that during both attempts to restore Ukrainian statehood in which the OUN was involved (Carpathian Ukraine in 1939; and the revolutionary Ukrainian state in 1941), the nationalists’ “politics” was based on the implementation of the coalition principle of shared political responsibility and cooperation with representatives of all existing political forces.

Summary

Since history does not belong to the natural sciences, its conclusions are always subjective and contextual. At the same time, it is important that we take into consideration, if possible, the full spectrum of factors that influenced and characterized the Ukrainian political reality in the interwar period. In doing this we must resist interpretation, based solely on the priorities dictated by new political agendas. There is no need to idealize or to demonize. Along with documents and facts speaking for themselves, we must seek to contextually understand the main vector of the Ukrainian liberation movement between the two wars.

The Ukrainian liberation movement set as its goal establishing the independence of Ukraine and not the extermination all non-Ukrainians or even, for some reason, Ukrainians themselves. On the other hand, one cannot ignore the social realities that led to the sad facts of inter-ethnic confrontation or even local wars within the Second World War. These obstacles to the creation of some sort of idealized historical representa-

tion, must not be ignored. Contextually, the long history of statelessness inevitably accumulated a host of vendettas and negative stereotypes. These negative factors should be cohered with strained relations with national minorities who lived on the terrains of Ukraine and whose leaders themselves strived to become the ruling class or surrogates for imperial colonial administrations thereby ignoring the rights of Ukrainians fore an independent state.

Given the fact that the Ukrainian liberation movement during the Second World War was mainly from the rural social strata, it also carried certain traits of medieval peasant wars, which sometimes put forward not a modern ideology but a simplistic patriarchal identification by the principle of “us vs them”. In the interwar era, the pendulum of the political mainstream swung left to right. However, to treat the Ukrainian liberation movement of that period as exclusively right-wing is also impossible considering the already mentioned social composition of the participants. Their understanding of social justice was: “there can be no social liberation without a national one”.

The history of the Ukrainian liberation movement in the nationalist period deserves deeper analysis in terms of its universal nature, not by analogizing with the radical xenophobic movements of Western Europe. After all, it was Dmytro Dontsov who also protested against applying the term “integral nationalism” to Ukrainian nationalism, and which is more relevant to the French realities of the early twentieth century. Ukrainian nationalism, whose ideology was shaped during the interwar period, has no imperial, chauvinistic or racist component, since it was a movement of a stateless nation seeking the creation of an independent state, and therefore its first tasks was an emancipation. That is why, it is neither Nazism nor fascism. In its content, it is more closely related to the conservative forces of Western Europe. Therefore, later, during the Second World War, the Ukrainian liberation movement made a significant contribution to the victory over German Nazism and the defeat of Russian communism.

A separate issue that needs special consideration is the role of the millions of Ukrainians who, serving in the Soviet Army, contributed to the victory over Hitler’s Germany. This is truly a great sacrifice by the whole Ukrainian nation. To grasp the complex nature of this issue, we need only note that having destroyed Nazism, they contributed to bringing to Europe a new invader – Russian imperialists, just as it was during the Soviet-Finnish War of 1939–1940, in which a large number of Ukrainians also participated. These issues also should not be depreciated, but rather bestowed a decent consideration.

We have evidence of the reluctance of Ukrainians to fight the Wehrmacht in 1941 because, remembering the Holodomor, they did not ima-

gine anything worse than Soviet power. We also have every reason to assert that the turning point in the course of the war in favor of the Soviet Union was largely due to the fact that Ukrainians in the USSR massively changed in this regard and began to identify Nazi Germany as their main enemy. As professor Timothy Snyder emphasizes, we need to better understand that the Second World War may have begun with Hitler's desire to seize Ukraine to expand the "living space" for his Reich. Also, professor Norman Davis pays special attention to the fact that Stalin was no better than Hitler except for his ability to become a "major ally" of the West. This alliance was created strictly due to the circumstances that somehow give grounds for self-deception or worse of some Western politicians and intellectuals who continue to talk about some kind of "progressiveness" of the Soviet Union and some "special path" for Russia.

The liberation ideology and revolutionary rhetoric of the Ukrainian nationalists and their more than a decade long struggle against impossible odds ultimately affected the entire Ukraine, making it the most volatile part of the Soviet Union, with the most powerful resistance in every imaginable form (nationalist, dissident, and spontaneous) to the communist system. History has shown the importance of the anti-imperial orientation of the Ukrainian liberation movement. And its importance did not lessen now, during a reawakening of Russian imperialism which uses new hybrid tactics to spread its ideological justifications of "a sovereign democracy", "the Orthodox civilization" and "the Russian world".

After the victory of the Revolution of Dignity, one can speak of the further consolidation of a Ukrainian political nation, in which not only ethnic Ukrainians but all national minorities and other social groups are defending the Ukrainian state as their own, using the ideas, rhetoric, and symbolism largely shaped by the Ukrainian liberation movement between the two World Wars in the twentieth century.

Станіслав Кульчицький

РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКА ВЛАДА: ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ І МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У березні 1919 року голова уряду радянської Росії Владімір Ленін записав на грамофонних платівках сім коротких пропагандистських промов. Серед них був текст із чотирьох абзаців під назвою «Що таке Радянська влада». Варто навести одну з них як епіграф до цієї статті:

Уперше в світі влада держави побудована у нас в Росії таким чином, що тільки робітники, тільки трудящі селяни, виключаючи експлуаторів, складають масові організації – Ради, і цим Радам передається вся державна влада... Хоч би які були переслідування прихильників комунізму в різних країнах, Радянська влада неминуче, неодмінно і в недалекому майбутньому переможе в усьому світі¹.

Хоч як дивно на перший погляд, але через сто років маємо визнати справедливість обох тверджень вождя російських більшовиків, але тільки відносно. По-перше, радянська влада справді була робітничо-селянською, тобто породжуваною переважною більшістю населення країни. Проте владою Рад не вичерпувався встановлений більшовиками комуністичний режим. По-друге, ленінсько-сталінський політичний режим не зник, а тільки трансформувався в КНР і в Росії. Тому пов'язана з комунізмом загроза не втратила актуальності. Зважаючи на досягнення науково-технічної революції у військовій сфері, у наші дні вона навіть зросла.

Кілька особистих зауваг

Радянські громадяни, яких від народження виховували в комуністичному дусі, не усвідомлювали того, що вони живуть у спотвореному світі. Вони не відчували цієї спотвореності, як людина не відчуває нормального, на рівні моря, атмосферного тиску. Бабуся, яка врятувала мене під час румунсько-німецької окупації Одеси в

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 232.

1941–1944 роках, аж до смерті не казала, що її чоловік, а мій дідусь, загинув 1933 року від голоду. Приховування цього факту від онука вона, як і все її покоління, вважала розумною лінією поведінки. Слово «голод» було словом забороненим, а дитина при чужих людях могла обмовитися. Те, що суспільство нашпиговане інформаторами органів державної безпеки, бабуся сприймала як дійсність, із якою треба було жити. 1937 року, через кілька місяців після мого народження, батька арештували, і я його більше ніколи не бачив. Цього факту від мене не приховали, але я сприймав його як норму: хтось саджає, хтось сидить... Так ставилося до радянської повсякденності покоління моїх батьків, таким залишалося й моє покоління. Даремно на Заході дивуються, як ми могли обрати Президентом України кримінальника Януковича.

Відчуття того, що ми живемо у спотвореному світі, прийшло до мене з початком горбачовської «перебудови». Маючи вже наукові ступені кандидата економічних і доктора історичних наук, я ще не розумів усієї облудності терміна «трудящі». Залишався при думці, що наша влада – це влада тих самих трудящих. Був переконаний у тому, що класова боротьба є рушійною силою прогресу. Та якраз у ті роки мене зобов'язали досліджувати голод 1932–1933 років і відкрили недоступні раніше архівні фонди. Я побачив, як влада, залишаючись, без усякого сумніву, робітничо-селянською, прирікала на голодну смерть мільйони людей. Побачене виклав у монографії, виданій після скасування цензури «Політвидавом України», тоді терміново перейменованим на партійне видавництво під назвою «Україна»².

Ще до появи цієї книжки написав статтю, у заголовок якої поставив риторичне питання «Чи потрібна нам Радянська влада?». Стаття призначалася для газети «Сільські вісті», яка виходила накладом у 2,5 млн примірників. Редактор газети Іван Сподаренко, який раніше залюбки друкував мої тексти, опублікував її без купюр, але все-таки змінив заголовок на нейтральний: «Яка влада нам потрібна?»³. Люди, які починали прощатися зі спотвореним світом комунізму, були схильні звинувачувати в Голодоморі вождя, але не використовувану ним робітничо-селянську владу.

Ще один характерний приклад. Коли Верховна Рада вийшла з-під тіні КПРС і стала користуватися відносним повновладдям у своїй республіці, вона вирішила заснувати власний друкований орган. У січні 1991 року почала виходити парламентська газета «Голос

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.

³ Сільські вісті (Київ). 1991. 7 червня.

України». Замість звичного гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» вона обрала інше: «Владу – Радам!». Усупереч правилам орфографії слово «рада» у множині писалося з великої літери. Гасло зійшло з першої сторінки газети тільки в березні 2000 року, тобто після «оксамитової революції» у Верховній Раді, коли олігархи перемикнулися з Компартії Петра Симоненка на власну політичну силу під назвою «Трудова солідарність України» (через рік трансформовану в Партію регіонів).

Після 1991 року я досліджував радше не фактологію Голодомору, а взаємовідносини радянської держави й суспільства, які могли б дати відповідь не так на запитання «Як?», як на запитання «Чому?». Саме таку коротку назву має підсумковий розділ фундаментального дослідження «Чорна книга комунізму», написаний одним із авторів і керівником інтернаціонального авторського колективу Стефаном Куртуа. Це дослідження вперше з'явилося у Франції 1995 року й перекладене багатьма мовами, зокрема російською й українською. Автори розповідали про злочини комуністичних режимів на трьох континентах – у Європі, Азії та Латинській Америці. Як підзаголовок на палітурку вони винесли орієнтовну цифру жертв комуністичних режимів – 95 млн осіб.

У підсумковому підрозділі С. Куртуа є немало цікавих спостережень і ґрунтовних узагальнень. Однак немає переконливої відповіді на низку принципових запитань. Чому комуністична система правління нерозривно пов'язана з терором, оберненим зосібна проти носіїв комуністичної ідеї? Чому суспільство виявилось безпорадним перед організаторами масового терору? Чому радянська модель влади ставала неефективною якраз тоді, коли переставала стикатися з масовим опором у власному суспільстві та з боку зовнішніх сил? Чому люди, які народилися й досягли зрілого віку за радянської влади, у багатьох випадках не схильні малювати її суцільною чорною фарбою? Ці люди могли назвати безліч позитивних нюансів тогочасного життя, які робили його змістовним, і не тільки тому, що були тоді повними сил. Навіть досі так звана совковість значних мас населення істотно гальмує назрілі реформи в пострадянській Україні. «Чорна книга комунізму» залишається не так аналітичним дослідженням, як талановитим описом злочинів включно з геноцидом, які вирували у країнах із радянською моделлю влади.

Крім того, «Чорна книга...» ініціювала в наступні роки немало досліджень, автори яких намагалися відповісти на перелічені запитання. Особливо багата на них українська історіографія, і не випадково: радянська Україна перебувала в епіцентрі ленінсько-сталінських репресій. Я теж зробив спробу відповісти на сакра-

ментальне запитання «Чому?»⁴. Висновки, одержані в ньому, подаються в наступних підрозділах у вигляді коротких тез.

Радянська влада як продукт Російської революції

Труднощі у визначенні суті радянської влади починаються від часів Російської революції. Досі навіть серед деяких фахівців поширена думка, що 1917 року в Росії відбулися дві революції – буржуазно-демократична Лютнева й робітничо-селянська Жовтнева. Однак насправді цілісна Російська революція почалася з повалення самодержавства й закінчилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 року. Вирішальну роль у ліквідації самодержавства й поваленні урядової коаліції соціалістичних та буржуазних партій відіграли революційні організації народних «низів» – ради робітничих і солдатських (переважно селянських за походженням) депутатів. Царизм мобілізував до армії мільйони селян, дав їм у руки зброю і навчив користуватися нею. Селяни в солдатських шинелях були налаштовані безкомпромисно: покінчити з війною, яку розв'язали правлячі класи, знищити поміщиків та поділити між собою їхні маєтки. Так само багато робітників прагнули передати підприємства, на яких працювали, у власність трудових колективів.

У Російській революції були два перевороти – провальний корніловський і успішний ленінський. Успішність останнього зумовлювалася тим, що більшовики тимчасово відмовилися від своїх гасел і взяли на озброєння гасла народних «низів»: мир народам, фабрики – робітникам, землю – селянам! Зміцнившись при владі, вони поверталися в різні часи до власних гасел: перетворити війну імперіалістичну на громадянську, передати підприємства в державну власність, колективізувати селянські засоби виробництва. Жовтневий переворот виявився одночасно радянським революційним актом і більшовицьким контрреволюційним поворотом у революції. Адже піддані царя, які після повалення самодержавства здобули колективний суверенітет, користувалися ним недовго. Перші після Установчих зборів вільні вибори відбулися 1989 року – на 3'їзді народних депутатів СРСР.

Одним із геніальних винаходів в історії техніки є шарнірний механізм, який дозволяє здійснювати взаємні повороти чи обертання двох наглухо з'єднаних сфер навколо загальної осі. Цим забезпечується перетворення одного виду руху на інший. Геніальним витво-

⁴ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі : у 3 кн. Київ : Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.; Кн. 2. 628 с.; Кн. 3. 388 с.

ром Леніна був «шарнірний» політичний режим – симбіоз диктатури державної партії, носії якої перебували на вершині владної піраміди, із цілком реальною й поширеною в товщі народу владою радянських органів.

Розгляньмо специфіку двоканальної державної влади, яка утвердилася як кінцевий продукт Російської революції. Безмежний популізм більшовиків зумовив завоювання ними більшості рад робітничих і солдатських депутатів. Справу довершили терористичні дії терміново створених органів державної безпеки. Після знищення конкурентних політичних партій ради склалися винятково з більшовиків і безпартійних депутатів, що їм співчували, тобто перетворилися на одну з ленінською партією політичну силу. Однак Ленін зберіг їхню організаційну самостійність і побудував державокому, як він назвав її у «Квітневих тезах» 1917 року, у вигляді двох владних вертикалей – партійної і радянської.

Більшовицька партія ґрунтувалася на засадах «демократичного централізму» з безумовним підпорядкуванням нижчих за ієрархією ланок вищим. Це означало, що рівновелика колишньому самодержавству політична диктатура, яку вона встановила під зовнішньою оболонкою «диктатури пролетаріату», зосередилася в руках вождів.

Ленін цілком відверто роз'яснював своїм однодумцям і всьому суспільству поняття диктатури, як він його розумів: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»⁵.

Одним із найважливіших завдань компартійної диктатури став ретельний контроль за виборами до рад. Підпорядковуючись партійній, радянська владна вертикаль мала вагомий управлінський повноваження. Тому вожді не могли допустити просочування в ради небажаних осіб. Той, хто ставав небажаним для них уже після виборів, потрапляв у лабеті органів державної безпеки – фактично незалежної від парткомів та виконкомів рад додаткової вертикалі влади.

Так сформувалася влада, міцно пов'язана із народними «низамми», але незалежна від них. Назвали її робітничо-селянською і радянською. У першій російській конституції 1918 року комуністична партія взагалі не згадувалася. Пізніше вожді позначили свою партію в конституціях, але у вигляді беззмістовної декларації. Мімікрія поширилася й на назву реставрованої багатонаціональної імперії та державної структури, якою стала ленінська партія. Ці назви були денационалізовані.

⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 41. С. 364.

Революційний марксизм на службі російсько-радянської влади

Революції, які передували російським, були буржуазними. Натомість соціальний спектр російських революцій 1905-го і 1917 років істотно розширився внаслідок появи рад робітничих і солдатських депутатів. Об'єднувані в ради народні «низи» не йшли за великими власниками, як у попередніх революціях, а прагнули знищити їх. Це прагнення фактично накладалося на ключову вимогу марксизму середини XIX століття: встановити комунізм у ході пролетарської революції шляхом ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Як винахідник двоканальної держави, що забезпечувала політичну диктатуру, В. Ленін одночасно сперся на революційний марксизм, який ліквідацією в суспільстві приватної власності давав можливість встановити й економічну диктатуру.

Якою термінологією слід послуговуватися, характеризуючи побудований за перші два десятиліття радянської влади суспільно-політичний устрій і соціально-економічний лад? Офіційно він називався соціалізмом – першою фазою комунізму. Теоретична різниця між фазами полягала в розподілі матеріальних благ між виробниками – «по труду» при соціалізмі, за потребами – при комунізмі. Приймаючи у жовтні 1961 року нову програму КПРС, Нікіта Хрущов запевнив, що через 20 років радянські люди житимуть при комунізмі. Щоб держава не взяла на себе зобов'язань розподіляти блага за потребами, пропагандистам Леоніда Брежнєва довелося перетворювати Марксів двофазний комунізм на трифазний і попередити всіх, що між соціалізмом і повним комунізмом існує проміжна фаза тривалістю в кілька десятиліть із розподілом благ «по труду» – розвинутий соціалізм.

Коли Карл Маркс поділив майбутній комунізм за ознакою розподілу благ на дві фази, то скористався для позначення першої популярним терміном «соціалізм». За ознакою виробництва комуносоціалізм, за уявленням Маркса, не відрізнявся від повного комунізму. Тобто це мусив бути соціально-економічний лад, позбавлений приватної власності, ринку й товарно-грошових відносин. Тим часом країни з капіталістичною системою господарювання, яка спиралася на приватну власність, вільний ринок і товарно-грошові відносини, поступово трансформувалися в соціальні держави. Соціалістичними їх не назвали, тому що з'явилися ідеології комуносоціалізму і націонал-соціалізму.

Наскільки побудований у багатьох країнах у XX столітті ленінсько-сталінський комуносоціалізм відрізнявся від першої фази комунізму в уявленні К. Маркса і Ф. Енгельса? Насамперед треба

з'ясувати, який зміст основоположники марксизму вкладали в термін «комунізм».

Напередодні революції 1948–1949 років вони опублікували брошуру «Маніфест Комуністичної партії», у якій комунізм визначався коротко: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁶. Такий революційний акт, на думку комуністів, мусив покінчити з експлуатацією людини людиною. Він тягнув за собою перетворення товарів на продукти й заміну товарообороту у грошовій формі на вільному ринку централізованим розподілом продуктів.

К. Маркс і Ф. Енгельс були переконані, що після знищення приватної власності шляхом націоналізації, тобто передачі власності в руки нації, або усупільнення, тобто передачі власності в руки суспільства, мусить виникнути загальнонародна власність. Однак ні нація, ні класове суспільство (яке втратило ієрархізовану структурованість після трансформації станів у класи) не мали «рук». Здійснювати революційні перетворення повинен був, на їхню думку, пролетаріат, який встановлював свою диктатуру. Проте пролетаріат, так само як нація і суспільство, був аморфною спільнотою. Соціально-економічні перетворення могли здійснювати тільки спільноти, які мали «руки», тобто ієрархізовану структурну побудову, – держава, партія. Диктатуру, за якої ставала можливою «експропріація експропріаторів», мусила здійснювати пролетарська держава, а не пролетаріат. Отже, приватна власність не знищувалася, а переходила у володіння, користування й розпорядження такої держави.

Основоположники марксизму цього не заперечували. Однак, намагаючись пояснити, як трансформується власність пролетарської держави в загальнонародну, Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюринг» обмежився словесною еквілібристикою: «Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу... Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, – є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»⁷.

Отже, нерозрізнення аморфних, позбавлених кістяка спільнот (націй, суспільств, класів) і спільнот із чіткою структурою (держав, партій) ми бачимо і в «Анти-Дюрингу» – праці, що з'явилася через

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 4. С. 422.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 20. С. 275.

три десятиліття після «Маніфесту». У ній пролетаріат являє собою дійову особу з головою і руками, а народжена в його середовищі держава, тобто ієрархізована організація з величезною кількістю голів і рук, – ефемерне утворення.

Основоположники марксизму вважали свій комунізм науковим і відхрещувалися від утопій попередників. Проте нібито породжувана «експропріацією експропріаторів» загальнонародна власність теж була утопією. Власність пролетарської держави опинялася в руках не народу, а революціонерів, які контролювали таку державу.

Отже, свої сподівання на торжество комунізму Маркс і Енгельс пов'язували в «Маніфесті Комуністичної партії» з пролетаріатом, тобто людьми, позбавленими приватної власності. Ці люди повинні були в ході революції заснувати пролетарську державу, пізніше названу Марксом державою «диктатури пролетаріату». Однак пролетаріат як спільнота, позбавлена внутрішньої ієрархічної структури, здійснювати диктатуру не міг. Тому ця функція у разі успішної революції мала залишитися за державою. Під час революції держава повинна була встановити політичну диктатуру, а в ході комуністичних перетворень, тобто експропріюючи суспільство, домогтися економічної диктатури. Прагнучи вказати людям шлях до соціальної рівності й матеріального добробуту, молоді німецькі революціонери підводили їх насправді до рабської залежності від весільної держави.

У Західній Європі не виявилось політичних партій, згодних узяти на озброєння ідеї революційного марксизму. Марксистки віддали перевагу узгодженню інтересів капіталістів та робітників і не тримали курсу на знищення капіталу – рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану із примноженням капіталу, вони вважали не менш важливою сферою використання інтелекту, ніж діяльність у сфері науки, культури, релігії.

Відмовившись бути комуністами, марксистки назвалися соціал-демократами, тому що в основу своєї парламентської діяльності поставили гасло класового миру, а не класової війни. Однак частина російських соціал-демократів, яка увійшла в історію під назвою більшовиків, взяла на озброєння ідеї «Маніфесту».

Перший крок у майбутньому комуністичному будівництві В. Ленін зробив, здійснивши експропріацію партії соціал-демократів – більшовиків її вождями. Другий крок вожді зробили, здійснюючи за допомогою партії експропріацію держави-комуні. Далі вони почали експропріювати за допомогою держави-комуні все суспільство. Власність товаровиробників, яка забезпечувала економічну неза-

лежність суспільства від держави й залежність держави від суспільства, у ході комуністичних перетворень перейшла у приватну власність держави-комуни під облудною назвою «загальнонародної» власності. Володіння, користування й розпорядження засобами виробництва опинилося в руках комуністичної партії, точніше – її вождів. Звичайно, члени Політбюро Центрального комітету ВКП(б)-КПРС не були власниками заводів, банків, пароплавів. Однак вони, й тільки вони, визначали всі параметри загальносоюзної економіки – співвідношення між споживанням і нагромадженням, галузеві й регіональні інвестиції, рівень заробітної плати й соціальних виплат тощо.

Повністю експропріювати приватну власність багатомільйонного селянства вождям партії не вдалося. Селяни спромоглися відстояти право на володіння, користування й розпорядження продукцією, виробленою на присадибній ділянці й одержаною на трудовні з колгоспу. Це означало, що в сільському господарстві й у господарському обороті міста та села збереглися товарно-грошові відносини з використанням окремих елементів вільного ринку. Відповідно й економіка державного сектору, який дістав маскувальну назву «усуспільненого», базувалася на господарському розрахунку з використанням товарно-грошових відносин.

Провал спроб утілити в життя систему господарювання, засновану на продуктообміні, означав, що в СРСР було побудоване щось відмінне від першої фази комунізму в інтерпретації основоположників марксизму. Чи варто шукати інший термін для позначення соціально-економічного ладу, створеного в радянській Росії й поширеного на багато країн? Мабуть, не варто... Людство призвичаїлося до терміна «комунізм», вигаданого задовго до К. Маркса й Ф. Енгельса такими самими утопістами. Можна лише вказати, що вожді російського більшовизму, на відміну від основоположників марксизму, не керувалися благородними намірами, коли будували комуносоціалізм. Експропріація суспільства супроводжувалася жорстокою громадянською війною й масовими репресіями – аж до геноциду.

Максимально можлива централізація матеріальних і трудових ресурсів допомогла Радянському Союзу зробити основний внесок у перемогу антигітлерівської коаліції у Європі. Надалі він утвердився як наддержава, здатна нав'язати багатьом країнам свою матрицю розвитку. Однак після вступу провідних країн у постіндустріальну епоху євразійська наддержава почала розвалюватися. Централізована економіка «вугілля і сталі» не витримувала конкуренції з боку держав, які перебували в авангарді науково-технічної революції.

Держава і суспільство в умовах комуносоціалізму

Ідею комунізму В. Ленін використав із метою обґрунтування експропріації суспільства державою. Ні Маркс, у голові якого народилася відірвана від реальності картина ідеального господарювання без ринку й товарно-грошових відносин, ні Ленін, який спробував реалізувати ці рекомендації «Маніфесту», але після трьох років господарської кризи повернувся до вільного ринку, ні Сталін, який почав повторний штурм із поверненням заборони вільного ринку й замаскованою відмовою від товарно-грошових відносин, – ніхто з них не розумів, що приватну власність знищити неможливо. Кінець кінцем Сталін переніс заміну товарообороту продуктообміном і ліквідацію грошового обігу на другу фазу комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами. Він досяг головного – експропріації суспільства державою.

Радянська держава не височіла над суспільством, як будь-яка інша, а запускала в нього свій кістяк. У кожний горизонтальний зріз суспільства партійна вертикаль занурювалася комітетами багатомільйонної партії (з підпорядкованими їм ветеранськими, національними і жіночими організаціями) й комітетами ще численнішого комсомолу (з підпорядкованими йому організаціями піонерів та жовтенят); радянська вертикаль – із державними, профспілковими, кооперативними, громадськими органами та організаціями; вертикаль державної безпеки – із мільйонами завербованих інформаторів. Незалежні від влади організації горизонтального типу, на основі яких мало розвиватися громадянське суспільство, було ліквідовано або вертикалізовано. Радянське суспільство зрослося з державою в єдине ціле.

Країни, у яких суспільство визначає своїх керівників на вільних виборах, називають демократичними. Країни, у яких держава в особі своїх керівників не залежить від волевиявлення народу, називають тоталітарними. Радянське державосуспільство треба було б назвати тоталітарним у кубі.

Головною ознакою громадян, сформованих комуносоціалізмом, була абсолютна економічна безпорадність. Усі свої помисли вони пов'язували із державою. Вихований державою патерналізм був наслідком відсутності в суспільстві приватної власності. Адже тільки засоби виробництва у приватній власності забезпечували громадянам економічну незалежність від держави й відповідно створювали економічну залежність держави від них. При комуносоціалізмі всі стали пролетарями. Робітничий клас, якого величали «гегемоном пролетарської революції», став подвійним пролетарем. За ринкової економіки він був позбавлений власних засобів вироб-

ництва, але залишався власником своєї робочої сили і був зацікавлений у тому, щоб продати її найдорожче, в результаті чого у нього виникав інтерес до підвищення продуктивності праці. В умовах комуносоціалізму його робоча сила фактично належала державі. Він не міг спертися на одержавлені профспілки у протистоянні із сукупним підприємцем, тобто державою, і був позбавлений права на страйк, оскільки, мовляв, підприємство, на якому він працював, належало йому самому.

Найяскравіше відчуження від засобів виробництва виявлялось у колгоспників. Вони працювали абияк на колгоспному полі, використовуючи машинну техніку. Натомість на відвойованій у Сталіна присадибній ділянці, яка стала їхньою приватною власністю (під іншою назвою), вони працювали без будь-якої техніки з усіх сил. В результаті колгоспи не могли забезпечити потреби країни у продовольстві, але колгоспні базари задовольняли попит споживачів на м'ясо-молочну й садово-городню продукцію із присадибних ділянок.

Пострадянська влада в сучасній Росії

Конституційна реформа 1988 року відсторонила диктаторську компартійну вертикаль (але не партійну номенклатуру) від влади, що призвело, врешті-решт, до розвалу КПРС і розпаду СРСР. «Загальнонародна власність» залишилася без власника й була поділена між фінансово-промисловими групами. Протягом 1990-х років пострадянська вертикаль влади залишалася нестабільною. Вона стабілізувалася лише після того, як заповнилася вихідцями із середовища органів безпеки.

Нові вершители долі Росії намагаються реставрувати диктатуру за відсутності двоканальної побудови держави. Стабільність політичного режиму тепер забезпечується не інституційно, як в СРСР, а волевиявленням виборців. Досягати бажаних результатів голосування на президентських і парламентських виборах влада намагається шляхом підтримування відносного добробуту населення, яке за три покоління призвичаїлося до державного патерналізму, телевізійного зомбування й масштабного використання адміністративного ресурсу.

Прагнучи відновити статус наддержави, правлячі кола РФ проводять наступальну політику на міжнародній арені й витрачають на озброєння непропорційно велику частку ВВП. Гонка озброєнь і величезна корупція на вершинах влади позначаються на добробуті населення. Це загрожує соціальним вибухом, розпадом багатонаціо-

нальної держави й розповзанням ракетно-ядерної зброї. Західні країни не бажають такої перспективи для економічно залежної від них Росії, а тому утримуються від нищівних санкцій.

Об'єктом наступальної політики путінського режиму є насамперед колишні національні республіки СРСР і країни «Ялтинської» Європи. Ставиться завдання відродити радянську імперію засобами політичного, економічного й навіть, як показало вторгнення в Грузію та Україну, воєнного тиску.

Москва від середини XVII століття «перетравлювала» український народ різноманітними засобами, намагаючись позбавити його власної ідентичності. У сучасній ситуації батьківщина світового комуносоціалізму пішла ва-банк, намагаючись за допомогою внутрішньої агентури й спираючись на «совковість» усе ще вагомої частки українського соціуму, протистояти євроатлантичному вибору України. Сто років тому їй це вдалося. Українські громадяни не спромоглися тоді вирватися із «братерських» московських обіймів. Тепер вони мають усі шанси поставити бар'єр між собою і своїм північним сусідом.

ТЕМА ГОЛОДОМОРУ В ОСМИСЛЕННІ РАФАЄЛА ЛЕМКІНА У ПОРІВНЯЛЬНИХ ГЕНОЦИДАХ ТА У ЗАХОДАХ ЇХ ЗАПОБІГАННЮ

Як лише українські діаспоряни ознайомилися з Конвенцією про **геноцид**, вони переклали це слово українською мовою на **народовбивство** та стали застосовувати ці терміни стосовно **голоду** українських **селян** 1930-х років. Слово **голодомор** увійшло в ужиток у кінці 1980-х, а після української незалежності стало стандартною назвою того жахіття. Згодом в англійській мові з'явився *the Holodomor*, аналогічно до *the Holocaust*. Але тоді коли «Голокост» розвинувся від етимологічного значення «тотального спалення» до «геноциду євреїв», то «Голодомор» зберіг етимологічний сенс «морити голодом». І от гірка іронія: в Україні та у світі українська назва «Голодомор» утвердила і зберігає **помилкове** та шкідливе поняття, яке звужує розуміння геноциду українців лише до голоду селян. Лемкін цього терміна не вживав.

Рафаєл Лемкін, автор самого терміна й **концепції** геноциду та батька **Конвенції ООН про злочин геноциду**, заперечував таке редуційне розуміння **геноциду українців**. Лемкін розглядав українську катастрофу тридцятих років як **етап будівництва Російської імперії** і так це трактував у своєму есе «Радянський геноцид в Україні». Доповідь була написана **1953 року** з нагоди відзначення в Нью-Йорку роковин Великого Голоду, але не була тоді там прочитана. На жаль, автор не надрукував її перед своєю невчасною смертю 1959 року. На щастя, машинопис доповіді зберігся в Публічній бібліотеці Нью-Йорка, але став доступним для науковців лише **1982 року**, а дослідники Голодомору побачили його аж **2008-го**. Відтоді науковці й політики часто згадують Лемкіна і його есе, але здебільшого їхні трактування лемкінських тез є **поверховими** й не розкривають глибокої думки юриста та всього змісту осмисленої ним теми.

Завданням цієї короткої доповіді є, по-перше і найважливіше, доказати, що тези Лемкіна були сформульовані згідно з Конвенцією ООН і що їхню правоту потверджують історичні документи. Другою метою є показати, що всеохопний підхід Лемкіна є **конечний** для поглибленого розуміння українського геноциду, його **специфі-**

ки та травматичного впливу на постгеноцидне українське суспільство. Врешті, запропонувати, що аналіз Лемкіна українського геноциду може бути корисним у порівняльному вивченні інших геноцидів та у навчанні молоді, як запобігати зародкам геноциду.

1. Тези Лемкіна – Конвенція ООН – історична документація

Лемкін осмислив геноцид українців згідно з Конвенцією ООН і на підставі своїх знань радянських реалій. Тепер його твердження й зародковий аналіз можна перевірити та доповнити, вивчивши відповідні документи.

А. Конвенція ООН: «Про Запобігання Злочину Геноциду та покарання за Нього»

Преамбула визнає, що «протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству», а перша стаття твердить, що «геноцид є злочинним, незалежно від того, чи відбувається він у мирний чи воєнний час». Голодомор відбувся у мирний час, перед ухваленням Конвенції.

Дефініція геноциду в другій статті: «під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з **наміром** знищити, цілком чи **частково**, яку-небудь **національну**, етнічну, расову чи релігійну **групу як таку**:

- (а) **убивство** членів такої групи;
- (б) заподіяння серйозних **тілесних ушкоджень** чи **розумового розладу** членам такої групи;
- (с) навмисне створення для якої-небудь групи таких **життєвих умов**, що розраховані на повне чи часткове **знищення** її;
- (д) міри, розраховані на **запобігання дітородіння** в середовищі такої групи;
- (е) насильницька **передача дітей** з однієї людської **групи** в іншу».

В. Як треба розуміти Конвенцію у зв'язку з Українським Геноцидом?

- Геноцид є **дією**, а не лише думкою;
- ключовий елемент геноциду є **намір** (знищити), а не мотив;
- **Н. В.** «**знищити**» не є синонімом для «**вбити**» (позбавити життя);
- **мішенню** знищення є **група** (1), а не індивідуальні **члени** тої групи (2);
- **розрізняти** злочини: 1) злочин «**геноцид**» ≠ 2) злочин «**проти людства**»;
- визнаними є **чотири групи** жертв: **національна, етнічна, расова, релігійна**;
- «національна» і «етнічна» **не синоніми**; національна – натяк на державність;
- «як таку» відноситься до «групи» (суб'єкта існування), а не до осіб;
- «знищення»: 1) **вбивством** (а); 2) **переробленням** (d, e); 3) **дво-яким** (b, c);

– геноцид – це процес дій, які можуть різнитися за тривалістю й інтенсивністю.

Сталінський варіант наміру: повністю знищити групу, вбиваючи частково її членів.

С. Рафасл Лемкін, «Радянський Геноцид в Україні», 1953

Лемкін пояснює український геноцид як чотиривістряну атаку:

- 1) «Перший удар був спрямований на **інтелігенцію – мозок нації**, щоб **паралізувати** решту організму».
- 2) «Разом із цим ударом по інтелігенції ішов наступ на **Церкви**, священників і вище духовенство – “**душу**” України» [УАПЦ & УГКЦ].
- 3) «Третє вістря радянської атаки було спрямоване на **фермерів – велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України**» [N. В.: селяни як частина **національної і етнічної групи**].
- 4) «Четвертим кроком у тому процесі стала **фрагментація українського народу поселенням в Україні чужинців і розпорощенням українців**».

«Такими були головні кроки **систематичного нищення української нації**, її поступового поглинання новою **радянською нацією**».

Для Лемкіна український геноцид – це «найдовший і найширший експеримент **русифікації – винищення української нації**». Він додає: «комуністичні вожді надавали найбільшого значення русифікації цього самостійного члена їхнього “союзу республік” і рішили **переробити** його, пристосувавши до свого зразка єдиної **російської нації**».

Д. Тези Лемкіна відповідають Конвенції ООН

«Радянський Геноцид в Україні» містить всі елементи, необхідні для обвинувачення за геноцид згідно з Конвенцією 1948 року. Лемкін вказує на **намір режиму знищити повністю українську націю (національну групу та етнічну групу) шляхом фізичної анігіляції провідної частини її членів і перетворити решту на членів іншої групи – «нової радянської нації», – а насправді – російської**.

Лемкін наголошує, що **вбивство почалося з національних еліт міста і села**, які в минулому провадили Україну до національного відродження й могли б організувати всенародні протистояння новій політиці режиму. Селян Лемкін характеризує за **національними й етнічними** ознаками, а не соціальними чи економічними. Сталінський режим нищив українців із **національних (державницьких)** мотивів, а не з економічних чи соціальних.

Лемкін категорично **відкидає** спробу декого «охарактеризувати цей найбрутальніший вияв радянського звірства як **економічну політику**, пов’язану з колективізацією пшеничних ланів».

Е. Документальні докази про Геноцид українського етносу і української нації

Поняття етнічності та національності близькі. **Етнічність** групи характеризують **культурологічні** ознаки, а **національність** – **державницькі**. Етнічні групи були факторами як у **розпадах** держав, так і в їхніх **зародках**. 1917 рік був прикладом обидвох цих процесів: **розпаду царської держави** та появи нових держав: сепаратної нової української та відновленої старої російської (СРСР). **Намір** Москви **знищити** відроджену **українську** державу та культуру, що врешті й довів до **геноциду українців**, був спричинений бажанням відновити **Російську імперію**. Цей процес віддзеркалений у діях і словах.

У січні 1918 року **Ленін** післав Червону армію завоювати Україну, а у квітні **Сталін** застерігав В. Затонського та українських комуністів: «Достаточно играли въ Правительство и **Республику**, кажется хватит, пора бросить игру». Українізація мала вкорінити **владу комуністичної Москви** в Україні, а не кріпити український етнос і його державність. Виходило інакше. Полоз на засіданні ПБ ЦК КП(б)У про українізацію 12.V.1926 констатував: «**Выросла нация** до той степени, когда ей пора – по экономическим предпосылкам и по ее культурному уровню – выходит на арену **государственной жизни**». Сталін уважно спостерігав за українізацією. Її небезпеку ненароком пригадали йому українські письменники під час зустрічі в Москві 1929 року: «ГОЛОС С МЕСТА: Тов. Сталин, как вопрос с Курской, Воронежской губерн. и Кубанью в той части, где есть украинцы. Они хотят **присоединиться** к Украине».

Українське національне відродження переконало Сталіна, що треба з українізацією покінчити. В середині двадцятих років режим почав цькувати **українізаторів**, а масштабний погром української свідомої інтелігенції вдарив 1929 року арештами академіка С. Єфремова і 700 «членів» **СВУ**. 1930 року влада ліквідувала **УАПЦ**, організувала показовий суд над СВУ та вбивала або виселяла провідні верстви із села. Мовна українізація тривала до грудня 1932-го, коли 8 млн українців РСФСР втратили право на свою мову в школі, пресі та місцевій адміністрації.

Обезголовивши українське суспільство, Сталін взявся за **пролетаризацію селян**, а опір здушував **голодом**, силу якого добре знав. **1925 року** він застерігав ЦК, що заради **індустріалізації** можна посилити **експорт** збіжжя, але це буде коштом «**искусственно организованного голода** со всеми вытекающими отсюда **результатами**». Тоді це були б результати для **робітників**. **1932 року** він знав, що його декрет про п'ять колосків «хорош, и он скоро возьмееет свое действие». Ці «дії» – **продрозкладка, голод селян** і спротив у **КП(б)У**: «**Как только** дела станут **хуже**, эти элементы не замедлят открыть **фронт** внутри (и вне) партии, против партии». Сталінська

ліквідація цього українського «фронту» стане одною з вершин геноциду українців, який продовжувався аж до Великого терору.

2. Лемкін про історичну специфіку українського Геноциду

«Геноцид» виник як юридичний термін, але став цінним поняттям для **історичного** аналізу, національної **меморіалізації** та **політично-го** дискурсу. Лемкін був першим юристом, який використовував це слово в усіх трьох ужитках у своєму есе. Його зачатковий аналіз сталінських звірств вказує на такі вияви **специфіки** геноциду українців.

- (a) **Мотиви** не є частиною правового визначення геноциду, але вони стосуються **історії** та колективної пам'яті. Кожен геноцид є реалізацією геноцидерами своїх мотивів і включає загальні та специфічні злочини. Лемкін правильно твердив, що Сталін хотів **«русифікувати»**, тобто **знищити** українську **націю**, **вбиваючи частину** її членів. Чому лише частину? «Вождь мирового пролетариата» будував могутню **державу** і потребував послужних колгоспників, які б вирощували **збіжжя** для індустріалізації країни та формувалися у **«винтиков великого госуларственного механізма»**, щоб понести у світ «соціалізм», коли капіталістичні країни почнуть війни між собою. Так і станеться під час Другої світової війни.
- (b) Українці стали жертвою геноциду як **національна** група і як **етнічна** група. До першої входили всі **громадяни УСРР**, до другої – **етнічні** українці всіх республік Советського Союзу. Ці групи **перепліталися**. Геноцидна влада застосовувала до них спільні і окремі заходи. Завданням дослідників Голодомору є включити 8-мільйонне етнічне населення українців за кордонами УСРР у загальне, цілісне розуміння одного суцільного геноциду українців.
- (c) Травму Стокгольмського синдрому українці зазнали не лише в особистому переживанні геноциду, але також як члени національної і етнічної груп. Голодовим мором та іншими репресіями режим убивав одних, тероризував інших і примушував до покірності. На національному й етнічному рівні це означало нав'язування лояльності до держави-поневолювача та прихильне сприймання її мови й культури. Колективний синдром був створений на державне замовлення. Його треба вивчати не лише як наслідок геноциду, але як інтегральну, запроектовану частину цього злочину проти українців.
- (d) Тривалість українського геноциду наймовірно довга – всі тридцять років. Психологічні травми режим підтримував впродовж війни і аж до краху Компартії та розпаду імперії. В той час батьки передавали набуті травми дітям і внукам, а держава розвивала їх у підлеглому їй суспільстві. Соціальне одужання можна було розпочати й проводити лише в незалежній Україні.

3. Голодомор: порівняльне вивчення геноцидів та пересторога на майбутнє

Лемкін звернув увагу на різницю між геноцидами євреїв і українців: «Варто зазначити, що спроби цілковитої анігіляції українців, як-от німці чинили з євреями, не було». Хоча обидві тоталітарні імперії хотіли «знищити цілком», Берлін – євреїв, а Москва – українців, то **гітлерівська влада вбивала**, кого могла, а **сталінська – вбивала** провідну частину, а решту насильно **перетворювала** на членів нової, зросійщеної, «радянської нації». На це були відомі ідеологічні оправдання, державотворчі імперативи й сприятливі обставини: «Українська нація надто багатолюдна, щоб її легко винищити. Однак її релігійний, інтелектуальний і політичний провід – добірні й вирішальні частини її нації – є доволі нечисленними, тож їх легко ліквідувати».

Ознаки геноциду українців були типовими для геноцидів завойованих і колонізованих країн. Вивчення Голодомору може допомогти краще розуміти геноцидні заходи в колоніальних і постколоніальних країнах двох Америк, Африки та Азії. Особливо там, де «нищення» груп мало за ціль вбивати частину населення й переформувувати решту в інші групи, як, наприклад, нищення існуючих держав двох Америк європейськими колонізаторами, асиміляція корінного населення «парафіяльними школами» в Канаді тощо.

Головною ціллю Конвенції Об'єднаних Націй про геноцид було, і далі є, запобігати цим злочинам у майбутньому. На жаль, 70 років після ухвалення закону світ ще далі терпить від цієї біди. Ознаки геноцидних дій можна тепер завважити в Азії, в Криму, на Донбасі. Геноцид є злочином проти групи, але він нищить людські права, і його жертвами стають індивідуальні особи.

Щоб усунути небезпеку геноцидів, треба вчити нові покоління пізнавати в буденному житті зародки й прояви цих злочинів. Тому конечно виготовити відповідні програми і навчальний матеріал про Голодомор із поясненням специфіки геноциду українців. Такий матеріал конечний найперше для українських шкіл, але також і для шкіл в інших країнах.

Замість висновків

Лемкін написав доповідь для виступу на політичній маніфестації, яка тоді засуджувала Кремль за штучний Великий Голод та за продовження злочинної окупації України. У своїй доповіді він дав всеохопне пояснення геноциду українців, але це осмислення було зачатковим, неповним і з неточностями. Тому завданням української науки є виправити й доповнити лемкінські тези і врешті дати Україні та світові повне й правдиве розуміння Голодомору.

ГОЛОДОМОР: ЧИСЛО ЖЕРТВ І ВИЗНАННЯ ГЕНОЦИДОМ

У науковому світі України та діаспори розвинулася нова й незрозуміла дискусія щодо числа жертв Голодомору – не так для встановлення історичної істини, як у політичній площині, що перебільшення числа жертв вплине на визнання Голодомору світовим товариством передусім як геноциду. Фактично число жертв давно встановлено політично, а науково тільки підтверджується впродовж 85 літ. Зрештою, це число не впливає на юридичне визнання злочину. Ба більше, визнання має тільки забарвлення серйозного юридичного аналізу, а фактично воно дуже залежне від політичних чинників.

Число жертв

Один із найвідоміших істориків Європи англієць Норман Дейвіс в одній зі своїх праць окреслив суть Голодомору:

У 1932–1933 роках, як частину радянської кампанії колективізації, режим Сталіна встановив штучний терор – голод в Україні та сусідніх козацьких землях. Усі продовольчі запаси було забрано, а військовий кордон унеможливив будь-яку доставку продуктів; людей залишено вмирати. Був намір убити українську націю, а водночас – «класового ворога». Смертність досягнула приблизно 7 мільйонів. Світ уже бачив багато страшних голодів, навіть ще гірших через громадянські війни. Але голод, влаштований як акт геноциду державної політики, мусимо уважати унікальним¹.

7 листопада 2003 року на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН Постійне представництво України надіслало лист до Генерального секретаря ООН із нагоди 70-ї річниці Великого Голоду 1932–1933 років в Україні (Голодомору). Цей лист із підписами 25 держав²,

¹ Дейвіс Норман. Європа. Oxford University Press, 1996. С. 965.

² Держави, які підписали, в порядку, поданому в документі: Азербайджан, Бангладеш, Білорусь, Бенін, Боснія та Герцеговина, Канада, Єгипет,

включно зі Сполученими Штатами Америки й Російською Федерацією, мав такий зміст:

...Великий Голод 1932–1933 років в Україні (Голодомор) забрав 7–10 мільйонів невинних жертв і став національною трагедією для українського народу... Вшановуючи 70-ту річницю цієї української трагедії, ми схилиємося також перед пам'яттю мільйонів росіян, казахів і представників інших національностей, які померли голодною смертю в регіоні річки Волги, на Північному Кавказі, в Казахстані й інших частинах колишнього Радянського Союзу внаслідок громадянської війни та примусової колективізації, лишаючи глибокі рани у свідомості майбутніх поколінь... Ми хочемо, щоб про цю трагедію дізналися якнайбільше людей і вважасмо, що це знання підвищить ефективність верховенства права й удосконалить пошанування людських прав та основних свобод.

Пізніше поставили свої підписи під текстом або долучилися окремим листом ще 15 держав³.

Ще через три дні Світовий конгрес українців (СКУ) як неурядова організація з особливим статусом при ООН написав заяву англійською мовою до Генерального секретаря ООН і всіх державних місій ООН зі зверненням визнати голод 1932–1933 років в Україні геноцидом українського народу та вшанувати пам'ять 7–10 мільйонів загиблих⁴.

2007 року СКУ передав звіт зі своєї діяльності за 2003–2006 роки до Комітету ООН, який розглядає і приймає звіти неурядових організацій. Зазвичай такі звіти приймають майже формально. Однак в цьому разі 29 січня 2008 року Комітет з неурядових організацій ООН, проводячи сесію, вирішив поставити СКУ два питання. Фактично тільки одна держава в Комітеті поставила ці питання – Російська Федерація. Ці питання були такими:

1. *Якою є позиція Вашої організації щодо спільної заяви про Голодомор, зробленої під час 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН?*
2. *Які джерела щодо кількості жертв під час «Великого Голоду» зазначено у Вашій заяві?*

Грузія, Гватемала, Ямайка, Казахстан, Монголія, Науру, Пакистан, Катар, Молдова, Російська Федерація, Саудівська Аравія, Судан, Сирія, Таджикистан, Тимор-Лешті, Україна, Об'єднані Арабські Емірати, Сполучені Штати Америки.

³ Держави, які долучилися: Аргентина, Іран, Кувейт, Киргизстан, Непал, Перу, Південна Африка, Південна Корея, Туркменістан, Узбекистан, Італія, Австралія, Ізраїль, Сербія і Чорногорія.

⁴ Лозинський Аскольд. Світовий Конгрес Українців та ООН: заради справедливості. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 111.

Якщо перше питання мало на меті довести, що СКУ, мабуть, не працює як неурядова організація, а просто є відділом Постійного представництва України при ООН, то друге питання мало на меті спростувати цифру, яка була фактично подана в обох заявах, одну з яких РФ сама необачно підписала.

СКУ дав швидку відповідь, де щодо першого питання роз'яснено, що, на його думку, спільна заява є важливим визнанням сорока держав світу цієї великої трагедії, що це важливий перший крок остаточного визнання Голодомору геноцидом в окресленні Конвенції геноциду з 1948 року та що СКУ допомагав у цьому Постійному представництву України, подаючи свої сугестії, але остаточний текст Місії України узгоджено з іншими державами.

Щодо числа 7–10 мільйонів у заяві СКУ наведено такі джерела: книга Роберта Конквеста «Жнива скорботи»⁵, Звіт Комісії Конгресу США щодо Голоду в Україні⁶ та Остаточний звіт Міжнародної комісії розгляду Голоду 1932–1933 років в Україні (Міжнародного трибуналу юристів, що влаштував СКУ) 1990 року⁷. У поясненні сказано, що фактично під числом 7–10 мільйонів мають на увазі приблизно 7 мільйонів жертв на території колишньої УРСР, а 3 мільйони – на інших територіях СРСР, включно з Кубанню, Північним Кавказом у Росії та Казахстаном. СКУ вказав, що в регіонах поза УРСР, де голод був найсуворішим, у багатьох випадках були сконцентровані українці. Далі СКУ зазначив, що звіт Міжнародного трибуналу містить статистику із двох переписів в СРСР з 1926-го і 1939 років за етнічною належністю перед і після Голоду 1932–1933 років, що підтверджує це число.

Далі у відповіді Комітету ООН, а фактично Російській Федерації, СКУ подав також статистику перепису 1937 року, оскільки Міжнародний трибунал, який звітував 1990 року, користувався тільки переписами 1926-го і 1939 років. Указуючи на цей заборонений перепис, СКУ писав:

Згідно з цим переписом, число українців в СРСР 1937 року становило 26,4 мільйона, або майже на 5 мільйонів менше, ніж 1926 року. Це само собою є тривожним, а коли брати до уваги ще нормальний ріст населення неукраїнців в СРСР від 1926-го до 1937 року, що становив

⁵ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Нью-Йорк : Oxford University Press, 1986. С. 306.

⁶ Дослідження Голоду в Україні 1932–1933. Звіт до Конгресу, Комісія США з Голоду в Україні. Ухвалено Комісією 19 квітня 1988-го, передано до Конгресу 22 квітня 1988 року. Вашингтон: Урядове друкарське бюро США, 1988. С. 1.

⁷ За підписом Якоба В. Ф. Сундбурга, Стокгольм, Швеція, 10 березня 1990. С. 3–4.

17 %, за цей час українців мало стати 36,5 мільйона. Висновок: між 1926-м і 1937 роками українське населення в СРСР загалом зменшилося на 10,1 мільйона»⁸.

На наступній сесії Комітету ООН самі представники РФ подякували СКУ за роз'яснення й доручили секретареві Комітету відкласти звіт СКУ, поки одержать зауваги від Москви.

Про що ця історія нам говорить? Що 2003 року РФ необачно підписала заяву, підготовану Україною, скеровуючи концентрацію, щоби у заяві не було використано слова «геноцид». Це підтверджується підписом РФ і багатьох її союзників, наприклад, Ірану, Сирії, Узбекистану, Казахстану, Аргентини. Коли РФ зорієнтувалася, що вона підписала заяву про 7–10 мільйонів жертв у Голодоморі, вона зреагувала. До речі, звіт СКУ від 2007 року досі не прийнятий Комітетом ООН лише через його блокування однією державою – Російською Федерацією.

Про що свідчить цей приклад? Перший висновок: для Росії невизнання Голодомору геноцидом – ключова справа. До речі, коли поглянути на список країн, що визнали Голодомор геноцидом⁹, не побачимо однієї країни, яку можна назвати приятелем Росії. Другий висновок: визнання Голодомору геноцидом і кількості його жертв – це дві зовсім різні справи, хоча обидві дратують РФ. І третій висновок: справа «зменшення» кількості жертв Голодомору відповідає інтересам Росії і, мабуть, була ініційована Росією. До

⁸ Шаповал Юрій. Важливість нововідкритих архівних документів для зрозуміння причин і наслідків Голодомору-Геноциду 1932–1933 в Україні. *Голод в Україні 1932–1933: Геноцид іншим способом* / Тарас Гунчак, Роман Сербин ; Наукове товариство імені Шевченка. Нью-Йорк, 2007. С. 80.

⁹ Список країн, які визнали Голодомор геноцидом, хронологічно разом із роком визнання: США (1988), Естонія (1993), Австралія (1993), Канада (2003), Угорщина (2003), Ватикан (2004), Литва (2005), Грузія (2005), Польща (2006), Еквадор (2007), Перу (2007), Парагвай (2007), Колумбія (2007), Мексика (2008), Латвія (2008) і Португалія (2017). Водночас треба розуміти, що визнання могло відбуватися різними способами. Були держави, парламенти яких визнали резолюцією чи постановою. Були інші, де голови держав просто зробили заяву. Цікавим прикладом цього є США, які зараховуємо до держав, котрі визнали. Комісія Конгресу США з дослідження Голоду в Україні зробила такий висновок 1988 року. 2003 року Нижня палата Конгресу США прийняла резолюцію, яка покликається на геноцид, влаштований у 1932–1933 роках Сталіном та його колом проти українців. Під час надання ділянки під пам'ятник жертвам Голодомору у Вашингтоні 2006 року видано закон, у якому є слова «Голод-Геноцид». Цей закон ухвалив Конгрес США і підписав президент Джордж Буш. Чи означає це визнання?

речі, жодна держава, яка визнала Голодомор геноцидом, не просила/вимагала для визнання й не узалежнювала своє рішення від експертизи кількості жертв. Отже, висновок тільки такий, що визнання геноцидом – питання юридичне й політичне, а не демографічне. Українські демографи, історики та інші академіки своїм пов’язанням одного з другим просто каламутять воду. Для чого і для кого – невідомо.

Професор історії Київського національного університету Володимир Сергійчук пише:

Скільки людей втратила Україна під час геноцидного Голодомору в 1932–1933 роках? Остаточну відповідь можемо одержати тільки завдяки документам, які треба продовжувати виявляти в колись таємних архівах. Уже знаємо кількість населення УСРР напередодні цього страшного Голодомору: станом на 1 січня 1932 року його нараховувалося 32,600,7 тисячі осіб. До речі, базуючись саме на цьому показникові, видатний український демограф Арсен Хоменко, розрахунки якого вперто ігнорують нинішні його колеги, тоді ж прогнозував, що за звичних умов населення УСРР станом на 1 січня 1934 року збільшиться до 33,464 тисяч, а на 1 січня 1937 – до 35,615 тисяч осіб. Дані ж Всесоюзного перепису населення 1937 року по УРСР Москва оприлюднила тільки 1990 року в кількості 28,383,0 тисячі осіб, тобто жителів в УСРР порівняно з 1926 роком стало менше! Тоді, 15 січня 1937 року, начальник управління народногосподарського обліку УСРР Асаткін таємно повідомляв керівників республіки, що «з усіх 525 районів УСРР лише в 85 районах враховане населення перевищує результати перепису 1926 року, а в 93-х районах населення за переписом 1937 року менше на 30 і більше відсотків, ніж під час перепису 1926 року». Водночас простий перерахунок результатів по районах засвідчив, що офіційний показник перепису завищений щонайменше на 532 тисячі осіб, бо ще потребує ретельної перевірки подана звітність з 12 районів. Однак, якщо взяти навіть цю мінімально занижену цифру приписок населення України, то на початок січня 1937 року воно становило тільки 27,851 тисячу осіб. Хоменко обчислив 35,615 тисяч. Тобто дійсне число було на 7,764 тисяч менше¹⁰.

Голодомор як Геноцид за окресленням Конвенції ООН від 8 грудня 1948 року і склад злочину

Окреслення геноциду в Конвенції ООН, що характеризує події, пов’язані з Голодомором, – це одна або більше специфічних дій,

¹⁰ Сергійчук Володимир. Голодомор – український геноцид: пам’ятаємо і рахуємо жертви. *The Ukrainian Weekly*. 9 лютого 2018. С. 8.

влаштованих із метою «знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку вповні чи частково»¹¹.

Способи виконання: вбити членів цієї групи чи спричинити по-важну тілесну або ментальну шкоду членам цієї групи та влаштувати такі життєві обставини, які спрямовані знищити вповні або частково цю групу.

У своєму звіті Комісія Конгресу США у справі голоду в Україні зазначила:

*Один або більше заходів, окреслені у Конвенції геноциду, були впроваджені проти українців, щоби знищити поважну частину українського народу і таким способом нейтралізувати їх політично в Радянському Союзі*¹².

Один з авторів Конвенції ООН юрист Рафаель Лемкін окреслив Голодомор основним фактором у площині геноциду української нації в СРСР у XX столітті. Зробив він це у виступі-промові 1953 року з нагоди 20-річчя події. Лемкін сказав:

Те, про що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації... Українська нація надто багатолюдна, щоб її легко й цілковито знищити.

Лемкін назвав чотири вістря геноциду українського народу у XX столітті.

*Перший удар спрямований на інтелігенцію, мозок нації, щоб паралізувати решту організму... Разом з цим ударом по інтелігенції пішов наступ на церкви, священиків і вище духовенство – «душу» України. Третє вістря радянської атаки було спрямоване на хліборобів – велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору й музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосували проти них, є, мабуть, найстрашнішою – виморювання голодом*¹³.

Четверте вістря було таким, що на місце померлих поселяли москалів. Фактично кожна сторінка сама являла собою геноцид,

¹¹ Лозинський Аскольд. Світовий Конгрес Українців та ООН: заради справедливості. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 55.

¹² Комісія США з Голоду в Україні. Звіт до Конгресу. Вашингтон : Урядове друкарське бюро, 1988. С. ххiii.

¹³ Лемкін Рафаель. Радянський Геноцид в Україні. Київ : Майстерня книги, 2009. С. 37–42.

а разом – «найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації», як писав Лемкін.

Склад злочину в юридичному західному розумінні, тобто з характеристиками *corpus delicti* (склад злочину) і *mens rea* (намір) виявляється скрізь у поведінці й навіть документації Сталіна та його виконавців. Сталін просто використав процес колективізації для того, щоб придушити український націоналізм. Листування щодо цього самого Сталіна, як-от, наприклад, лист до Кагановича¹⁴ від 11 серпня 1932 року, вказує, який був намір – задушити українські націоналістичні тенденції. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», у якій Москва неоднозначно визначила своє ставлення до українізації і пов'язала це ставлення з хлібозаготівлею та ненаданням кінцевої допомоги продуктами¹⁵. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів виголоджених селян по продукти від 22 січня 1933 року¹⁶. Саме ці три документи надзвичайно важливі для окреслення не тільки складу злочину, але й характеризування його як геноциду, бо всі стосуються тільки українців.

Науковий співробітник Інституту історії при Національній академії наук України Станіслав Кульчицький на цю тему пише:

Показово, однак, що конфіскацію продовольства під виглядом хлібозаготівель з метою створення умов, несумісних з життям, була застосована Кремлем проти сільського населення УСРР і Кубані. ...на національну спрямованість геноциду вказує та обставина, що заблокованою з метою організації повального голоду територією були два адміністративно-політичних утворення, в яких чисельність українських громадян переважала дві третини¹⁷.

Голодомор як Геноцид під політичним впливом

В остаточному аналізі перспектив визнання Голодомору геноцидом треба враховувати й політичні обставини. Такий аналіз не надається до наукової дискусії, але, на жаль, він дуже реаль-

¹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 47.

¹⁵ Там само. С. 65.

¹⁶ Там само. С. 85.

¹⁷ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. С. 229.

ний. Як уже згадано, між державами, які уже визнали Голодомор геноцидом, немає особливих приятелів Росії. Між державами, які визнали Голодомор геноцидом, також немає ані Ізраїлю, ані Вірменії, тобто держав, що представляють нації, які вважають, що вони зазнали геноциду у ХХ столітті. У ХХ столітті були й інші геноциди – китайців, камбоджійців, хорватів і мусульман, гуті тощо. Деякі геноциди відбулися після прийняття Конвенції ООН. 1998 року створено Міжнародний кримінальний суд (МКС). До того ж, у ХХ столітті працювали чотири міжнародні трибунали (*ad hoc*): два після Другої світової війни – один у Нюрнберзі, другий у Токіо, та два – у 1990-х роках по злочинах у колишній Югославії та Руанді. Однак яскравим прикладом, що такі міжнародні питання є наскрізь політичні, є те, що важливість і майбутнє МКС невідомі.

Невизнання Голодомору геноцидом Вірменією та Ізраїлем – приклади політичного забарвлення таких питань. Щодо Вірменії можна вважати, що вона або дружить із РФ, або перестрашена нею, та все ж таки ще десять років тому, коли спостерігалася тенденція держав визнавати Голодомор геноцидом, представниця досить впливової української громади у Вірменії сказала мені, що Вірменія не визнає Голодомору тому, що Україна з 2015 року не визнає вірменського геноциду. А Україна не визнає вірменського геноциду через дружбу з Туреччиною.

Ізраїль – це зовсім інша справа, бо тут відіграє роль, мабуть, не тільки політика, але й своєрідна нестача сентименту до горя іншого народу. Євреї переконані, що Голокост – єдиний геноцид у ХХ столітті, і просто відмовляються визнати інші геноциди, неначе визнання якось іншого применшить трагедію єврейського народу. Ізраїль не визнає вірменського геноциду також. В обох випадках окреслення подій під оглядом Конвенції ООН чи аналіз складу злочину – питання зовсім не впливові.

У Сенаті США в березні 2018 року внесено проект резолюції, яка неоднозначно визнає Голодомор геноцидом. Побачимо, як це закінчиться, зокрема зважаючи на вплив у Вашингтоні дуже поважних лобістів із боку різних інтересів. Позитивним явищем є те, що сьогодні в Конгресі США не зарадять РФ, бо наразі в США майже всі, крім Президента, налаштовані негативно до цієї країни. Ніхто в Конгресі США не ставить питання про кількість жертв. Немає сумніву також про склад злочину й окреслення його як геноциду. Чи пройде резолюція, залежить тільки від політики цього члена Конгресу США, або ж серед його виборців знайдуться такі, що будуть проти прийняття резо-

люції. Резолюція щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу, мабуть, найкраще окреслена в урядових колах США, що:

...визнає висновки Комісії у справі Голоду України, що були представлені Конгресові 12 квітня 1988 року, включно з тим, що Йосиф Сталін та його оточення спричинили геноцид проти українців у 1932–1933 роках¹⁸.

Нині резолюція ухвалена Сенатом США. Чи буде вона ухвалена остаточно обома палатами Конгресу США й підписана Президентом? Це залежить не від історичного, демографічного чи юридичного окреслення, а тільки від політичного впливу.

Список літератури

Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.

Дейвіс Норман. Європа. Oxford University Press, 1996.

Конгрес США. Звіт до Конгресу комісії США з Голоду в Україні, ухвалений комісією 19 квітня 1988-го й поданий до Конгресу 22 квітня 1988 року. Вашингтон : Урядове друкарське бюро США, 1988.

Конгрес США. Публічний закон 109-340, 109-го Конгресу.

Конгрес США. 115-й Конгрес, 2-га сесія, Резолюція Сенату 435.

Конквест Роберт. Жнива скорботи. Нью-Йорк ; Оксфорд : Oxford University Press, 1986.

Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2007. 424 с.

Лемкін Рафаель. Радянський Геноцид в Україні. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.

Лозинський Аскольд. Світовий Конгрес Українців та ООН: заради справедливості. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 216 с.

Міжнародна комісія дослідження Голоду в Україні 1932–1933. Кінцевий звіт. 1990.

¹⁸ Конгрес США. 115-й Конгрес, 2-га сесія. Резолюція Сенату 435.

Об'єднані Нації, Генеральна Асамблея, 58-ма сесія, 3-й комітет. Лист із датою 7 листопада 2003 року від Постійного представництва України до Об'єднаних Націй, адресований до Генерального Секретаря.

Сергійчук Володимир. Голодомор – український геноцид: Пам'ятаємо і рахуємо жертви. *The Ukrainian Weekly*. 9 лютого 2018.

EXPLAINING THE COVER-UP: MOTIVES FOR SILENCE AND DENIAL OF THE GREAT FAMINE (HOLODOMOR)

Although it is now generally accepted that millions died in the famine of 1932–1933, for over fifty years the tragic event remained practically unanalyzed and largely absent from broader public awareness in the West. The facts were available to governments and the news media at the time of the tragedy, as research has demonstrated (see, for example, Klid and Motyl 2012, 98–173, 269–300; Cipko 2017, 19–63, Applebaum 2017, 296–319). However, only a few years later during the Second World War George Orwell complained that “huge events like the Ukraine famine of 1933, involving the death of millions of people, have actually escaped the attention of the majority of English Russophiles” (Orwell 1968, 370). He suggested that this situation was not due to lack of information but to a form of political obduracy. The reasons for silence and denial, which persisted over the following decades, have remained an understudied aspect of Holodomor studies. They can be broken down into several categories, perhaps the most important of which was a willful myopia conditioned by the desire to accept at face value the Soviet disinformation. This aspect of the issue holds continued relevance today in light of the use by Russian media of similar tactics aimed as disorienting and distracting readers and viewers from events and explanations that the current government finds embarrassing.

Already at the time of the famine, Soviet authorities made strenuous efforts to control the flow of information and to broadcast counter-narratives. According to Stanislav Kulchytsky and Anne Applebaum even use of the word “famine” was banned (Klid and Motyl 2012, 28; Applebaum 2017, 299). Blanket denials continued to be the standard government reaction until the disappearance of the Soviet state. As late as 1983, a news release from the Soviet embassy in Canada still claimed that the event never occurred (Klid and Motyl 2017, 303–5). This propaganda campaign was for over half a century not only relentless but was, to borrow a phrase from Robert Service’s description of early Bolshevik rule,

at times “brilliantly devious” and effective in convincing those who were already cheering for the Soviets (Service 2012, 53).

True Believers and Defenders of the October Revolution

True believers constituted perhaps the most important, gullible and easily manipulated group. Many were Marxists and communists who viewed the Soviet Union as socialism’s fatherland and the Bolshevik Revolution as the world’s first great experiment in creating an egalitarian and just society. However, their refusal to criticize the Soviet Union was not always grounded in ignorance. More often than not it was the result of tactical reasoning. Their apology was frequently grounded in a faith that violence was necessary, that “one has to break eggs to make an omelet”, a phrase used in Walter Duranty’s reporting in 1933. Eugene Lyons in 1937 described this “celebrated cliché” as widely used (Klid and Motyl 2012, 152). More recently historians like Christopher Hill and Eric Hobsbawm used analogous reasoning to justify the elimination of millions of people who opposed the regime’s policies (Hill 1982, 77; Hobsbawm 1994). Not strictly speaking a denial of the famine, this enduring point of view argues that class war or defense of a dictatorship that purports to be “proletarian” and determined to overthrow bourgeois society might require the killing of civilians, even on a genocidal scale. In his 1994 interview with Michael Ignatieff, Hobsbawm admitted that although he considered the Soviet Union an “awful place” and ceased to believe its propaganda after in the late twenties it accused Trotsky of being a British spy, he deliberately kept quiet about conditions in the Soviet Union and never left the Communist Party. He states in the interview that in his view the sacrifice of fifteen or twenty million people would have been justified in pursuit of a “radiant” future (Hobsbawm 1994)¹.

Those who take this stance have often been prepared to ignore the pain of others. A kind of ideologically conditioned blindness enables them to withhold sympathy for victims who are not members of their own party or camp, and to refuse ideas that threaten to overturn their belief system. In this way of thinking the enormous loss of life in 1933–1934 can be admitted, but must immediately be demoted to a category of secondary facts that are trumped by the more important narrative of “saving” the revolution, industrializing agricultural production, and fighting against capitalism. The crimes of the Bolsheviks, if not completely ignored, are explained as tactical errors, unpleasant but neces-

¹ This occurs at 13:30–45 minutes of the interview tape. For a critique of Hobsbawm’s views see Radosh 2012.

sary realities, or simply means to an end. The last consideration has played an important and underreported role. Many apologists have dismissed the famine as a deviation from what they considered to be the trajectory or “normal” development of Soviet society, which, in their view, was a drive for egalitarianism guided by a respect for human life. According to this narrative, the Holodomor was an aberration, and therefore to emphasize it would only serve to give the regime a bad name and strengthen reactionary forces around the world. Those who hold this view seldom admit that the disastrous effects of collectivization were permanent, that the state in fact never recovered from them (as the economic collapse of the 1980s indicates), or that the famine was a symptom of deeper issues, such as dictatorship, mass repression, rule by a fanatical and misguided leadership incapable of listening to the mass of the population.

Once an apologetic position is taken toward the regime, this produces a tendency to suppress any discussion of the Holodomor. Arthur Koestler, Alexander Weissberg, Louis Fischer and others eventually broke from this attitude and admonished both themselves and others for failing to see what had occurred. Sometimes the response of true believers to revelations concerning the famine was aggressive: a focus instead on the crimes of the West, in particular the evils of capitalism, bourgeois society, the sins of anti-communists, nationalists or counter-revolutionaries. The essential reasoning behind this reaction is again tactical – an attempt to change the topic and indicate that the crimes of the West have been far worse. Perhaps the most common and pernicious result of such a polemical response has been the denial of full humanity to victims, typically represented by the charge that they were peasants incapable of change, or counterrevolutionary rich farmers who deserved no sympathy because they hated communism. Typically these “enemies of the regime” are described both by the Soviet government and its Western apologists as incorrigible populations who were to be eliminated at any cost.

A Western inflection of this argument has sometimes emphasized that civil and social rights had always been denied in Russia, that enemies of the Soviet regime were incapable of understanding the regime’s civilizing and modernizing projects and had to be driven into the new society against their will, or simply exterminated. The backward human being (most often defined as rural, reactionary, nationalist, or religious) did not therefore deserve sympathy from the modernizer-planner. This was the argument of much Socialist Realist writing in the thirties and was prevalent in the officially sanctioned poetry produced in 1929–1934 during collectivization and the Holodomor. It was also strongly implicit in journalism and later scientific scholarship. Louis

Fischer's *Soviet Journey* (1935), for example, offers pictures of peasant backwardness that encourage withholding sympathy from those who resisted the regime.

This thinking played an important role after the Second World War. Many in the West viewed the Soviet Union as a bastion of anti-fascism and expressed solidarity with the regime as part of the struggle against right-wing dictatorships. Antifascism, however, also became a way of diverting attention from the criminal nature of the Soviet regime. This point has been made strongly by Tismaneanu, who has indicated the need to distinguish antifascism as a state-sponsored myth used to disguise Soviet crimes from antifascism as “a necessary and heroic moment in the history of the West’s resistance to totalitarianism” (Tismaneanu 2012, 29). The refusal to distinguish between the two has led to an abject collapse of moral values. The case of Jean-Paul Sartre is exemplary. He wrote in 1961: “Nothing is clearer; whatever its crimes, the USSR has over the bourgeois democracies this redoubtable privilege: the revolutionary objective... [The Soviet Union was] incomparable with other nations; it is only possible to judge it if one accepts its cause and in the name of that course” (quoted in Tismaneanu 2012, 128). Because the elitist and militant form of Marxism called Bolshevism came to dominate much during the twentieth century in the left-wing force, violence was widely justified as a means of smashing the bourgeois state machine and ensuring the irreversible triumph of the proletariat (Ibid., 169). Once this axiom had been accepted, it only required a small adjustment of thought to accept the state-sponsored mythology that the earlier hatred and violence against a peasant enemy had also been justified. Tismaneanu challenges this thinking by insisting on the need to recognize “that Bolshevism was inherently inimical to political liberties”, was not “an accidental deviation from the democratic project but its logical direct and unequivocal antithesis” (Ibid., 119–20). Western memory and evaluation, he concludes, have produced “a flawed and guilty interpretation of the Communist past”, which has been defined “by silence, partiality, or ignorance regarding the crimes and dictatorship of Leninist party-states”, or “by the difficulty of separating anti-Fascism from the imperialist propaganda of the Soviet Union” (Ibid., 27).

The Blind

To be sure, true believers and non-communist apologists came in many forms. At a basic level they can perhaps be divided into the blind and the hypocritical. The blind initially included figures like Arthur

Koestler, Alexander Weissberg and Louis Fischer. However, these figures, to their credit, soon ended their romance with communist ideology and the Soviet Union. Both Koestler and Weissberg knew about the Holodomor from personal experience because they together visited Kharkiv, which was the capital of Soviet Ukraine until 1934. When they parted in 1933 at the Kharkiv railway station, they convinced each other that it was necessary to “keep the banner of the Soviet Union flying high in the West” (Weissberg 1951, 213). By the late 1930s both were unable to remain silent. It was during his two-year imprisonment from 1937 to 1939 that Weissberg understood how the famine had for years haunted him as a suppressed, unacknowledged realization. In his memoir *The Accused* he returns to the tragedy many times, repeatedly quoting the figure of ten million dead. He castigates his previous moral blindness and feeble political rationalizations. Koestler too could not forgive his own myopia and dishonesty. His *Darkness at Noon* (1940) is now a classic account of the political logic that drove communist intellectuals to Soviet apology, but it is the Holodomor that haunts his autobiographies *Arrow in the Blue* (1952) and *Invisible Writing* (1954). In 1932, while in Kharkiv, he saw starving people and was able to convince himself that they were only “kulaks” (Koestler 1952, 84–85 and 1954, 63–70, 87–91). By finally admitting that the Holodomor occurred, both Koestler and Weissberg were able to grasp the scale of their delusions and gain insights into the nature of Stalinism. In a similar manner, the fictional protagonists of Vasili Grossman and Alexander Solzhenitsyn experience breakthroughs in their thinking when they are able to absorb stubborn facts. Grossman in particular makes the point that recognition of the Holodomor fundamentally changes an individual’s perceptions on many levels and allows for a far greater self-awareness. Koestler put it this way: “After the purges, the show trials, the Stalin–Hitler pact and so on, it required a larger and larger blind spot on the retina not to see the obvious” (Koestler 1969, 336).

The Liars

Alongside the blind, there were straight-faced liars who refused to criticize the Soviet Union, often for personal reasons. Walter Duranty is perhaps the most notorious. He scoffed at the articles of Gareth Jones, who, as he well knew, was providing honest reporting: “But to put it brutally – you can’t make an omelet without breaking eggs, and the Bolshevik leaders are just as indifferent to the casualties that may be involved in their drive toward socialization as any general during the World War who ordered a costly attack to show his superiors that he

and his division possessed the proper soldierly spirit. In fact, the Bolsheviks are more indifferent because they are animated by fanatical convictions”. In this now notorious example of sophistry he stated: “There is no actual starvation or deaths from starvation, but there is widespread mortality from diseases due to malnutrition... In short, conditions are definitely bad in certain sections – Ukraine, North Caucasus and Lower Volga. The rest of the country is on short rations but nothing worse. These conditions are bad, but there is no famine” (Duranty 31 March 1933).

Although he flatly denied that there were corpses in the street, Duranty also commented in another article that due to food shortages “with a total population in the Ukraine, North Caucasus and Lower Volga of upward of 40,000,000 the normal death rate would have been about 1,000,000. Lacking official figures, it is conservative to suppose that this was at least trebled last year in those provinces and considerably increased for the Soviet Union as a whole” (Duranty 12 Sept. 1933). This constitutes an admission of three million dead, but it is framed in a way that constructs the famine as a regular occurrence, only more intense than the repeated, “natural” phenomenon. However, privately Duranty said something different. When he left the Soviet Union he painted a ghastly picture of vast numbers starved (Lyons 1937, 579–80). He also privately admitted to a diplomat at the British Embassy in Moscow that as many as 10 million may have died of starvation and that he estimated 3 million deaths in the Lower Volga and 4–5 million in Ukraine (Applebaum 2017, 311; F. O. 371/17253 N 7182). We now know that most of the foreign correspondents in Moscow were far more critical than their published reports led readers to believe (Cipko 2017, 222).

There is a point at which apology becomes a conscious deceit. Tony Judt in his *Reappraisals* has discussed the careers of figures like Louis Althusser and Eric Hobsbawm, who remained de facto apologists for the worst crimes of Stalinism (Judt 2008, 106–15; 116–28). Sartre at least later admitted that his decision to keep quiet “for the good of the cause” had been a deliberate act of obfuscation, and was troubled, according to Judt, by a bad conscience long after the ambiguities of the 1930s and 1940s had dissipated (Judt 2012, 36).

A deeper reason for this obfuscation might lie in a refusal to admit that Communism and Nazism were equally criminal in their very systemic nature. Tismaneanu has written that even so lucid a critic of totalitarianism as Raymond Aron was not ready, until the last years of his life, to make this admission:

*In his influential book *Democratie et totalitarisme*, based on a course he delivered in 1957–1958, Aron pointed to a major distinction between the*

two totalitarian experiments, referring to “the idea that inspires each of the two undertakings: in one case the final result is the labor camp, whereas in the other it is the gas chamber. In one case we deal with the will to construct the new man and possibly another man by whatever means; in the other there is a literally demonic will to annihilate a pseudo-race”. Later, however, in his *Memoirs*, Aron renounced this distinction and wrote an unequivocal indictment of both systems as equally reprehensible: “I abhor Communism as much as I detest Nazism. The argument I once used to distinguish the class Messianism of the former from the race one advocated by the latter does not impress me anymore. The apparent universalism of Communism has become, in the last analysis, a mystification. This was a harsh statement that many intellectuals and social activists today are still unready to endorse. The explanation for this reluctance lies, in my view, in the enduring mythologies of anti-Fascism, including those related to the Spanish Civil War, Communist participation in the resistance movement, and a failure to admit that Nazism was not the offspring but the entranced enemy of liberal capitalism” (Tismaneanu 2012, 22–23).

It should be acknowledged that at this time other individuals on the left were telling the story – Koestler, Weissberg, Krawchenko and Orwell among them. The latter’s *Animal Farm* (1945) was translated into Ukrainian in the displaced persons’ camps in 1947. It was also at this time that Raphael Lemkin introduced the term “genocide” as a formulation relevant to both the Holocaust and Holodomor. In 1953, speaking to Ukrainians in New York, he called the famine “perhaps the classic example of Soviet genocide, its longest and broadest experiment in Russification [...] the destruction of the Ukrainian nation” (Lemkin 2012, 80). In short, the case had been made. Those who chose to deny the facts did so willfully.

Dupes

Another major category were the dupes, frequently dubbed “useful idiots”. Even if Lenin did not use the latter term, there can be little doubt that the Bolshevik leadership felt that way about most of their naïve, trusting Western friends. The writings of dupes who wrote denials of the famine or dismissed its significance (such as Bernard Shaw, Edouard Herriot, Sidney and Beatrice Webb) had a strong effect. Westerners, especially short-term visitors, were cultivated, chaperoned and rewarded. But, as with the true believers, their motivation varied. Shaw admired strong figures like Stalin and Mussolini, as did many during the interwar period; Herriot was pro-socialist and had domestic enemies and critics to beat down; the Webbs and Rene Fuclop-Muller were ecstatic belie-

vers in the coming of a new civilization. They produced enthusiastic books about what they considered to be a new civilization. The last commentator wrote: “The claim made for Bolshevism is that it can immediately and without delay realize all those things for which the thinkers of all times have striven, to which martyrs have testified by their example in life and death – I mean the redemption and happiness of mankind” (Fuelop-Miller, 1965, ix). The creation of “mass man” was interpreted by this writer as the realization of a better world and justified as part of an attempt to “make a correction to the archetype of humanity itself, to wipe out the former type of the lord of creation, that “soul-encumbered individual creation”, and to replace it by a “higher type”, by what is believed to be a new and more valuable species of living being, by the collective man” (Ibid., 5)².

Dupes also included prominent political figures, such as the American ambassador to the USSR, Joseph E. Davies. Although critical of the USSR he was incapable of grasping what was happening. In 1937 at the time of the major show trials he not only believed the myth that the accused Soviet political leaders had plotted against their own government, but refused sympathy for famine victims. On 10 Aug. 1937 he wrote: “It was in the enforcement of collective farming that so many hundreds of thousands of people were alleged to have died from starvation in 1931 and 1933. I still hear accounts from Americans who were here then as to the horrors of the situation. The farmers apparently struck and refused to produce more than their needs for the winter. When the government was taking its quota after harvest, the farmers protested that if the crops were taken they would starve. The government’s reply was that it was too bad. It broke the strike” (Ibid., 179). On 6 June 1938 he wrote that the passive revolt in agricultural districts had been ruthlessly crushed: “The government employed the simple but cruel expedient of taking its requirement of grain from the peasantry, even though it left nothing to them for food or for seed. The result was starvation in many sections. It was variously estimated that during this campaign from two to three million agricultural peasants died. [...] The industrial plan and the workers and the government itself were alike dependent on agriculture for not only food, but for revenue for the creation and operation of the industrial plants. The issue was vital. The government won; but at terrific cost of life” (Ibid., 390).

² “Everything that happens in Russia today happens for the sake of the mass; every action is subordinated to it. Art, literature, music, and philosophy serve only to extol its impersonal splendor, and, gradually, on all sides everything is being transformed to the new world of the “mass man” who is the sole ruler” (Fuelop-Miller 1965, 4).

It is worth noting that, as with Duranty, the facts are provided but are trumped by the more pressing issues of suppressing strikes and revolts, and extracting a surplus.

Davies wrote of Duranty and other members of the Western press corps: “They were an exceptionally brilliant group. I came to rely upon them. They were of inestimable value to me in the appraisal and estimate of men, situations, and Soviet developments” (Ibid., 278). As for Stalin himself, he wrote on 9 June 1938: “He gives the impression of a strong mind which is composed and wise. His brown eye is exceedingly kindly and gentle. A child would like to sit in his lap and a dog would smile up to him” (Ibid., 357). Davies could not conceive of the big lie and accepted at face value the need to remove oppositionists. The fact that people like the Litvinovs, with whom he interacted, were party to the crimes and cover-ups also remained incomprehensible to him. He, for example, accepted Maxim Livinov’s rationale for the trials – that the government had to make sure through the purges that there were no traitors left who could cooperate with Berlin or Tokyo (Ibid., 167).

Non-interventionists and Western skeptics

A sub-category of dupes was composed of individuals convinced that Western powers had no business interfering in Eastern European events and that the Western press was conspiring to present the Soviet Union in a bad light. This line of argument has a long history dating back to the first Red Terror, which began in 1918. At that time Henri Barbusse urged everyone not to expect too much from Russians and contended that the Bolsheviks were attenuating “their implacable rigidity” (Service 2012, 265). H. G. Wells called for Russia to be left alone (Wells 1921, 158). It should be noted, however, that many trade union figures and social democrats who visited the Soviet Union saw through the blandishments and manipulation, and complained of the suppression of information (Service 2012, 268–79). Already in 1920 after his visit Bertrand Russell complained about socialists who suppressed mention of what they had seen (Ibid., 278). Americans, of course, had their own love affair with the USSR, one that was filtered through John Reed’s books.

Because of the cheerleading and fact-fudging, much of the Western public greeted news concerning the famine with a sense of disbelief, something that becomes evident when attempts were made to bring the tragedy to public awareness – from the postwar trial of Victor Kravchenko in Paris (in 1949) to the publication of Robert Conquest’s break-

through book *The Harvest of Sorrow* (in 1986). Kravchenko's book *I Chose Justice* (1950) is a report of the trial. He accused the communist publication *Les Lettres Francaises* of libeling him after he described the famine in his book *I Chose Freedom* (1946). The trial was largely devoted to establishing the fact that the famine had occurred. The pro-Soviet side played up the unbelievable nature of the charges, which, it suggested, had been dreamed up by the CIA, émigré nationalists, or anti-communist fanatics. Kravchenko called famine witnesses and won his case.

Reports of the Disillusioned

Many who had been Soviet enthusiasts eventually became disillusioned and wrote of their experiences, contributing to a long list of books that regretted their commitment to the dream of an imminent utopia. They also often had trouble being believed. Freda Utley, an Englishwoman who believed in what Beatrice and Sidney Webb called “the vocation of leadership” or the duty of the communist to sacrifice personal happiness to political work, was married to a Russian, who by the late twenties had become a dissenter. She chose not to believe Bertrand Russell's warnings in *Theory and Practice of Bolshevism* (1926), travelled to the USSR in 1927, joined the Communist Party and became a spy for the Soviet Union. In 1948, after she left the Soviet Union, she wrote that it had become “a country of starved peasants and undernourished workers, cowed and whipped by fierce punishments to toil endlessly for a state which could not provide them even with enough to eat” (Utley 1948, 20). In her *Lost Illusions* (1948) she reported that during the famine journalists were not allowed to visit the South and that although “all Russia” knew what was happening, “the hacks of the foreign press, obedient to Stalin for fear of losing their jobs, sent out no word” (Ibid., 82). She provided evidence of a cover-up: “Foreign visitors, carefully shepherded by the Intourist, and given huge meals in the hotels of the starving land, went home to deny the rumors of famine. I well remember the delegation from England in 1932 which included G.D.B. Cole and various professors from London University. One of them, a lecturer at London School of Economics, told me as we ate a bountiful meal at the New Moscow Hotel (at his expense) that it was all nonsense about the famine, for at Kiev he had been given caviar, butter, eggs, and coffee for breakfast! I had to let him talk, for I knew if I told him the truth and he repeated it, my husband would be sent to prison” (Ibid., 83). In her opinion only a few brave and honest correspondents like Eugene

Lyons of the United Press, William Henry Chamberlin of the *Christian Science Monitor*, and Malcolm Muggeridge of the *Manchester Guardian*, told the truth and were expelled from the Soviet Union or compelled to leave (Ibid., 83).

Utley found great pleasure in the disappointment of American and English Communists when they learned “how difficult it is to enjoy love affairs in Moscow. Many came to Russia to seek an unrestrained Bohemian paradise while posing as revolutionaries. They quickly learned that life is too grim and earnest for erotic pleasures. Romance dissolves when they discover that their mistresses are promptly enrolled by the secret police to spy upon them” (Ibid., 146). Moscow’s bohemia, she points out in her book, was not that of struggling writers, artists and students. It consisted of the fortunate, the doctrinaire and hard-boiled foreign Communists, and those foreigners of various kinds who were working in Moscow because they were failures at home, who enjoyed favors which their own merits could never have secured for them (Ibid., 145).

The venal and the blackmailed

There was, of course, also a category of people that knew what had occurred but kept quiet for reasons of personal gain. Pliant journalists were rewarded for carrying the line that the peasant’s hatred of new ways, conservatism and inertia were to blame, that collectivization was, in the end, economically justified (Carynyk 24). Duranty’s reward was a personal interview with Stalin, who expressed his personal appreciation: “You have done a good job in your reporting of the USSR, although you are not a Marxist, because you tried to tell the truth about our country and to understand it and explain it to you readers” (Duranty 1935, 166–67). Similar incentives induced many reporters to underplay events. Much of the press corps assuaged its guilty conscience by turning on Gareth Jones when the latter’s report of the famine appeared. Antin Krushelnytsky in 1934 moved from Lviv (then part of Poland) with his entire family (the most prominent Sovietophiles in Galicia) because he received funding, and an offer of a job. In return he either denied or minimized the famine.

The threat of blackmail inhibited some who might have spoken out. Duranty reportedly smoked opium and hosted orgies, and may well have been threatened with exposure. Western diplomats and governments could also be blackmailed in more subtle ways. Diplomatic-state reticence played a role in suppressing information prior to the USSR’s recognition by the USA and acceptance into the League of Nations. Go-

vernments were pressured by members of the business community. Already immediately after the Bolshevik revolution Sweden cooperated with supplying Bolsheviks with 1,000 locomotives and businessmen from other countries used Sweden as an umbrella to sign deals (Service 2012, 302, 311). Many Western businesses hoped to sell equipment and export products. It was in their interest to minimize talk of terror and hunger. They lobbied hard for diplomatic recognition of the USSR in the hope of being allowed to penetrate the new market.

Western Realpolitik

Much of the silence among governments has been excused as due to Realpolitik. Non-aggression pacts were signed during the thirties by governments more afraid of Hitler's Germany than Soviet aggression. The Polish state inked a treaty with the Soviet Union in July 1932. The USA established normal diplomatic relations on 16 November 1933. It was convenient for them to consider the famine strictly an internal Soviet matter, and therefore in spite of knowing that a tragedy was occurring, hardly a single state lifted a finger. In fact, Stalin was voted "Man of the Year" by *Time* magazine in 1934.

Some states, who were well aware of the conditions in Ukraine, advised their citizens to do nothing. L. B. Golden, secretary of Save the Children Fund, which had been very active during the famine of 1921–1922 approached the British Foreign Office in August 1933. In Malcolm Muggeridge's words: "He'd received disturbing information about famine in Ukraine and the North Caucasus, but the first secretary of the Soviet embassy had assured him that the harvest was a bumper one, and so Golden asked the Foreign Office whether a public appeal should be put out. The Foreign Office told him not to do anything, and he did not. The Soviet authorities were not admitting to a famine, and therefore it was agreed that nothing should be done" (Carynnyk 1983). Some church leaders also refused to protest. Lord March, a representative of the laity on the World Council of Churches, said: "Whenever we frame any resolution of that sort (complaints about the Soviet Union), it's always made clear to us that if we bring in that resolution, then the Russian Orthodox Church and all satellite countries will withdraw from the World Council of Churches" (Ibid.).

By the late thirties it was rumored in diplomatic circles that Hitler was preparing to support the creation of a Ukrainian state. Since there were large Ukrainian minorities in Poland, Czechoslovakia and Romania, these countries feared the mobilizing power of the famine issue among Ukrainians and the fueling of an irredentist movement. They

preferred to remain silent³. Realpolitik reasoning, of course, still operates today. Russia itself, as the USSR's chief successor state, realizes that if it were to accept a greater burden of responsibility for the famine, it would potentially face the issue of liability and the obligation to pay compensation.

Embarrassment of the victim

A seldom cited or analyzed reason for silence is the discomfort some survivors felt with the image of themselves and their country as helpless, passive victims. The Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) underplayed the issue in the thirties, fearful of spreading the idea of Ukraine as a subdued and defeated country. Although Ukrainians in Polish-ruled Galicia raised the alarm and lobbied Western agencies for aid, Ulas Samchuk's novel *Maria* (1934) is one of the few descriptions of the catastrophe by a writer close to the OUN. This embarrassment is also partially related to a form of survivor guilt. It is difficult even today to discuss some aspects of the Holodomor, especially the degrading conditions of victims, the prevalence of cannibalism, and the scenes of horror.

Conclusions

The full impact of silence and denial over half a century became evident after 1989, when the secret police archives in Ukraine were opened and scholars were able to shed light not only on what had occurred but on the way public opinion had been manipulated. These archives had previously been off limits precisely to protect the regime from unwelcome scrutiny. Today they serve the opposite purpose, and for those who admire the legacy of Stalin and the USSR they now act as unwelcome witnesses to events of the 1930s. The opening of archives has also led to larger changes in the way the history of Soviet society is viewed. It is now known that the regime had analytical departments tasked with preparing detailed reports on events and public attitudes towards the event. These departments analyzed the moods of

³ It is hardly necessary to point out that those who signed non-aggression treaties paid an enormous price. In 1939 the pact between Hitler and Stalin allowed the invasion of Poland, the division of Eastern Europe between these two powers, and the detonation of the Second World War. The Soviet Union invaded the Baltic states, the territory of Bessarabia and Bukovyna (which had been under Romanian rule), invaded Finland and bombed its cities. These events led to the expulsion of the Soviet Union from the League of Nations.

workers, peasants and intelligentsia, various national groups, ages and regions. In short, the Soviet leadership was well informed about what was happening and how the population was reacting. However, obtaining those analytical reports that deal with the Holodomor has proved a difficult task. They were often deliberately destroyed in order to suppress evidence. Even the 1937 census was suppressed and statisticians who worked on it were all arrested and executed (Applebaum 2017, 300–1).

There has, however, over the last two decades been a sea change in Western opinion. Just as after the 1970s and 1980s the Holocaust became a central topic in the analysis and understanding of the Third Reich, the Holodomor has fundamentally affected the way Soviet history is understood. If wider recognition of mass crimes committed by the Soviet regime has for a long time been hampered by state-controlled information, the belatedness of archival openings, and the nervous reaction of some Western circles (within governments and political parties who have complained of an instrumentalization of the past), this resistance to analyzing the famine has largely disappeared. The Holodomor is now recognized as a crucial event in Soviet and, indeed, twentieth-century history, and a keener scrutiny of the motives surrounding its denial or suppression has become possible.

Bibliography

Applebaum, Anne. 2017. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*. Toronto: Signal.

Carynyk, Marco. 1983. "Deliberate, diabolical, starvation: Malcolm Muggeridge on Stalin's famine". *The Ukrainian Weekly*, 29 May and 5 June.

Carynyk, Marco. 1983. *Making the News Fit to Print: Walter Duranty, The New York Times and the Ukrainian Famine of 1933*. N. p.: n. p.

Cipko, Serge. 2017. *Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response*. Regina: University of Regina Press.

Davies, Joseph E. 1941. *Mission to Moscow*. New York: Simon and Schuster.

Duranty, Walter. "Famine Toll Heavy in Southern Russia". *New York Times*. 12 Sept. 1933.

Duranty, Walter. 1935. *I Write as I Please*. New York: Halcyon House.

Duranty, Walter. "Russians Hungry, But Not Starving". *The New York Times*, 31 March 1933.

Fischer, Louis. 1935. *Soviet Journey*. New York: Harrison Smith and Robert Haas.

Fuelop-Miller, Rene. 1965. *The Mind and Face of Bolshevism: An Examination of Cultural Life in Soviet Russia*. New York: Harper Torchbooks. (Orig. pub. in German, 1926, and in English translation in the US by G. P. Punam's Sons, 1965.)

Hill, Christopher. 1982. *Lenin and the Russian Revolution*. Pelican Books.

Hobsbawm, Eric. 1994. Interview with Michael Ignatieff: An Introduction to *The Age of Extremes*. BBC4, 24 October. <https://www.youtube.com/watch?v=9Nr8ei4INh4>.

Judt, Tony. 2008. *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century*. New York: Penguin Press.

Judt, Tony with Tomothy Snyder. 2012. *Thinking the Twentieth Century*. New York: Penguin Press.

Klid, Bohdan and Alexander J. Motyl, eds. 2012. *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Koestler, Arthur. 1940. *Darkness at Noon*. London.

Koestler, Arthur. 1969. *Arrow in the Blue: The First Volume of an Autobiography, 1905–31*. New York. (Orig. pub. 1952.)

Koestler, Arthur. 1984. *The Invisible Writing: The Second Volume of an Autobiography, 1932–40*. New York. (Orig. pub. 1954.)

Lemkin, Raphael. “Soviet Genocide in Ukraine”, in Klid and Motyl, 79–81.

Lyons, Eugene. 1937. *Assignment in Utopia*. New York: George C. Harrap and Co.

Orwell, George. 1968. “Notes on Nationalism”, in his *The Collected Essays, Journalism and Letters. Vol. 3. As I Please, 1943–1945*, 361–79. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich.

Radosh, Ronald. 2012. “The Case of Eric Hobsbawm”. *Hudson Institute*. 13 October. <https://www.hudson.org/research/9319-the-case-of-eric-hobsbawm>.

Service, Robert. 2012. *Spies and Commissars: The Early Years of the Russian Revolution*. New York: Public Affairs.

Tismaneanu, Vladimir. 2012. *The Devil in History: Communism, Fascism, and Some Lessons of the Twentieth Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Utley, Freda. 1948. *Lost Illusions*. Washington Square, Philadelphia: Fireside Press.

Weizel, Eli. 2008. Mot d'accueil vernissage expo Holodomor du 30/10/13. Interview with Progres.

Weissberg, Alexander. 1951. *The Accused*. New York. (Originally appeared in German as *Hexensabbat*, Frankfurt am Main, 1951. Translated into French as *L'Accuse*, Paris, 1953, and into Ukrainian as *Kholodna hora*, Kharkiv, 2010.)

Wells, H. G. 1921. *Russia in the Shadows*. London: H. G. Doran.

Oleksandra Wallo

REVOLUTION OF DIGNITY AS SPECTACLE AND SOCIAL DRAMA IN SERGEI LOZNITSA'S *MAIDAN* (2014): REPRESENTING NATIONAL BECOMING

The dramatic events of Ukraine's Euromaidan stirred up the "desire to document" in the arts – the wish to capture history in the making and to represent the protests truthfully and effectively. Documentary cinema and theater, as well as various genres of literary non-fiction, because of their stronger claims to historical authenticity, furnished the preferred mode of representation. Moreover, because so many participants and observers realized the momentous character of what was unfolding in Kyiv and began recording what they were witnessing and experiencing almost immediately, numerous Euromaidan accounts appeared in the form of chronicles, composed of discrete texts written on different days during the Revolution of Dignity. In fact, "chronicle" became one of the most common terms used in the titles of various collections of texts that were published shortly after the conclusion of the protests¹.

According to Hayden White, a chronicle is distinguished from other modes of historical record in that its organizing principle of chronology privileges the temporal order of events rather than their narrative emplotment into a story with a clear beginning, middle, and end (16). Such a presentation emphasizes the process rather than the result and gives a generally greater sense of immediacy and objectivity. For those endeavoring to represent the Euromaidan protests, these characteristics of

¹ See, for instance, a book of mostly social media posts, *Litopys samovydtstv. Devyat' misiatsiv ukrains'koho sprotyvu* [*The Chronicle of Witnesses. Nine Months of Ukrainian Resistance*], conceived by Oksana Zabuzhko and compiled by Tetiana Teren; a collection of non-fiction in Russian, *2014. Khronika goda: Blogi. Kolonki. Dnevniky* [*2014. The Chronicle of the Year: Blogs. Columns. Diaries*], which includes texts by writers such as Serhii Zhadan, Andrei Kurkov, and Yuri Vynnychuk; and a trilogy of fiction and non-fiction from the publishing house Discursus, *Ievromaidan: Khronika vidchuttiv* [*Euromaidan: The Chronicle of Feelings*], *Ievromaidan: Khronika v novelakh* [*Euromaidan: A Chronicle in Short Stories*], and *Ievromaidan: Lirychna khronika* [*Euromaidan: A Lyrical Chronicle*].

the chronicle genre seemed especially suitable. The revolutionary events were deemed so significant that many thought it would be best to let them speak for themselves, with as little interference as possible – especially as a way to counteract the flood of propaganda and disinformation coming from the state-controlled media both in Ukraine and in Russia. For collections of non-fiction texts published in the wake of the Revolution of Dignity, minimal interference often meant that pieces written hastily during the revolution were not edited afterwards, and that multiple and varied voices of those who participated and commented on the events were included side by side under the dates of their original writing or publication. The chronicle’s ability to highlight the incremental process of a complex event was also important because of a strong sense, shared by many who witnessed the protests, that the latter have transformed Ukrainians in significant ways². The changes happened so quickly and were so surprising that many felt an urgent need to document *how* they occurred. A day-by-day chronicle of thoughts, feelings, and happenings seemed like a straightforward way to do so.

This article is an attempt of analyzing one critically acclaimed cinematic chronicle of Ukraine’s Revolution of Dignity – Sergei Loznitsa’s documentary film, *Maidan* (2014). In an effort to convey a sense of immediacy and to render palpable the process of the revolution in this film, Loznitsa famously dispensed with some narrative devices typical of documentaries, such as the unifying narrative voiceover or a focus on the stories of just a few protagonists. Instead, *Maidan* endeavors to let the viewer see and hear – as directly as possible – what the revolution looked like and how it sounded. Numerous panoramic shots of the protesters underscore the vast scope and multi-agentive nature of the Euromaidan whereas the often jarring combination of sounds emanating from the protest square, including fragments of speeches, poems, chants, music, singing, noise of street battles, shots, and snippets of protesters’ conversations, immerse the viewer in the Maidan atmosphere. The only narrative signposts in Loznitsa’s unconventional (and even confusing, according to some critics³) account of the Revolution of Dignity are the sparse intertitles that briefly state the main turning points, with dates, in the almost three-month-long protests.

My argument is that despite its “weak” emplotment and other features that make it fit the parameters of the chronicle genre, *Maidan* nevertheless

² Most commentators acknowledge that changes occurred, although they differ on the precise nature and degree of this transformation. For instance, while Marci Shore, in her widely acclaimed *The Ukrainian Night: An Intimate History of Revolution*, speaks loftily about “the transformation of human souls” (xiv), Tamara Hundorova’s assessment uses more modest terms, such as “the new skills and the new intellectual horizons that Maidan awakened in people” (175).

³ See, for example, Khromeychuk.

ends up telling a certain kind of a *story* of the Euromaidan protests. This story may be called one of *national becoming*, and it differs from the kinds of national imaginings enabled, in Benedict Anderson's celebrated theory, by traditional novels. In Anderson's estimation, the plot structure of the novel connects the "simultaneous" past and present of various characters, providing a textual figuration of their imagined national coexistence – the ordinary, daily life of a modern nation (26). This type of representation depicts the nation "as a solid community moving steadily down (or up) history", taking for granted its existence as a distinct entity and "creating that remarkable confidence of community in anonymity which is the hallmark of modern nations" (Anderson 26, 36). By contrast, *Maidan* captures the liminal historical moment of national upheaval, when there is no Andersonian "confidence of community in anonymity" and the very foundations of a national community are debated. Arguably, at such a moment simply *imagining* the nation – through the mediation of narratives that feature a few token representatives of the national community – is not enough. It becomes necessary to *see* and to *join* the national community in action in order to assert its existence and confirm or build anew its sense of shared solidarity. By virtue of its being a visual medium, Loznitsa's film can enable such *seeing* in an effective manner, but the director also resorted to a series of formal means to bring the national community, or *narod* (the term which Loznitsa uses in his interviews about the film), into sharper focus and make it the chief object of his representation⁴. Moreover, *Maidan* goes beyond simply enabling the seeing of the national community. Its preservation of the overall structure of a chronicle, selection and sequencing of scenes, camerawork, and exclusive reliance on diegetic sound underscore the nature of the Euromaidan as a social drama that was full of affect and ritual, left a mark on everyone who was involved, and whose witnessing (even through a film's mediation) can impact even the viewer.

My use of the term "social drama" comes from anthropologist Victor Turner, who meant by it "an objectively isolable sequence of social interactions of a conflictive, competitive or agonistic type" ("Social Dramas in Brazilian Umbanda", 33). Turner insisted that social dramas have an "inherent sequential momentum" or a "developmental order": "this order is not that of a story or narrative, the result of post-hoc emplotment... Rather it is the consequence of shared understandings and experiences in the lives of members of the same changing sociocultural field" (36). Thus, social drama includes several stages, "mov[ing] from unruly contestation through ritualized procedures to the restoration of order expressed in purified and recharged symbols of unity and continuity" (36). In the course of this crisis, the participants' understanding of themselves and their collec-

⁴ See, for example, Loznitsa's explanations in "Kinostrichka "Maidan"".

tive identity changes, and their common values and relations to each other are defined or redefined (46–47). The Revolution of Dignity has been described in terms similar to these, for example, by historian Ilya Gerasimov. He argued for seeing the protests as a true postcolonial revolution that birthed a new Ukraine: “[I]ndividual people with active civic positions stepped forward to protest the abuse of their rights by the tyrannical regime, and in the course of their collective action a new type of solidarity emerged, and a new Ukrainian nation came into being” (“Ukraine 2014”, 27). What Loznitsa’s film depicts, through its key emphases on Maidan the spectacle and Maidan the social drama, is the emergence of this new solidarity – the very process of national becoming.

The film begins with what is perhaps its most emblematic scene: the multitude of protesters on the Maidan sing the Ukrainian anthem. The significance of this spectacle is not lost on anyone: as one reviewer of the documentary put it, “the camera... [is placed] high overhead to show us the Ukrainian people as a single unified whole filling the entire screen” (Kaganovsky 894). This and many other long shots of this film’s mostly static camera focus the viewer’s attention on Maidan as a vast community united by a common purpose. This community speaks (or sings) the common ritual language of the nation, the two most prominent examples of which are the anthem and the exchange of patriotic greetings, “– Glory to Ukraine! – Glory to the Heroes!”. In the course of the protests, however, as the film shows, the protesters progress from using such ritualized language as a performative sign of their unity to speaking in the collective voice of the moral arbiter of events, asserting the values that distinguish their community – as a model for the entire nation – from the corrupt government. The role of the moral arbiter becomes especially manifest in the participants’ collective chanting of “Shame! Shame!” in response to the actions of the Yanukovich regime or “Glory! Glory!” during the final scenes, in which the Maidan community honors the killed protesters. One can argue that even the greetings and the anthem acquire new referential meaning by the end of the protests when the line from the anthem, “We will lay down body and soul for our freedom”, is no longer just a patriotic figure of speech and when new national heroes emerge in the Heavenly Hundred.

That the anthem acquired a new significance for the nation after the protests is confirmed by Loznitsa himself: in an interview given shortly after the screenings of *Maidan* in Ukraine, he describes how during the anthem scene, the spectators in Odesa rose to their feet and sang together with the protesters on the screen (“Serhii Loznytsia pro film “Maidan””). The effects of Maidan the social drama were so strongly felt by Ukrainians in the wake of the protests that even seeing a filmic representation of the events triggered in the audience a participatory response. By singing the anthem along with the film, the spectators in Ukraine affirmed their

identification with the protesters and experienced, either for the first time or again, the newfound national solidarity⁵.

The iconic collective anthem-singing scene is featured twice in the film. The function of this repetition is not only that of accurate representation (i. e., to give the viewer a sense of the anthem's constant presence and importance on the Maidan), but also a structural one. When this scene opens the film, it serves as an emblem of Maidan as a phenomenon and an effective means to introduce the viewer to it. It inaugurates the representation of the first, peaceful stage of the protests and focuses on Maidan the spectacle. The second anthem-singing scene comes after forty-five minutes of the film; it ushers in the subsequent, more revolutionary stage of the protests and highlights Maidan the social drama. The latter sequence in the film is bookended by two visually parallel long shots of protesters on the square, only in the first scene they are pledging to lay down their heart and soul for their country in the ritual words of the anthem, and in the second one, they are honoring their fallen compatriots who have actually done so in a public funeral ceremony on the Maidan – to the mournful folk tune of “Plyve ka-cha” [“The duck swims”]. As I will demonstrate below, the two parts of the film also differ from each other somewhat in terms of cinematic devices: the length of takes, the range of shots, predominant camera angles, the stillness or movement of the camera, the use of black screen, etc.

The initial twenty minutes of the film, up to the first intertitle that offers a brief explanation of what we have just seen, emphatically showcase the spectacle of Maidan: we see the crowds on the square singing, dancing, cooking and distributing food, or protesters inside an occupied building walking around, resting, and administering first aid. There is a minimum of spoken language in the first few minutes of the film, which invites the viewer to focus on the visual richness of the long shots instead, all of which direct our attention to the protesters. We are encouraged to take in the sheer quantity of them as well as their diversity in age, gender, and perhaps social status, if one judges by their clothing. These shots highlight the peaceful nature of the protests as well as the representativeness of Maidan, which can be taken as a micro-model of the nation. The scenes that come after several minutes of mostly visual information do contain verbal explanations of the reasons for the protests – as voiced by the protesters themselves. We hear excerpts from speeches delivered on the Maidan stage both by some politicians and by rank – and – file participants; these range in style from incisive analyses to naive appeals to amateur poetry, which serves to underscore Maidan's

⁵ Incidentally, playwright Natalia Vorozhbyt, who has co-authored a documentary drama, *The Maidan Diaries*, reports the same participatory response in the Kyiv audiences when they would see the actors on stage sing the Ukrainian anthem (*Maidan vid pershoi osoby* 191).

democratic character and portray this initial part of the protests as one of passionate collective meaning-making.

After the first twenty minutes, Loznitsa's film gives us the first visual glimpse of Maidan the social drama. Turner distinguished four phases in a social drama: "(1) *Breach* of regular norm-governed social relations; (2) *Crisis*, during which there is a tendency for the breach to widen. (...) (3) *Redressing action* ranging from personal advice and informal mediation... to formal juridical and legal machinery... to the performance of public ritual; (4) *...reintegration* of the disturbed social group, or... the social recognition and legitimation of irreparable schism between contesting parties" ("The Anthropology of Performance", 74–5). The Euromaidan protests went through all of these phases, with the crisis deepening several times as a result of inadequate redressing action by the government and the violence directed at the protesters by the Yanukovich regime, and provisionally ending with Yanukovich's escape, which served as a *de facto* recognition of the incompatibility of the criminal president's vision of Ukraine and the one that emerged on the Maidan. The initial, smaller breach, caused by Yanukovich's failure to sign the Association Agreement with the European Union, was soon followed by another, when the Berkut police violence against the student protesters compelled hundreds of thousands of Ukrainians to join in and redefine the initial meaning of the protests.

After the first intertitle, the film includes a visual representation of the breach with normality in the shot of massive barricades, adorned with blue – and – yellow flags; these surround *Maidan nezalezhnosti* and force Kyiv traffic to be rerouted. On the whole, the film closely follows only the Maidan portion of the entire social drama of Euromaidan. This is because its chief focus is not on the actions of the Yanukovich regime or other high-profile political actors (this side of the drama is often briefly summarized in the intertitles), but rather on the process of national becoming that occurred on the Maidan and was enabled by the Euromaidan events. Thus, while we do hear early in the film a voice from the Maidan stage that mocks Yanukovich's last-minute backing out of the Association Agreement, or a little later, a voice that lambasts the regime's spreading of lies about the protests through mass media, the camera continues to direct the viewer's attention to the Maidan community instead: we see multitudes of protesters going about their new Maidan lives in an organized and hopeful way, generating a feeling of joyful and purposeful solidarity rather than anxiety or anger that might seem more appropriate for crisis.

For example, we see a long scene that depicts one of Maidan's well-organized kitchens. Both men and women are busy making sandwiches and carrying supplies in and out. Under a hand-written sign that asks for volunteers, a number of protesters are standing in line to offer their service, but we overhear a voice politely informing everyone that no further help is

needed today. A woman's voice gives clear orders to someone about the process of food distribution and ends her instructions with a loud and cheerful "shchyro diakuii!" [sincere thank you]. The entire scene is punctuated with upbeat exchanges of greetings, "– Glory to Ukraine! – Glory to the Heroes!", which together with a small sign on the back wall, bearing the inscription "Za Ukrainu!" [for Ukraine], serve as reminders of how the protesters understand the overall purpose of their activity.

What the film captures in this and many similar scenes, usually given in long takes, is the experience of Maidan as *communitas*. The wife of Victor Turner, anthropologist Edith Turner recently defined this phenomenon as "the sense felt by a group of people when their life together takes on full meaning" (1), and Victor Turner himself considered *communitas* a very likely possibility in the conditions of liminality that are typical of the crisis phase of a social drama. The Euromaidan was very recently characterized as a *communitas* by Danish social scientists Mie Scott Georgsen and Bjørn Thomassen. These scholars saw Maidan *communitas* in the peculiar combination of "unmediated unity and spontaneous freedom" felt by the protesters, who volunteered their time, resources, and talents with great joy and often functioned "as a joint subject", despite numerous differences between them (206, 207). Maidan *communitas* grew out of the unfolding social drama, yet overshadowed it in the early days and months of the protests, as Loznitsa's film attempts to show. Seeing, experiencing, and joining Maidan *communitas* became the most important part of the Ukrainian revolution, according to many.

Part of the work of Maidan *communitas* was putting the experience of Maidan into words and articulating for Ukrainians the main values of their community. At the grassroots level, this was often done in amateur civic poetry. Loznitsa's film portrays this aspect of the protests extensively, giving the viewer numerous scenes early on in which protesters passionately recite the poems they had written for and because of Maidan. The outpouring of poetry during the protests as a phenomenon in its own right has been commented on by several cultural critics⁶. They have written of its affective and expressive functions and have analyzed how it captured "the mythological truth of the real historical event, "the Revolution of Dignity"" (trans. mine; Kononenko 20). All of these functions of poetry can be discerned in the film, but the sheer volume of recited poems in the first part of *Maidan* gives the impression that together with songs and chants, poetry constituted the "music" or, to use a cinematic term, the "soundtrack" of the peaceful stage of the revolution. Despite its often inferior aesthetic quality, amateur poetry became a way for protesters with any ability to versify to join their individual voices to the emerging collective voice of Maidan.

⁶ See, for example, Kononenko and Galina & Shtypel.

The Maidan *communitas* gave protesters a vision of what their national community could be like; experiencing it together forged new emotional and psychological bonds between millions of Ukrainians “who formerly had little or nothing in common” (Georgsen and Thomassen 210). Because relatively peaceful work and enjoyment of *communitas* lasted for a long period of time on the Euromaidan, the new feelings of solidarity had a chance to mature. The two-hour film devotes its first forty-five minutes to the portrayal of this initial phase of the protests, which concludes when the parliament passes a series of anti-democratic laws in an effort to criminalize the Maidan. Shortly after the intertitle that informs the viewers about the passing of this legislation and after we witness the second anthem-singing scene, the mood on the square becomes distinctly more revolutionary, with passionate appeals from the stage to ignore the illegally passed draconian laws and several shorter scenes depicting confrontations with the riot police. The crisis phase of the social drama on Maidan deepens, and this change is symbolized by what is the most conspicuous movement of the film’s otherwise usually static camera. As billowing smoke and sounds of shots fill the screen, the cameraman himself gets hit and runs for cover, with the next several seconds of the film passing in a disorienting blur. Right after this scene, we hear the protesters chant: “Re-vo-lu-tion! Re-vo-lu-tion!”

According to one commentator, “this suddenly jarring movement is a direct signal to us, the viewers (...) that we have gone from mere observation to direct participation” (Kaganovsky 894). This perceptive comment confirms that at this point in the film, Maidan the social drama definitively supersedes Maidan the attractive spectacle. The character of camerawork itself changes in several subtle, yet noticeable ways: the takes become shorter to emphasize the faster pace of the action and medium shots are used much more frequently, with the view often temporarily blocked by protesters moving in front of the camera, which creates the illusion of being in the thick of the action. While the camera remains mostly static, in a few scenes it does tremble from the action of street battles happening right in front of it. In addition, only in this part of the film does the director make use of the black screen without intertitles to occasionally separate one dramatic scene from another and one revolutionary day from the next. This screen sometimes serves as a moment of respite from the very intense activity on the square, and sometimes the pause it creates invites uneasy reflection about the gravity and the danger of what we have just seen. This is one way in which Loznitsa casts the viewer in a participatory role, but there are others. While the film cannot let the viewer directly experience what it is like to be choking and tearing from tear gas (used repeatedly against the protesters in front of our eyes), it can and does impact our senses of vision and hearing in a manner in

which they were affected on the Maidan. For example, our field of vision is often blocked by smoke from explosions and by protest fires and the diegetic sound in this part of the film often includes the urgent, incessant din caused by the protesters' digging up of cobblestones.

Despite the differences between the two parts of the film that represent two stages of the protests, Loznitsa's documentary does help one see the continuity between the peaceful and the violent stages. The film demonstrates that the methodical collective work of the first stage now gives way to no less focused collective participation in street battles. The shots featuring the neat stacks of jars filled with jam in the Maidan kitchens are visually parallel to the equally neat stacks of tires for future use in the protest fires. Similarly, the busy food preparation and distribution scenes are now echoed in the scenes that show protesters of different ages and gender digging up, breaking and passing along stones or building barricades. There is a clear sense that the protesters on the square carried their earlier experience of *communitas* into the new crisis phase of the social drama and continue to act out of the sense of solidarity built in the first stage of the protests.

In her book on *communitas*, Edith Turner has a chapter on this phenomenon during revolutions; she states that *communitas* can be "associated with love of one's country, with a strong protective sense of justice which, under tyranny, might explode in violence" (91). Loznitsa's film gives insight into how this occurred on the Maidan, with the protracted crisis phase of the social drama not reaching the phase of redressing action in spite of numerous appeals to the regime to take the protesters' demands seriously. One poignant scene from the second part of the film captures such an appeal made on the Maidan by the religious authorities, who on behalf of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations called the Yanukovych regime to redressing action and reiterated their demand for a swift investigation into the beating of student protesters by the riot police. Their appeal explicitly affirmed the protesters' right to stand up for justice and for their dignity. The latter, of course, was the value that eventually emerged as the central one in these protests and gave the revolution its distinctive name.

The scenes that follow this one, however, show that instead of reasonable redressing action, the regime responds with even more violence, escalating the conflict. Forced to radicalize, the protesters defend the basic values articulated on the Maidan by engaging in violence in return. As this part of the social drama plays out, the process of national becoming does not fade into the background, but only grows more palpable. For instance, while the camera shows the protesters surrounded with fires and enveloped in black smoke, a voice from the stage repeats the words from an earlier Maidan speech by actress Ada Rohovtseva: "...your resistance, our resistance is our dignity. (...) For a human being without

dignity is not fully a human being. And a nation without dignity is no longer a nation” (trans. mine; *Maidan*, min. 93). It is only this perception of something greater than oneself being at stake that can explain what we see in the final shots of Maidan in battle. As an agitated voice calls out from the stage asking the protesters to reinforce the barricades or to take the bridge, the viewer sees the Berkut police running and shooting with live ammunition while groups of protesters attempt to push them back or are going about their Maidan duties almost unperturbed. In this dramatic scene, the camera, positioned high above, moves once more, quickly following a call to the protesters to pay attention to a specific area of fighting. The effect of this sudden and quick panning motion is that of jolting the viewer once again from observation to participation.

Loznitsa’s film shows that the phase of redressing action finally comes in the social drama of Maidan not through any actions of the utterly discredited Yanukovich regime, or the legal work of the Ukrainian parliament, but in the form of a “public ritual” – the funerals of the killed protesters on the Maidan (“The Anthropology of Performance”, 75). This seems fitting, as by this point in the protests, Maidan has become the chief moral authority of the nation. Through this public ritual, the Maidan community restores the honor of those whom the regime had redefined as criminals and bestows upon them the status of heroes. At this moment, with the coffins carried across the square and the multitudes of people chanting “Heroes Don’t Die!”, Maidan comes full circle and once again becomes a spectacle. The significance of this spectacle has been eloquently described by one protester, whose Russian-language social media post from February 23, 2014, was included in *Litopys samovydtziv. Devyat’ misiatsiv ukrains’koho sprotyvu* [The Chronicle of Witnesses. Nine Months of Ukrainian Resistance]: “...go. Take your kids and go, regardless of the side you took in the conflict or your actions a month ago – whether you supported, condemned, or were a neutral Switzerland. Go and look at your compatriots who perished, at your torn and burned country, lest someone once again will put rose-colored glasses on you. Look and weep” (trans. mine; 147). This post implies that seeing what it actually cost the Maidan community to assert and defend the Ukrainians’ right to a democratic government that would treat them with dignity should act as an antidote to political naiveté, passivity, or indifference – all typical Ukrainian attitudes which the protesters fought hard to overcome.

Loznitsa’s *Maidan* ends with the last intertitle that informs the viewer about the magnitude of the human cost of the Revolution of Dignity, as well as about the fleeing of President Yanukovich from Ukraine. This intertitle brings to conclusion the film’s tracing of the social drama, the fourth phase of which, according to Victor Turner, may consist of “the social recognition and legitimation of irreparable schism between con-

testing parties” (“The Anthropology of Performance”, 75). The juxtaposition of the high numbers of casualties among the protesters with the fact of Yanukovich’s leaving confirms that the “schism” is final and the revolution complete. Yet we read this intertitle with the sound of the bells tolling in memory of the fallen protesters. This haunting sound continues from the previous shot that depicts numerous people on the Maidan mourning the dead in front of makeshift memorials, and it extends beyond the ending of the film to accompany the rolling credits.

When asked in interviews why he ended the film with the funerals, Loznitsa stated that he meant these scenes as a remembrance of individuals who had lost their lives. He added that unlike the common practice of erecting monuments to the unknown soldiers, building memorials to concrete people who perished can prompt one “to study history” (trans. mine; Slipchenko). The tolling of the bells that extends beyond the chronicle of Maidan events in this film is yet another call to remember. It is akin to a host of other stylistic choices made by the director in this film in an effort to keep Maidan and its revolutionary potential present for Ukrainians rather than consign it to the past. One of the premier symbols of Andersonian imagined community of the nation is the tomb of unknown soldiers – a rather abstract sign of a nation’s supreme value that invites “ceremonial reverence” (Anderson 9). As a vivid story of national becoming that plunges the viewers into the captivating atmosphere of Maidan *communitas* and allows them to experience its affect anew with every viewing of the film – be it joy, solidarity, or a very real pain from witnessing the deaths of one’s compatriots – Loznitsa’s *Maidan* strives to make mere “ceremonial reverence” impossible. By keeping the cost of the Ukrainian Revolution of Dignity so central and so real, this film seeks to ensure that the values that the protesters defended and the changes that they won for Ukraine are here to stay.

Works Cited

2014. *Khronika goda: Blogi. Kolonki. Dnevniki*. Folio, 2015.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed., Verso, 2016.

Georgsen, Mie Scott and Bjørn Thomassen. “Affectivity and Liminality in Ritualized Protest: Politics of Transformation in the Kiev Uprising”. *Theory & Psychology*, vol. 27, no. 2, 2017, pp. 198–214.

Gerasimov, Ilya. “Ukraine 2014: The First Postcolonial Revolution. Introduction to the Forum”, *Ab Imperio*, vol. 3, 2014, pp. 22–44.

Galina, Maria and Arkady Shtypel. “Ukraine – Poetry, Maidan, Revolution”. *Poem: International English Language Quarterly*, vol. 3, no. 2, pp. 189–198.

Hundorova, Tamara. "Ukrainian Euromaidan as Social and Cultural Performance". *Revolution and War in Contemporary Ukraine: The Challenge of Change*, edited by Olga Bertelsen, ibidem-Verlag, 2017, pp. 161–179.

Ievromaidan: Khronika vidchuttiv [kolektsiia ese Tarasa Prokhas'ka, Ivana Tsyperdiuka, Iuriia Andrukhovycha, Serhiia Zhadana, Iuriia Vynnychuka]. DISCURSUS, 2014.

Ievromaidan: Khronika v novelakh [Vladyslav Ivchenko, Oleksii Chupa, Maryna Ieshchenko, Roman Povzyk, Ievhen Manzhenko, Anna Trokhymenko et al.] Discursus, 2014.

Ievromaidan: Lirychna khronika [Ievheniia Bil'chenko, Halyna Kruk, Kateryna Kalytko, Borys Khersonskii, Pavlo Korobchuk, Vasyly' Makhno, Maryana Savka, Marianna Kiianovs'ka et al.]. Discursus, 2014.

Kaganovsky, Lilya. Rev. of *Maidan*, by Sergei Loznitsa. *Slavic Review*, vol. 74, no. 4, winter 2015, pp. 894–895.

Khromeychuk, Olesya. "Nasyllia na eksport? Ukrain's'ke "ekzotychnе" kino v Londoni". *Krytyka*, 23 October 2014. <https://krytyka.com/ua/community/blogs/nasyllia-na-eksport-ukrayinske-ekzotychnе-kino-v-londoni>.

"Kinostrichka "Maidan": "Tsei fil'm zhyve za svoimy zakonamy i predstavliaie bachennia odnogo avtora"". Hromads'ke telebachennia. 21 July 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=XECuvxKyfVg>.

Kononenko, Ievheniia. "Ievanheliie vid poetiv". *Krytyka*, vol. 3–4, 2015, pp. 20–27.

Litopys samovydstiv. Devyat' misiatsiv ukrains'koho sprotyvu, conceived by Oksana Zabuzhko, edited by Tetiana Teren, with a foreword by Svitlana Alexievich, Komora, 2014.

Loznitsa, Sergei, director. *Maidan*. Atom & Void, 2014.

Maidan vid pershoi osoby: Mystetstvo na barykadakh. Feniks, 2016.

"Serhii Loznytsia pro fil'm "Maidan"". Hromads'ke telebachennia. 20 July 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=466ZY8jBlqw>.

Shore, Marci. *The Ukrainian Night: An Intimate History of Revolution*. Yale UP, 2017.

Slipchenko, Kateryna. ""Tse bula antyradians'ka revoliutsiia." V ukrains'kyi prokat vyishov fil'm Serhiia Loznytsi "Maidan"". ZAXID.NET. 24 July 2014. https://zaxid.net/tse_bula_antiradyanska_revolyutsiya_n1316215.

Turner, Edith. *Communitas: The Anthropology of Collective Joy*. Palgrave Macmillan, 2012.

Turner, Victor. "Social Dramas in Brazilian Umbanda: The Dialectics of Meaning". *The Anthropology of Performance*. PAJ Publications, 1986, pp. 33–71.

Turner, Victor. "The Anthropology of Performance". *The Anthropology of Performance*. PAJ Publications, 1986, pp. 72–98.

White, Hayden. "The Value of Narrativity in the Representation of Reality". *The Content of Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Johns Hopkins UP, 1987, pp. 1–25.

МАЙДАН *INSPIRANTE*. ШУКАННЯ ГЕНДЕРНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Ще 1948 року професор Г. Ващенко подав статтю під назвою «Українська жінка і наше майбутнє», у якій повідомив читача, що ліві поставили собі як завдання боротися за повну емансипацію жінки, щоб зрівняти її у правах і обов'язках із чоловіком. У цьому реченні блиснув яскравим промінням ранній спалах оптимізму. На превеликий жаль, цей спалах відразу почав блякнути. Наступні рядки підтверджують традиційне українське бачення жінок, погляд, який збігається з переконанням самого автора, але який запобігає прогресу, а саме: «Вірне розв'язання такої ідеології полягає не в тому, щоб зрівняти жінку й чоловіка в правах і обов'язках, а щоб створити такі умови життя, що при них жінка, з одного боку, жила б повноцінним особистим і громадським життям, а з другого – якнайкраще виконувала своє основне призначення – бути матір'ю»¹. Це традиційне уявлення про українську культуру як матріархальну підтверджує аргумент, що в Україні панують жіночі цінності й жінки наділені повними правами та можливостями. Але насправді цей ретельно введений ідеалізований образ не відповідає дійсності. Водночас обмежений прогрес у досягненні мети жіночої справедливості залишається парадоксом.

Цей парадокс викликає низку запитань. Якою мірою щось на зразок фемінізму необхідне для поліпшення статусу жінок? Наскільки матріархальний міф сповільняє розвиток феміністської свідомості й запобігає зусиллям досягнути гендерну справедливість? Чи постійне посилення на цю парадигму дасть можливість українському суспільству перейти до змін, які прямують на досягнення гендерної справедливості як на словах, так і на ділах. На практиці матріархальна парадигма все ще майже в повності домінує в українському суспільстві, незважаючи на цілковито очевидну її невідповідність сьогочасним українським патріархальним реаліям.

Сучасні заходи запровадити поняття статевої рівності в українське суспільство всерйоз почалися 1991 року серед невеликого

¹ Календар-альманах на 1948 рік. С. 105.

контингенту жінок, налаштованих на реформи. 1993 року перша самопроголошена феміністка, покійна Соломія Павличко, підняла це питання для громадського обговорення у своїй статті під назвою «Чи українська наука потребує феміністичну школу», якою ввела феміністичну ідеологію як тему обговорення. Того самого року виникла ідея якимсь чином створити досі незвичний тип української жінки. Відповідно, появилось нове періодичне видання – *П'ята Пора*, яке засновники означили як «перший феміністичний журнал». В інавгураційному числі опубліковано інтерв'ю з американською феміністкою Мартою Богачевською, де вона заохочує жінок ствердити свою самодостатність, підкреслюючи те, що українські жінки й не повинні спиратися на чоловіків, щоб підвищити свій статус.

Але навіть таке інтерв'ю не уникнуло пересічного українського поняття у своїй фотографічній уставці традиційної фемінності. Світлина відображає літню жінку з піднятими руками, пальці правої складені в тризуб, а в лівій вона тримає два вишиті українські рушники. Біля неї маленька дівчинка підносить плакат із написом: «Боже, нам єдність подай!»². 3 червня 1994 року журнал *Україна* публікує перший фрагмент зі своїх перекладів західної літератури – Simone de Beauvoir, *Second Sex* (Друга стать). Фотографічна уставка наново суперечить текстові, нагадуючи минулорічну *П'яту Пору*. Між двома чоловіками, вдягненими по-діловому, стоїть гарна молода дівчина. Раптовий порив вітру підносить її спідницю й оголює фігурний задок у білих трусиках.

Наразі читачів таких текстів, як, наприклад, *Перша Пора*, ще обмаль, але поряд простежуються й прогресивні зміни³. До того ж, особливо між молодшими жінками, мало-помалу панівний патріархальний ідеал починає втрачати свою силу. Отже, така справа: зусилля перших феміністок зводяться до підвищення свідомости щодо необхідности ставити під сумнів певні питання стосовно жіночої рівности з чоловіками, включно з підготовленням міцної бази справедливости, на основі якої чергове покоління зможе будувати нову культурну парадигму, більш прихильну до жінок.

Словом, із нечисленними винятками перша хвиля феміністок скерувала свої зусилля в бік намагання підтвердити фемінізм як бажаний суспільний ідеал, хоч не без крайнього опору з боку консервативних кіл, що підтверджують необхідність створити оточення, яке давало б змогу жінкам залишатися справжніми жінками. В та-

² П'ята Пора. 1993. Січень. С. 4–5.

³ Нещодавно новий національний огляд зазначив, що 81 % жінок і 73 % чоловіків проголосували за рівність та 61 % представників обох статей голосували за збалансованіше життя. Виставила на Facebook Тамара Злобіна 11/10/18. URL: <http://5ovidsotkiv.org.ua/>.

ких умовах поширений культ метаматеринства залишається домінуючим символом жінки. Проте ці ранні феміністки все-таки переконали законодавців у важливості формального обговорення дискримінації жінок. Уперше в історії України Верховна Рада погодилася скликати сесію, щоб обговорити нагальну необхідність виправити несправедливість жіночої дискримінації. Але, як завжди, підкреслювалося поширене переконання, що, незважаючи на всі свої соціальні досягнення, жінки неминуче зв'язані приписами своєї святої гендерної місії. Безконечно повторювалася фраза «Жінка повинна залишитися жінкою».

Друга хвиля

Чергове покоління народилося або вже доходило до зрілості з набором цінностей, які підказували їм кинути виклик на «статус-кво». Під впливом західних ідеалів, частішого висловлювання власних бажань і думок, включно з особистим все більшим сприйняттям відсутності культурної парадигми, відповідної сучасній порі, молоді реформатори дійшли переконання в необхідності змін, які втілюють частину західних ідей і рівночасно зберігають певні традиційні українські ідеали, створюючи таким способом нову культурну парадигму, яка втілює сучасні цінності.

Ігноруючи такий ідеал, друге слухання (2004) продовжує своє попереднє обговорення ключової проблеми, тобто подолання дискримінації жінок без відкидання свого традиційного переконання, що «основне жіноче завдання – бути матір'ю». Упродовж двох з половиною годин дебатів законодавці знову не дійшли розв'язки проблеми жіночої меншовартості в українському суспільстві. Однак роком пізніше, 8 вересня 2005-го все ж таки запроваджено безпрецедентний закон про рівні права та можливості жінок і чоловіків. Закон утверджується з першого січня (2006) як найперше в країні юридичне визначення упередження на основі статі. На жаль, закон залишається на папері через цілковиту нестачу відповідного механізму для його виконання.

У наступному скликанні (2006) гендерна освіта виявилася головною темою обговорення. Цікаво, що цього разу активну участь у слуханні брали чоловіки, хоча раніше переважали саме учасниці-жінки. Тим часом у школах уже встановлено гендерно орієнтовані програми; заснуються гендерні центри в різних містах; написано низку дисертацій з цієї тематики; зростає кількість науковців, які працюють над гендерними темами, хоча ці досягнення ще не проходили меж академічних та розповсюджених NGO. А втім, постій-

ний барабанний заклик до реформ свідчить про дальшу нестачу механізмів реалізації пропонованих змін, включно з недосконалим осмисленням питань стосовно прав жінок, і часто в супроводі чоловічих висловлювань, як-от: «Чого ж жінки шукають? Чи в нас вони не завжди панували у себе вдома? Хіба це не фемінізм?». Цілковито хибне розуміння такого поняття!

На жаль, у самих реформаторських зусиллях міститься фатальна слабкість, яка своїм порядком гальмує реформаторський процес. Чимало жінок, зокрема реформаторки, ще не збагнули гегемонічної патріархальної культури мінливого світу, у якому вони зараз живуть, у якому жінки поки що існують як нижчі істоти, жертви патріархальної системи, яка опосередковує їхню підпорядкованість шляхом ефективної соціалізації.

В Україні 2008 рік став визначальним моментом поступу в пошуку змін у гендерній динаміці. Оскільки перші активістки виховані в радянському середовищі, вони були схильні до реформ згідно з дійсною системою. Але, незважаючи на таке минуле, ця перша хвиля активісток таки розбила застарілу основу для колишніх вірувань і успішно почала встановлювати базу нової структури, більш прихильної до жінок.

Молоде покоління досягло повноліття з набором нових вартостей, які підказували їм кинути виклик статус-кво. Сьогодні ця вже дозріла молодь, вихована на західних принципах, із розумінням свого традиційного статусу в українському суспільстві, переосмислює власний пошук самореалізації відповідно до нового культурного оточення. Її мета – зумовити встановлення чогось зовсім нового, яке б утілило вищезгадані найкращі риси обох світів, західного і традиційно українського⁴. Звісно, що такі соціальні зміни в культурній парадигмі, яка вперто окреслює традиційні українські вартості, будуть стикатися з усякими перешкодами, оскільки вони пробиваються через соціальну структуру, яка може по-ворожому ставитися до будь-яких трансформацій. А до того ж для здійснення своєї мети молоді реформаторки потребували широкомасштабної співпраці з прихильними організаціями, чого їм ще досі бракує.

Поважна частина молоді, яка прагнула таких зрушень, прийшла до повної зрілості приблизно 2008 року. Того року появилася безстрашна група молодих жінок, переважно студенток, які обрали пряму конфронтацію як засіб прискорення досягнення новосформульованих переконань. Одна частина, більш відважних, створила організацію під назвою «Фемен», яку очолила західноорієнтована

⁴ Для детального опрацювання процесу див.: Rubchak, Marian J. *New Imaginaries. Youthful Reinvention of Ukraine's Cultural Paradigm*. New York ; Oxford : Berghan Books, 2015.

Анна Гуцол, з амбітною програмою підірвати сексуальну експлуатацію жінок. Таким суперечностям немає аналогів в українській історії. Спочатку протести проти насильства відбувались у формі вуличного театру, але незабаром вони перетворилися на демонстрації з додатковими цілями майже оголених дівчат. Своє оголення вони пояснювали тим, що такий підхід має максимальний ефект, що він приверне більшу кількість глядачів і слухачів, готових вислухати їхні цілі. Натомість фатальна слабкість цього реформаторського угруповання полягала в тому, що дівчата не змогли змобілізувати достатню, а все-таки дуже потрібну, підтримку в ширшому українському суспільстві на те, щоб перетворити свою організацію на масовий рух. Кінець кінцем дівчата зникли з України, залишивши за собою дещо підвищену свідомість у певних колах, які, однак, не організовували жодних схожих протестів.

Слід підтвердити, що будь-який виниклий соціальний рух стикається з перешкодами, особливо коли він пробивається через соціальну структуру, яка здатна по-ворожому ставитися до перебудування суспільних структур. А цього й не бракувало цій протестувальній молоді. Отож, ранні сподівання, ранні обіцянки «Фемен» перед собою й перед суспільством заради свого розпорошування й фатального захоплення посиленої уваги ЗМІ. Відповідно рух «Фемен» утратив свою актуальність в Україні, але залишив тимчасову підвищену свідомість, яка спочатку впливала на деякі події, як-от маршування різноманітної натовпи прихильників-співців у пам'ять сторічного ювілею Міжнародного дня жінки й ухвалення слова «фемінізм» в загальнодоступному масштабі⁵. Таке явище чи не перше в історії України!

Незважаючи на нову, репресивнішу атмосферу в Україні, яка появилась 2010 року з новим президентом, молоді реформатори продовжували свої намагання сформувати позитивніше ставлення до спроб змінити суспільне поведження із жінками. Вони вимагали піднесеної нюансованої оцінки культурних зрушень у сучасній атмосфері, вже звільненій від вимушених наказів, які в минулому так пригнічували індивідуальну думку.

Майдан

Листопад, 21, 2013

4:00

Коли протестувальна молодь завершила участь у мирному марші проти українського уряду, що до певної міри утвердили їхні за-

⁵ Березень, 2013.

хідні ідеї, якими молодь дедалі частіше захоплювалася, учасники рушили на Майдан. **Година четверта.** Деякі з них уже спали, а інші ще ділилися враженнями від подій дня, коли раптом прозвучали страждальні крики. Урядові поліцаї, озброєні гумовими кийками, нападають на неозброєну молодь і починають нещадно її бити. Вже чимало людей користувалися новою технологією, особливо мобільними телефонами, які значною мірою помножили комунікацію. Завдяки цій технології звістка про страшний напад поширилася, як спалах вогню. Для громадян, а між ними були й батьки тої ж молоді, ситуація негайно стала нестерпною. Через відчай люди почали мобілізуватися. Почалася досі не передбачена Революція гідності.

Хто ж у такому трагічному моменті був здатний уявити такі монументальні зміни, які вже стоять на межі вибуху революції, що доведе до змін, які матимуть такий драматичний вплив на дальший розвиток українського суспільства! Щодо жінок, то чи з-поміж них були досить перспективні, щоб передбачити будь-які приголомшливі перетворення українського суспільства, які вже повільно посуваються, хоч іще не дуже там помітні? Але потрібно повторити, що вони все ж таки в русі й чимраз більше наростають.

Незважаючи на те, що майже половину учасників на Майдані становили жінки, зазвичай ЗМІ їх ігнорували. Від самого початку революція виявляла чоловіче обличчя. Без огляду на мінімальність бойової жіночої служби на Майдані, все-таки жінки, які заявили про своє бажання активнішої служби, залишили сліди занепокоєння несправедливістю проти жінок.

Дивують також західні аналізи, які своїм порядком виявляють схильність до окреслення жіночого вкладу як мінімального. Нещодавно на конференції я прослухала доповідь, у якій наводився майже той самий аргумент⁶. Доповідачка виправдовувала відштовхування жінок тим, що, мовляв, таким способом чоловіки захищають жінок від усяких ворожих нападів⁷. Таке лицарське пояснення викликає двосторонній ефект – прагнення захистити від руйнівної участі слабку половину, з одного боку, і повсюдний сексизм в українському суспільстві, що призводить до негативних стереотипів, з другого боку. Далі доповідка цитувала американську дослідни-

⁶ Ніколаєнко подає як переконливе джерело цього погляду: Rossmann, Sabine. To Serve Like a Man? – Ukraine's Euromaidan and the Questions of Gender, Nationalism and Generational Change. In *Eastern European Youth Cultures in a Global Context*, eds. Matthias Schwartz and Heike Winkel. New York : Palgrave, 2016. 374 p.

⁷ Ніколаєнко Олена. Gender Differences in Protest Participation: Findings from the 2013–2014. Revolution of Dignity in Ukraine. Доповідь у Бостоні, 7 грудня 2018 року.

цю, яка аж ніяк не збагнула ситуації, на підтвердження аргументу, що жінки менш схильні, ніж чоловіки, займатися конфронтаційною діяльністю, і що більшість жінок не заперечує своїх традиційних ролей⁸. Вона базувала свої висновки на багатьох ретельно проведених інтерв'ю та опитуваннях, але чи може бути, щоб респонденти надавали такі відповіді, які вони особисто хочуть почути як слухачі, а не описували подій точно такими, як вони насправді відбувалися⁹? Все це чекає додаткового дослідження й глибшої аналізи.

Неодноразові жіночі прохання про дозвіл на боротьбу поряд із чоловіками на барикадах Майдану були відхилені, навіть фізичною силою. Відповідь на таку брутальну поведінку постійно повторюється, але згодом було додано нові причини – турбота про безпеку тих, хто не може захистити себе через замалу підготовку і бойовий досвід. Цікаво було б дізнатися, а коли чоловіки набули такого досвіду. Ймовірно, що жінки-бійці, заявляв далі комендант Парубій, дезорієнтувалися б під час бою і призводили б до травмування чи навіть смерті самих себе або інших. Інтерв'ю, проведені під час і після кривавих подій, свідчать про значне скорочення участі жінок у протестах. Різні опитування й діаграми вказують на падіння залучення жінок наполовину в ході революції. Чим це пояснюється? Найчастіше підкреслюються сімейні обов'язки, але переконливіше, на мій погляд, те, що постійне виштовхування жінок захищало чоловіче патріархальне становище, і таким способом вони стверджували свою мужність.

На Майдані вищезгадана технологія уможливила соціально опосередковане спостереження за тими подіями, щоб учасники стали свідками, у яких вони беруть участь. Заради новонародженої самореалізації, підвищення емоційного стану протестувального народу й доступності нової технології, деякі жінки почали переосмислювати свій погляд на власне становище й ставити під сумнів свою роль у битві. Вони по-новому сприймали революційні події, ділили враженнями від них. Усе це спонукало їх діяти у власних інтересах з метою зміцнення рішучості боротися нарівні з чоловіками за ідеал, який вони з ними поділяли. Постійне чоловіче наполягання на нижчості жіночого стану й слабкості нарешті стало жінкам нестерпним¹⁰. Обурені такою патріархальною динамікою, частина учасниць наново усвідомлювала свій нижчий статус в українському суспільстві, що зумовило діяння у власних інтересах з підвищеною метою змінити цю жалюгідну ситуацію. Обмежена кількість жінок

⁸ Ніколаєнко, 12.06.2018.

⁹ Там само.

¹⁰ Онлайн-інтерв'ю з Анною Черненко з Києва, учасницею подій на Майдані.

відмовилася від дальшої співпраці з чоловіками й почала організувати жіночі сотні (курені). У Києві з'явилися три сотні; між ними найславніша 39 Жіноча сотня Самооборони Майдану, організована жінками з феміністським баченням. Тоді ці жінки ще не називали себе феміністками, але їхні дії вказували на піднесення кодування феміністичної свідомості¹¹. Київська ініціатива спонукала поширення сотень, і вони почали формуватися по різних містах України.

На Донбасі, куди революція пересунулася 2014 року, гендерний двійковий поділ знову прийнятий як належне. Відповідні ролі й там розподілялися – чоловіки героїчно борються на барикадах, а жінки працюють на кухні або очищують площу. Проте, на відміну від Майдану, жінки з самого початку активніше брали участь у боях, і між ними були ті, які виконували свою службу з відзнакою. Незважаючи на жіночу заслугу, про чоловіків на Донбасі в серпні 2014 керівник Правого сектору Дмитро Ярош заявив, що «через досвід боротьби з фронтом вироблено нову українську ідентичність (...) з тієї групи **чоловіків** (наголос мій) (...) з'явиться суспільство відродження»¹². Жінки знову залишаються невидимими, але вони між собою вже на постійному зв'язку. Такі контакти, разом із майданівським досвідом, збільшили жіночу можливість цим разом відразу долучитися до бойових дій.

Почалися значні зміни з посиленням участі жінок у бойових діях на Донбасі. Колишня учасниця Євромайдану, а зараз депутат Верховної Ради України Світлана Заліщук заявила, що дискурс про гендерну рівність набирає видимості й популярності в місцевих та національних ЗМІ. Незважаючи на свої досягнення, Заліщук не заперечувала постійних перешкод. «Закорінений сексизм – це те, що ще довго залишиться з нами», – підтвердила вона.

Світлана Заліщук далі заявила, що ще нещодавно особисто зазнала прикрого сексизму в парламенті, коли колега брутально її образив. Депутатка також дала позитивніший коментар: питання гендерної рівності зараз є державним радіолокатором і набуло нової видимості¹³. Сучасна Україна ще виявляється патріархальною і стійкою до змін. У процесі певних роздумів про нову ідентичність появилася «древня богиня» як видатний матріархальний символ. Важливим метасимволом у сучасному українському житті є ця язич-

¹¹ Для повного обговорення впливу нової технології на події Майдану див.: Lokota, Tanya. *Beyond the Protest Square: Digital Media, Activism, and Change in Ukraine and Russia*. (Rowman & Littlefield International), in press.

¹² “All efforts for the front: Everything for victory”. Internet post. First accessed 31, August, 2014.

¹³ Nikolas Kozlof. “Does the Western Model Offer Any Promise for Women?”. Accessed from the Internet 27/10/18.

ницька богиня, відома як Берегиня, хоча заради справедливості потрібно заявити, що її існування все ще суперечливе. Згідно з таким міфом старша жінка (матріярх) на клановій стадії української еволюції головувала над клановим вогнищем, центром його життя. Біля вогнища ухвалювалися всі важливі рішення. Без старшої жінки нічого не відбувалося, і до того ж вона здобула не тільки звання Берегині, але й підкріплення прав і можливостей для жінок. Це поняття сягає в ту сиву давнину, коли воно нібито закодувалося в українській свідомості¹⁴. Зараз поняття материнства, що впливає з привілейованого становища стародавньої богині, використане на підтримку поняття наполегливості й усемогутності материнства. Повертаючись до цитати, якою почалася ця стаття, повторюю: щоб зрівняти жінку й чоловіка у правах і обов'язках, потрібно «...створити такі умови життя, що при них жінка, з одного боку, жила б повноцінним особистим і громадським життям, а з другого – якнайкраще виконувала своє основне призначення – бути матір'ю». Й дотепер численні жінки, за традицією, визнають себе насамперед матерями. А це підтримує мій аргумент щодо їхньої готовності підтримувати традиційний розподіл праці за сексуальними нормами й таким способом підкреслювати власну неповноцінність.

Отже, питання, які зараз очікують на відповідь: «Що мене спонукало зосередити свою увагу на одній події – революції на Майдані? До того ж, як у деяких жінок виникла внутрішня потреба змінити свою роль у революції й відокремитися від чоловіків?». Кілька років тому історик Марта Богачевська-Хом'як пропонувала дослідникам не випускати з уваги невеличкі історії, бо ж саме вони можуть довести до перспективи на великі картини¹⁵. Звісно, що формування жіночих самооборонних сотень декількома сотнями жінок являє собою невеличку історію, особливо коли порівняти з приблизно мільйоном протестувальників. Проте наслідки свідчать, що в підсумку це, мовляв, скромне виконання зумовило значні постмайданівські зміни, тобто перспективу на велику картину.

Прикінцеві зауваження

У центрі уваги цієї статті – короткий нарис усе більшої самосвідомості серед деяких протестувальних жінок на Майдані у 2013–2014 роках. Як відповідаючи на зростання насильства, так і на

¹⁴ Усе це ще залишається спірним питанням, але можна провізорично ствердити, що воно насправді походить із доісторичного періоду.

¹⁵ Марта Богачевська. URL: <http://www.aauw.org/2013/03/27/ukraines-feminism>. Accessed 27/10/18.

піднесеній пристрасті жінки вирішили таки кинути виклик поточному двійковому гендерному поділу. Їхня мета? Право на пряму участь у майданівській боротьбі нарівні з чоловіками. Інтернет і соціальні медіа були ключовими компонентами загальної мобілізації, зокрема жіночої, та обміну інформацією. Це уможливило детальніше подання відтінків подій на Майдані. Коли пожежі Майдану остаточно згасли й боротьба рушила на Схід, відповіддю деяких жінок було посилення радикалізації й рішучості у своєму вимаганні більшої участі в самому конфлікті. Серед тих, хто зберіг свою новопробуджену прихильність до феміністської рівності, як-от Світлана Залішук, були й такі, хто зробив це своєю першочерговою місією. До того ж на перешкоді виконанню такої мети існувала ще одна своєрідна проблема. Мало хто розумів, чи навіть і нині розуміє, всі види фемінізму. Дуже часто цей термін ототожнюється з радикальним фемінізмом, який в українському суспільстві сам по собі неприйнятний. Очевидно, це серйозна вада на шляху формування будь-якого фемінізму і його істинного значення, яке просто зводиться до визнання рівних прав жінок і чоловіків. Окрім того, хочеться підкреслити, що твердження появи феміністичної свідомості на Майдані являє собою перехід до вищого її рівня, яка різко збільшилася як сприйняття, так і поширення не тільки феміністичної свідомості, але й готовність сприяти поліпшенню справедливості між двома статями. Початок сучасного фемінізму сягає XIX століття. У 90-х роках XX століття він відновлюється й посилюється, з позитивними наслідками, на Майдані. Сьогодні фемінізм поширюється по Україні чимраз швидше з невеликим доказом уповільнення. Незаперечно, відбувся значний прогрес, який постійно наростає, але він ще досі обмежується до вузьких рівнів українського суспільства. Зараз реформаторське завдання – перенесення цього поняття для загального визнання рівних прав і дієвість фемінізму по всіх шарах суспільства. І все-таки доводиться підтвердити, що цей процес веде нас до перспективи на велику картину.

Wsevolod W. Isajiw

CENTRAL FIGURES OF THE EARLY 20th CENTURY UKRAINIAN SOCIOLOGICAL THOUGHT: “MEDIAL INTEGRALISM” OF BOHDAN KISTYIAKIVSKY AND VIACHESLAV LYPYNSKY

This paper should be seen as a work in progress. It is a part of my larger study of the history of sociological thought in Ukraine. In approaching this history, I am trying to situate the ideas of the thinkers I discuss in two main contexts: (1) the context of the ideas prevalent at the time in Western Europe and in Russia; (2) the state of affairs in the Ukrainian society at the time. Like all social thinkers, Ukrainian theorists addressed themselves to the scientific and ideological ideas debated at their time and to the condition of the society in which they lived and with which they identified themselves.

So I have chosen for discussion the sociological thought of the two thinkers, Bohdan Kistiakivsky (1868–1920), and Viacheslav Lypynsky (1882–1931). They can be considered to be the foremost Ukrainian sociological theorists of the early 20th century. Both developed a systematic body of thought, each with unique and original features. I will briefly compare the central ideas of these two thinkers. My basic hypothesis in this study is that while the outstanding Western sociological thinkers, save for Max Weber, have tended to develop singular or extreme positions on the nature of the social order or the appropriate method of studying it, Ukrainian sociological thinkers of the early 20th century, while being influenced by the issues and approaches raised in Western thought, developed their own advance which can be characterized as “medial integralism”.

Bohdan Kistiakivsky and Viacheslav Lypynsky demonstrated two different approaches to the problem of the social order, developed by two completely different men with different backgrounds, each beginning with a different starting point. Yet, they shared a common concern with what we can call nation-building and developed ideas that at one level come together. Here I will present short biographical sketches of both

thinkers, emphasizing only those aspects of their life histories that had an influence on their intellectual formation.

Kistiakivsky was raised in Kyiv, in the family of intellectuals. His father, a scholar of jurisprudence and his uncle, Volodymyr Antonovych, a notable and influential historian-archaeologist, had a substantial influence on his early intellectual formation. Already in the gymnasium in Kyiv he became a student activist by joining a student group whose goals were not approved by the Russian czarist authorities. For this he was expelled from school and had to go to a different city to complete his gymnasium education. The pattern repeated itself at the university level. In 1888, Kistiakivsky entered the University of Kyiv, the faculty of history and philology. By 1890 he was expelled for distributing the Ukrainian revolutionary literature. At Dorpat University in Estonia, he joined a student group of Marxist social democrats. There he became familiar with Marxist literature and while on vacation brought it over to Kyiv and propagandized the ideology that interpreted the vital social and cultural interests of the Ukrainian people from the point of view of the revolutionary socialist theory. A contemporary of his, I. M. Mashynsky, called Kistiakivsky the best theoretician of Marxism in Kyiv at the time.

Soon however, in 1892, he was arrested again for illegal political activity and expelled from Dorpat University. After his release and parole in 1895, Kistiakivsky moved out of Eastern Europe, to Berlin, where he begun a completely new chapter in his life that had far reaching consequences on his intellectual formation and his subsequent writings. At the University of Berlin his first intellectual contact was Georg Simmel with whom he studied. But in Berlin he met also a number of Russian political refugees, including P. B. Struve. Since Berlin University rules required that a dissertation must be written under the supervision of a full professor, Kistiakivsky accepted Simmel's suggestion to work under Wilhelm Windelband in Strasbourg. There in 1899 he completed his dissertation on the subject of *Gesellschaft und Einzelwesen (The Society and the Personality)*. The dissertation marked his irrevocable break with Marxism. His dissertation was well received in German academic circles receiving praise from such noted scholars of the day as Georg Jellinek and Hans Kelsen.

In Germany, Kistiakivsky developed a friendly relationship with Max Weber that had a deep influence on his further thinking and writing. The affinity was mutual. Due to Kistiakivsky's influence and acknowledged assistance, Weber wrote two lengthy essays on the politics and agrarian problems of Russia.

In 1904, Kistiakivsky moved back to Kyiv where he actively participated in a group of intellectuals called "Liberation". Here he came into

contact with such thinkers as M. Berdiaev. Consequently, in 1906 he accepted an invitation to lecture in Moscow where he associated with his former likeminded friend P. I. Novgorodtsev, and in 1909 he accepted a teaching position at the University of Moscow. Since 1917 he held a teaching position in a lyceum in Yaroslavl.

Viacheslav Lypynsky's life's history was in a completely different context. Born in the Volyn region of Ukraine in a noble family whose ancestors came from Poland in the 18th century to settle on the land, Lypynsky attended gymnasium in several cities, ending in Kyiv. There he joined an organized group of Polish students and later an organized group of Ukrainian students. There was his first encounter with the issue of identity. He tried to get his friends in the Polish student group to join also the Ukrainian group but his informal proposal met with heated debates and was rejected at a convention of Polish high school students. Thereupon, Lypynsky left the Polish group. This experience had a lasting influence on his further intellectual development. In 1903 Lypynsky entered the Jagiellonian University in Krakow and later the University of Geneva. In Geneva, he studied history and sociology. His mentors were Polish scholars, economist S. Grabski, historian W. Zakrzewski, philosopher M. Straszewski, but notably a conservative lawyer and politician W. L. Jaworski who exerted a decisive influence on Lypynsky's conservatism.

In 1909 Lypynsky began to publish a journal in Polish language, but soon it failed. He wrote articles and books with the purpose of spreading knowledge about the Ukrainian past among the Polish or Polonized strata in Ukraine. The most noted work of this subject was his *Z dziejów Ukrainy* (From the History of Ukraine), published in 1912. In 1914, Lypynsky left Krakow for his estate near Uman in Ukraine, which he inherited from his uncle. In the revolution in Russia in 1905 the revolutionaries burned his house on the estate, including his entire library. This incident left a deep mark on his memory and reflected itself in his writings aimed at developing a theory of nationhood that would include an elite which would not give rise to social injustice and thus prevent lawlessness. The outbreak of World War I saw Lypynsky drafted into the Russian army as an officer. With the declaration of Ukrainian independence, Lypynsky's ideal was fulfilled, though not for a long time. He helped to organize the Ukrainian Democratic Agrarian party, but soon was appointed envoy to Vienna representing the new monarchist Ukrainian government. Since then, he remained in Vienna until his death in 1931, save for a one-year period, 1926–1927, in which he held the chair of state history at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin.

In Vienna he devoted himself to writing. His most influential works included *Ukraina na perelomi 1657–1659* (Ukraine at the Turning point 1657–1659), a historical analysis of the Ukrainian elite in the 17th century and *Lysty do brativ khliborobiv* (Letters to Brothers Agrarians), in which his theory of the elites and national-building is presented.

As the short biographical sketches show, the intellectual formation of Kistiakivsky and Lypynsky were completely different. Kistiakivsky was influenced by German and Russian thinkers, while Lypynsky – by Polish and partly French and Italian writers. Lypynsky's writings follow a journalistic style and not all references are always indicated. But Lypynsky acknowledges his debt to the Polish scholars noted above, particularly Jaworsky, and to the writings of Georges Sorel, Vilfredo Pareto and Gustav Lebon. Keeping in mind our hypothesis as to their “medial approach”, I will now proceed to the analysis of the theories of the two thinkers.

Kistiakivsky's sociological thought combined three main elements: a methodology of studying society, a theory of law as the basis for social order and an analysis of Ukrainian culture and society in relation to the Russian culture and society. Although these three subjects of Kistiakivsky's thought may appear to be different, in his theory they were intricately intertwined. The question of the methodology of studying society was one that was hotly debated both in Western Europe and Russia, but in Russia it developed its own implications. Kistiakivsky addressed himself to what in the West came to be known as the debate over *Naturwissenschaften vs Geisteswissenschaften* (*Natural Sciences vs Human Sciences*). His own position on the issue comes down in the middle. He rejects both the extreme positivist and the extreme idealistic argument. One may say that he followed Max Weber in this regard. Undoubtedly, Weber's influence was there. However, his approach to the issue is different from that of Weber. It is argued differently also in the context of the Russian and Eastern European social and historical underpinnings.

Kistiakivsky pointed to Ernst Mach and to Karl Marx as those embodying the kind of positivism and evolutionism he could not accept. He criticizes the positivists and the evolutionists on the grounds that they reduce the sphere of the “rightful” to that of the “necessary”. Their thinking, says Kistiakivsky, always comes down to the one and the same, i. e., the idea that at the basis of all processes of life – beginning with the physiological processes and ending with the higher, sociologi-

cal ones – there are unconscious, spontaneous movements that proceed with natural necessity, much like the phenomena of gravitation or chemical reactions. Because these processes support life, they appear to us to be purposeful. With the evolution of consciousness many of these indispensable phenomena come to be seen by human beings as proper and with further growth of consciousness, by analogy, an entire set of human actions come to be seen as rightful (*Bohdan Kistiakivsky, Selected Works, 1996: 82*).

Furthermore, Kistiakivsky criticizes positivists-evolutionists for their inadequate understanding of the history of ethics. According to him, they incorrectly juxtapose and contrast the ethical views of the primeval peoples with those of civilized peoples. But even in regard to the civilized peoples, says Kistiakivsky, the positivist evolutionists wrongly emphasize only those characteristics of their moral systems that are unstable and changeable. As a result they define all morality only as a temporary, subjective expression of natural necessity and hence – completely relative. Moving away from the positivists, Kistiakivsky showed his own epistemological position in rejecting the application of John Stuart Mill's logic of induction. According to him, Mill's conception of induction is faulty and particularly problematic for sociology because while generalizing from the particular to the general one has to assume the postulate that the structure of all nature is the same. But this postulate itself is the product of induction. Hence we are faced with a circular argument. According to Kistiakivsky, we develop general conceptions of reality not because we assume that all structure of reality is the same, but because our psychological make-up induces us to look for similarities among what we see and then join the similarities into categories of things that give us one picture of them all (*B. K., Selected Works, 1996: 66*).

One can be tempted to say that by his emphasis on the psychological make-up of knowledge Kistiakivsky rejected the objectivist method of science and instead chose a subjectivist approach to epistemology and to the understanding of the social reality. Indeed, Kistiakivsky considered himself to be an idealist and had been characterized by others as a “Kantian idealist”. Yet, having criticized the positivists, Kistiakivsky went on to equally and even more emphatically criticize the idealists of his time, particularly those in Russia. His criticism is leveled against what he called metaphysical idealism. He points to B. M. Chycherin and to V. S. Soloviov as influential representatives of metaphysical idealism. The problem with this brand of idealism, according to Kistiakivsky, is that it links idealism with metaphysics and then goes even further to link it with mysticism. Kistiakivsky explains that idealism had correctly rejected the naturalistic and the Marxist study of the social phenomena as

explainable only in terms of natural causation. They correctly accepted the position that such things as justice and moral rightfulness cannot be explained and determined in terms of the simple epistemological category of necessity. However, he took issue with those idealist thinkers – apparently the majority of idealist thinkers – who came to the conclusion that the study of the problem of ethics is not possible without the study of metaphysics and that the study of the former depends on the study of the latter. That is, ethical problems cannot be solved without first solving the metaphysical problems. This, stated Kistiakivsky, lead many of these thinkers to go even further and conclude that ethics must be based not on knowledge but on belief in a moral world-system and its Divine Creator (B. K., *Selected Works*, 1996: 32–7).

Kistiakivsky was against basing the study of human moral behavior on faith. He distinguished a second type of idealists, called “scientific idealism”, to which he subscribed himself. From the perspective of what has happened to sociological theory since Kistiakivsky’s time, one could say that the predominant trend in sociology was not to include ethical studies in its scope, but rather leave them to philosophy or metaphysics. One is again tempted to say that perhaps Kistiakivsky failed to heed Max Weber’s call for value-neutrality. Yet, there was good reason why for Kistiakivsky this was an important sociological issue.

Kistiakivsky explained that it may sound completely logical to move from metaphysics to mysticism and to the solution of the ethical problem by means of one or another traditional religious teaching. However, such system of solutions could not be verified or modified by scientific proofs and hence it would contribute little to scientific knowledge. For the modern, critically thinking human beings such solutions of ethical issues would not be convincing because they are not based on any objective norms of thinking. Equal to the laws of nature that designate only the necessary ones are the laws which objectively govern evaluation, norms which designate what is true and what is not and what is good and evil. The fact of establishing and knowing such laws indicates personal freedom and autonomy from which comes human self-validity and equality of the value of persons among themselves. The knowledge which persons may obtain through faith, through metaphysical intuition or through mystical enlightenment, even though it has the first-class value, belongs to the sphere of personal experience and is not a property for all. To establish such moral sphere for all, scientific-philosophical idealism is necessary (B. K., *Selected Works*, 1996: 35–6).

It is here that Kistiakivsky’s real concern begins to show. It leads us into his main body of theory, his sociology of law. Creating a system of ethics or norms based on mystical experience was too subjective. It

lends itself to norm regulation by “mystical” personalities and hence can easily become arbitrary and, like in the case of positivism, becomes relativistic. This kind of arbitrary norm regulation had been the sad historical experience in Russia. Kistiakivsky saw the root of the problem of the social order in Russia to be the lack of non-arbitrary, generally respected norms and, according to him, only an objective method of studying the situation and establishing objective norms could provide the answer.

In his search of understanding the objectivity of norms, Kistiakivsky asked the question and addressed himself to the debate of the time as to what does the reality of law consists of. A popular position among the scholars of jurisprudence at the time, such as E. R. Bierling, L. J. Petrazhycky and I. O. Ilyin, was that the essence of law does not consist of the articles and paragraphs published in codexes, or in the court decisions, or government legislation. Rather, its essence resides in the consciousness of the entire society and its individual members. Kistiakivsky made a distinction as to the existence of law as part of our consciousness. According to it, law can be seen to exist as part of our consciousness as purely a psychological phenomenon, i. e., as a set of images, feelings and impulses of the will, or it can be set to exist as a set of norms to which we give superindividual meaning and which give birth in our consciousness to demands of rightfulness and duty. Kistiakivsky leaned toward the acceptance of the second distinction. However, he was concerned over the possible conclusion that both of these conceptions of law as a psychological phenomenon would negate the existence of the objective nature of law. He thus went further and presented a detailed analysis and critique of the prevalent ideas among Russian scholars of jurisprudence who assumed that law was a psychological phenomenon. Yet, he did not reject the psychological approach as invalid. He saw that it did throw light on an aspect of what law is all about and he saw an important value in this, which I will try to explain below. He concludes by refusing to take one or the other extreme position, but rather accepting all approaches to the analysis of the nature of law as having validity as far as they go. A complete understanding of the nature of law, according to him, requires a complementarity of all possible approaches. He thus distinguishes five major approaches to understanding the nature of law and lists them in the order of what he considers to be their importance: (1) conception of law in terms of state organization or state authority, (2) sociological conception of law, i. e., law as it comes to be fulfilled and permanent in society, (3) the psychological concept of law, (4) normative conception of law, i. e., the total set of norms that embody the idea of what is rightful in human relations, and (5) a technical or practical concept of law dealing with the

question of “how” in concrete circumstances or in providing direction for establishing new norms in the face of new needs it could work (B. K., *Selected Works*, 1996: 97–170).

Like in the case of this approach to the methodology of studying the social phenomenon, so also in his approach to the study of law, Kistiakivsky ended up with a medial position, tying together not only two opposing views, but also a number of other approaches into a systematic whole. The sociological conception of law, however, came to define Kistiakivsky’s view of the nature of law as objective reality. The objective reality of law, according to him, consists in its being a social phenomenon, i. e., in fulfillment of the norms of law on regular basis in everyday life. The objective reality of law consists thus not in the written-down legal paragraphs, but in the behavior of the people, their lawful or unlawful deeds. Law thus is a social fact (B. K., *Selected Works*, 1996: 179–82).

By defining the objective reality of law in sociological terms, however, Kistiakivsky was not giving up the importance of its subjective, psychological aspects. On the contrary, in this work on the Russian intelligentsia, he points out that law is pre-eminently a social phenomenon because it is able to instill self-discipline in the people. Only law, stated Kistiakivsky, when taken seriously by individuals, can create social discipline and it is this self-discipline that creates individual freedom, even if originally the law came from outside the individual. The problem however is, according to Kistiakivsky, that the Russian intelligentsia has never developed a sound legal consciousness and hence has had little respect for the law. Of all the cultural values, the intelligentsia relegated law furthest to the background. Russian public consciousness had never advanced the ideal of the legal person and the two aspects of this ideal: the person self-disciplined by law and a stable legal order and the person endowed with all rights and freely enjoined them. Such ideas, stated Kistiakivsky, are alien to the Russian intelligentsia’s mentality. He goes so far as to state that the entire intelligentsia is united in its failure to understand the relevance of law for social life (Kistiakivsky, 1994).

What is interesting here is that Kistiakivsky brings in the significance of the role of the intelligentsia in developing the consciousness of law in society. This becomes for him a pre-requisite for establishing the objective reality of law. Thus we have the two elements brought together again, this time through the medium of the intelligentsia. That is, the objective reality of law exists in the sociological reality of people *de facto* living by the law, but this reality is not possible unless there is a subjective, psychological consciousness of the value of the law.

Kistiakivsky explains why intelligentsia has failed in this important role. He quoted Alexander Herzen who as far back as 1850 observed the problem of legal insecurity in Russia. Talking about the people submitting to the law, Herzen noted: "In submitting, they are submitting only to force; the flagrant injustice of the part of the laws has led them to scorn the other. Complete inequality before the law has killed the bud of respect for legality in them. The Russian, whatever his class, breaks the law wherever he can do so with impunity; the government acts in the same "way" (Kistiakivsky, 1994: 94). Kistiakivsky points out that, only with some exceptions, Russian intelligentsia, instead of emphasizing and developing legal consciousness, was more prone to follow the ideology of such ideologues as G. V. Plekhanov who placed power rather than law as the supreme principle of building the social order.

The problem of the Russian intelligentsia led Kistiakivsky further to a debate with members of this intelligentsia in defense of the right to integrity of Ukrainian culture in the Russian empire. At first, Kistiakivsky argued that Ukrainian people were closely bound with the Russian people and should preserve this link. However, he saw the greatest obstacle to this unity of the two due to chauvinism of the Russian intelligentsia, who had showed a disdain for and hostility toward the autonomous Ukrainian culture and who supported the czar's policy of Russification. He insisted that Ukrainian culture not only had the right to be autonomous, but possessed "a particular will and some sort of mystical power, stimulating this nation to defend its unique national individuality" (Kistiakivsky, 1911). Interestingly, in 1918 when Ukraine proclaimed its independence, Kistiakivsky changed his position on the unity of Ukrainian and Russian peoples and became part of the Ukrainian intelligentsia who tried to establish independent Ukrainian institutions. He participated in drafting new laws concerning citizenship and higher education in Ukraine.

It is in the theory of the role of intelligentsia that Kistiakivsky's and Lypynsky's ideas begin to meet. As was already pointed out, Lypynsky was a completely different man from Kistiakivsky. His writing have more of a publicist rather than scientific character. Yet, behind his journalistic language and a somewhat disjointed style, there is a systematic theory of a nation building and as a part of it, the theory of the social order.

According to Lypynsky, the social order is made up of the relationship between different social classes. Social classes, however, are not defined in the Marxist sense as referring to those who own and those who do not own means of production. Right here is an example of Lypynsky's medial approach to social thought. For Marx the relationship between the working class and the capitalist class was defined by an opposition of two types of structurally contradictory interests. That is, the labor's interest of maximization of its wage and the capital's interest of maximization of profit. Lypynsky did not have much use for Marx, even though some of his ideas appear to be almost Marxist. According to him, it is an obvious reality that whatever the motivations of individual capitalists or workers, there is no structural contradiction between the two. On the contrary, there is structural complementarity. Both need each other. The capitalists provide the opportunity of work, the workers provide the work. It is interesting to note that many Western commentators and critics of Marx had failed to see this basic flaw of Marx.

Lypynsky concept of the social structure reflects the state of the East European societies at the end of the 19th century. For him, the components of social structure – or as he called them, the actors in the internal history of society – were the productive and the non-productive classes. Productive classes were comprised of the agrarian class, the produce-bourgeoisie class, and the proletariat. The non-productive classes were the capitalist-financial and commercial bourgeoisie, the clergy and the intelligentsia. Lypynsky did not discuss systematically all aspects of each of these classes. His interest was in the agrarian class and in the intelligentsia. His approach to the other classes was not uniformly objective. At play was his highly negative orientation toward the financial and commercial bourgeoisie. His critique of democracy, particularly as exemplified by the United States, was based on this negative orientation, and in part on his disaffection with the intelligentsia (Lypynsky, 1954: 150–54).

The order among the classes, Lypynsky argued, was kept by the societal elites. Lypynsky presented his own conception of elites that reflected a strong concern with the question of their legitimacy. It also reflected a critique of what was called “otamanshchyna”, that is, a pattern, often appearing in Eastern European societies, of temporary usurpers of power who may represent one or another stable or often unstable political group, who could be replaced tomorrow by somebody else representing another such group. This pattern, he felt, was a factor of disruption of the social order because the legitimacy of such usurpers was always in question.

For Lypynsky, the question of legitimacy of power is linked to the presupposition that all collectivities are made up of two types of ele-

ments: passive or static elements, and active or dynamic ones. The active element is always the minority of the population, and the passive, the majority. The active minority possesses an inherent tendency to rule, lead, or organize others. The passive majority, in turn, may or may not accept the rule or leadership or form of organization given by the active minority. But if does not accept it from one specific active minority, it will have to accept it from another active minority, stronger than the one whose rule, leadership or form of organization it has rejected.

A corollary of this presupposition is another dealing with the strength or weakness of the active minority. The active minority derives its strength from within itself, and the process of ruling or leading others ultimately depends on this inner strength. By the same token, when this inner strength of the ruling minority collapses, their rule over the majority will invariably also collapse. Lypynsky's idea of the "inner strength" of the ruling minority is distinguished from what can be called the ruling minority's "outer strength". Outer strength is purely material power, i. e., control of means of coercion. This control, according to Lypynsky, is itself insufficient to insure any permanence for the rule of the active minority. What is required is what is the main component of inner strength, i. e., authoritativeness, which is rootedness and subordination to one law accepted by and equally binding to both, those who are strong and those who are weak, i. e., the active minority and the passive majority.

Here we have the basis for Lypynsky's theory of the ruling elite, in particular, the question of the ruling elite's legitimacy. Here also, Lypynsky's theory begins to deal with the same issue that Kistiakivsky's theory dealt, particularly Kistiakivsky's emphasis on the respect for law.

For Lypynsky, the "inner strength" and the legitimacy of power that it conveys was most naturally connected with the aristocratic class and the aristocratic elite. It is here that Lypynsky shows his conservatism. He argued that it was aristocracy that settled the basis for modern constitutional government. Even in the democratic societies such as France and the United States the principles of the constitution and state rule were created by aristocracy.

The concept of aristocracy went through a certain evolution in Lypynsky's work. In his earlier writings, Lypynsky expounds on the concrete historical hereditary nobility as the carrier of the tradition that is shared also by all other people in society and hence provides the necessary legitimacy. He argued that the republics that have emerged as a consequence of revolutions against the aristocratic monarchical order have persisted after the revolution only with the help of those sectors of the old aristocracy that did not generate, but were able to revitalize themselves

in new social forms. Hence the Ukrainian state also cannot be built without the involvement of the healthy, active remnants of the Polish and Russian former colonial nobility, as well as the Russified and Polonized Ukrainian hereditary nobility.

In Lypynsky's later formulation, the concept of aristocracy becomes more abstract. The idea of aristocratic elite as the active carrier of tradition is no longer emphasized. Rather, the basis of the elite's legitimacy of power comes to be defined as the elite's abiding dedication to law and morality. Aristocracy now is redefined to mean that active minority which incorporates in its ranks the most active and the best members of any social class, presumably including also the proletariat. Thus the concept comes to be reformulated in terms of merit. Having done this, Lypynsky faced thereby a much more complex problem of dealing with the legitimacy of power. He went on to point out that to be effective and legitimate a "national" aristocracy must have both, material power and moral authoritativeness. Hence, those who are most suited to be in charge of organizing the social life, i. e., to be the ruling elite, are members of the productive classes because they have the most direct stake in the material wellbeing of the society. The non-productive classes have a role to play, but it is a more supportive role.

It is here that Lypynsky devoted much writing to the intelligentsia. He sharply criticized the role of the intelligentsia in society in general, and the Ukrainian intelligentsia in particular. The main theme of his critique is based on the assumption that the natural role of the intelligentsia is not direct state-building or the wielding of political power, but the mediation between social classes through cultural and intellectual work. Lypynsky criticized the intelligentsia for their predilection to take part in ideological movements. Using some of Georges Sorel's ideas, he argued that those who do so usually see themselves as future leaders who will fill one or another post in a new government. This, he argued, is not the intelligentsia's natural role in society. Rather than creating ideological movements, the intelligentsia's natural role is to bring the social classes together by developing a culture and a commitment to the basic cultural values.

Here we have Lypynsky's and Kistiakivsky's ideas meeting. For Lypynsky, respect for the law was related to commitment to the basic cultural values. The one was not possible without the other. For Kistiakivsky, for social order to exist, the legal system of society must be more than a coercive structure, it must command a respect rooted in the deeper mores of society. Democracy and its main product, i. e., the guarantee of individual rights, is possible only if there is a respect for the law. There is no evidence that the two scholars knew each other or read each other's work. While Kistiakivsky's work represents a careful

analysis of the question of the law and the social order, Lypynsky's work is more polemical, addressed to the intelligentsia of the time who was engulfed in ideological discussions. Yet in their theories, both thinkers avoided the extreme, reductionist positions that one could find in many Western and Russian theorists of the social order who were influential at that time. Eighty or so years later, with the emergence of new independent states in Eastern Europe and with the process of globalization presenting a challenge to the societies in the West and in other parts of the world, their theories, *mutatis mutandis*, still appear to be relevant.

References

- Depenchuk, L. P. 1992. "B. O. Kistiakivskiy: Zhyttyevyi Shliakh ta Filofofiya". *Filosofska i Sotsiologichna Dumka. Vol. 1.* 122–32.
- Depenchuk, L. P. 1996. "Foreward" to Bohdan Kistiakivskiy. Kyiv: Abrys.
- Kistiakivsky, Bohdan. 1911. "K Voprosu o Samostoiatelnoi Ukrainskoi Kulture". *Russkaia Mysl'* 5. 131–46.
- Kistiakivsky, Bohdan. 1996. *Selected Works*. L. P. Depenchuk ed. Kyiv: Abrys.
- Kistiakovskii, Bohdan. 1994. "In Defense of Law: The Intelligentsia and Legal Consciousness". In *Vekhi, Landmarks: A Collection of Articles about the Russian Intelligentsia*. M. S. Shatz and J. E. Zimmerman eds., New York: M. E. Sharpe.
- Kistiakovskii, Bohdan. 1995. In *Russkaia Filosofii: Slovar*. M. A. Maslin, ed., Respublika. 226–27.
- Kistyakovsky, Bohdan. 1977. *Landmarks: A Collection of Essays on the Russian Intelligentsia, 1909*. New York: Karz Howard. 189–90.
- Kyvakin, Valery A. 1994. *A History of Russian Philosophy from the Tenth Through the Twentieth Centuries, Vol. 2*. Buffalo: Prometheus Books. 539–43.
- Lossky, N. O. 1951. *History of Russian Philosophy*. New York: International Universities Press. 173, 333–34.
- Lypynsky, Viacheslav. 1954 (1920–21). *Lysty do brativ khliborobiv*, 3rd ed. New York.
- Lypynsky, Viacheslav. 1920. *Ukraina na perelomi 1657–1659* (Ukraine at the Turning Point 1657–1659).
- Lypynsk'kyj, Vjaceslav. 1909. *Szlachta na Ukrainie* (Nobility in Ukraine). Krakow.

Pelenski, Jaroslaw, ed. 1985. "The Political and Social Ideas of Vjaceslav Lypyns'kyj", Special issue of *Harvard Ukrainian Studies*, vol. IX, no. 3–4.

Pipes, Richard. 1994. "Introduction", In *Vekhi, Landmarks: A Collection of Articles about the Russian Intelligentsia*. M. S. Shatz and J. E. Zimmerman eds. New York: M. E. Sharpe. xv–xxvii.

Syniavski, Antin. 1993. *Selected Works*. Kyiv: Naukova Dumka. 107–11.

Vucinich, Alexander. 1976. *Social Thought in Tsarist Russia: The Quest for a General Science of Society, 1861–1917*. Chicago: The University of Chicago Press. 22–3, 46–7, 110–11, 125–52, 236–79.

Walicki, Andrzej. 1987. *Lagal Philosophies of Russian Liberalism*. Oxford: Clarendon Press. 6–7, 12–13, 342–403.

Zenkovsky, V. V. 1953. *A History of Russian Philosophy, Vol. 2*. New York: Columbia University Press. 825.

Йосиф Сірка

СТАРОЖИЛИ ЕВРОПИ В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ, АБО ЧЕСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ – ЗРАЗОК ДЛЯ УКРАЇНЦІВ!

Чехи й українці належать до тих європейських народів, які своєю боротьбою за самобутність залишили слід в історії вже з дуже давніх часів. Відмінність їхньої визвольної боротьби полягає не лише в географічному розташуванні країн, але й у несхожості характерів великих сусідів. «Спорідненість» цих двох (у Москві сказали б «братніх») народів полягає і в тому, що серед українців можна знайти «чехів» Орлика, Ольбрахта та інших, а серед чехів – «українців» Горбачевського, Пулюя та десятки інших, які спочивають на празькому цвинтарі. Особливо відмінним є ставлення цих двох народів до свого минулого, до своєї національності – у чехів ніколи не виникне запитання: «Чому я чех, чому вживаю чеську мову?».

1996 року в австралійському Мельбурні вийшла у світ книжка М. Мушинки «Музей визвольної боротьби України та доля його фондів», яка засвідчила велику роль, що її відіграла чеська столиця в заснуванні й збереженні частини архівних матеріалів української визвольної боротьби. 2005 року у Києві появилось друге видання цієї праці, уже доповнене новими матеріалами. Того самого року вийшла книжка М. Мушинки чеською мовою “Muzeum osvobozenéckého boje Ukrajiny v Praze a osudy jeho fondů” (Praha, 2005).

Академік М. Мушинка (також «вихованець» Праги) перший звернув увагу на те, що в Празі ще зберігається багато архівного матеріалу про визвольну боротьбу українців, який потребує вивчення та оприлюднення.

Прага була тим містом, куди перебрався Український вільний університет (УВУ), заснований у Відні в січні 1921 року. Після згоди чехословацького президента Т. Г. Масарика та нового уряду ЧСР УВУ було переведено до Праги, де йому було надано можливість користування залами та кабінетами Карлового університету. Про тісну співпрацю цих двох наукових інституцій свідчить і те, що частина професорського складу УВУ була також повністю заангажована в чеському університеті. Найкращим прикладом пов'язаності цих

двох наукових установ є те, що видатний учений і один із засновників УВУ Іван Горбачевський у 1902–1903 роках був ректором чеського університету, а пізніше кілька разів обирався ректором УВУ!

Після розпаду Австро-Угорської монархії центр української еміграції перенісся з Відня до Праги, оскільки саме в Чехії опинилися інтерновані залишки Української галицької армії. У Празі існувала також Українська гімназія, тут завдяки Українському громадському комітету на чолі з М. Шаповалом було засновано також Українську господарську академію. Заходами УГК у Празі було відкрито Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова (1923), де працювали 78 викладачів і який закінчили 178 осіб. Про успішну працю УВУ в Празі свідчить і те, що після 10 років існування професорська колегія нараховувала 39 осіб, а студентів було 874.

Наведені факти є підтвердженням бурхливого українського наукового життя у Празі, яке супроводжувалося також виданням газет, журналів, наукових праць. Було організоване й українське культурне життя, яке нагадувало членам української громади в Чехо-Словаччині про їхній зв'язок з окупованою большевицьким військом Україною, що залишилася колонією вже перейменованої імперії.

На початок ХХ ст. припадають найпродуктивніші роки української еміграції в ЧСР, які закінчилися окупацією й розбиттям республіки гітлерівською Німеччиною. А що збереглося до 1945 року, було ліквідоване армією КГБ, яка не перестала боротися не тільки із так званими капіталістичними елементами, але й із українцями в Чехії, у яких агенти Сталіна вбачали небезпеку для існування СРСР.

За «соціалістичної» Чехо-Словаччини у Празі було ліквідовано майже все, збудоване упродовж десятиліть, а УВУ було перенесено до Німеччини (Мюнхен), де він перебуває й нині. З українських наукових і громадських діячів більшість, рятуючи своє життя, подалася на Захід, а ті, хто не встиг урятуватися, потрапили до Сибіру або на празькі цвинтарі.

Сьогодні в чеській столиці можна знайти українську редакцію радіо «Свобода», греко-католицьку та православну церкви, український церковний хор, часопис «Пороги» й «Український журнал», який видають за фінансової допомоги чеського уряду. Незважаючи на те, що в чеській столиці живе значна частина українців, вони не мають організації, яка б їх об'єднувала і провадила хоч якусь діяльність. Якщо українська еміграція минулого століття була налаштована патріотично і мріяла про самостійну й незалежну державу Україна, то сучасна українська еміграція складається майже повністю із заробітчан, готових залишити батьківщину задля заробітку та кращого життя. З нової української заробітчанської еміграції в Чеській Республіці лише незначна частина працює за фахом. Більшість

готова зректися й національної ідентичности заради отримання чеського громадянства, яке надає можливість вільно рухатися Європою та світом.

Сучасна чеська держава належить до стабільних, модерних європейських країн із розвинутою демократією, де панує право для всіх, а недотримання законів карається згідно з конституцією. Тут панує одна державна мова й виховується почуття чеського патріотизму.

Шлях до національної незалежної чеської держави був важким і довгим, а мова слугувала одним із важливих чинників збереження національної ідентичности, що особливо наближає цю націю до України з подібним минулим. Ідеться насамперед про пригнічування сильнішим і більшим сусідом не тільки у мовному аспекті.

На чеських землях протягом Середньовіччя й на початку Нового часу користувалися чеською й німецькою мовами. Але поняття національної держави тут не було.

1615 року чеський сойм ухвалив постанову про те, що як хто приїде жити до країни Коруни чеської, то повинен разом із дітьми вчитися чеської мови! 1620 року чеські протестантські війська прогнали битву на Білій горі католицькому війську Габсбургів, що й було найбільшою поразкою 30-літньої війни. Перемога Габсбургів на Білій горі зупинила розвиток чеської держави й нації на 300 років. До чеських земель навалом переселялася чужа шляхта, яка розмовляла німецькою мовою. 1627 року було видано відновлені земські укази, які надавали німецькій мові рівні права із чеською. Німецька мова ставала дедалі уживанішою, а чеську мову витіснили з найвищих суспільних функцій, передовсім із царини елітної культури та державної служби. Німецька ставала також мовою науки й війська. (Дуже нагадує становище в Україні після поразки шведсько-української армії в Полтавській битві. Щоправда, чехи не зазнали такого спустошення противником, яке пережив Батурин від російського війська – зруйнування цілого міста і масакер над усім населенням.) В університетах та гімназіях, де здебільшого навчали єзуїти, панувала чеська мова. Чеською мовою з'являлися книжки для народного читання, підручники, пісні та релігійна література. Але й так доходило до чимраз більшого понімення суспільства. Німецьку мову вживали під час відносин із верхівкою, в урядових справах, доходило до понімення назв сіл тощо. (В Україні зміна назв міст, сіл, вулиць і заводів до сьогодні є «живим» прикладом колоніальної політики окупанта, пам'ятники якому досі можна знайти по всій території країни!)

Першим на захист чеської мови став єзуїт Богуслав Балбін, який у 1672–1673 роках написав книжку «Розмова на захист слов'янської мови, зокрема чеської» («Rozprava na obranu jazyka slovanského,

zvlašte pak českého”). (Балбін діяв у часі, коли завдяки діяльності Петра Могили у Києві вже існував перший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянська академія, заснована 1632 року.) Пізніше на захист чеської мови виступили й інші автори духовної та світської літератури. (В Україні, крім шістдесятників, лише Олекса Тихий офіційно 1972 року написав лист до газети «Радянська Україна», у якому звернув увагу на тотальну русифікацію України.)

За панування сина Марії-Терезії Йосифа II (1765–1790) у Чехії та Моравії було запроваджено німецьку урядову (державну) мову та викладову мову у навчальних закладах. Німецька стала обов’язковою в усіх чеських університетах і школах. Рідною мовою було дозволено навчати лише в основних тривіальних школах. Понімення краю тривало до XVIII ст., коли в Європі почав прокидатися інтерес до національностей.

З другої половини XVIII ст. дійшло до процесу, коли з етнічних груп у різних країнах Європи постали народи. Серед перших був народ Німеччини, який був поділений між багатьма країнами. Зродилася ідея об’єднання Німеччини, що знайшло відгук у студентському русі (Burschenschaft, 1815), метою якого була єдність Німеччини й політична свобода. Вершиною цього руху стало Вартбурзьке свято (18.10.1817), на якому зі студентського руху в м. Єні виник Загальнонімецький студентський рух.

На цей період припадає й поживлення процесу усвідомлення власної ідентичності чехів. Вони починають формувати новий чеський народ та його емансипацію в межах Австрійської монархії. Чеські будителі усвідомлювали, що запровадження в середніх і вищих школах лише німецької мови матиме поганий вплив на розвиток чеської інтелігенції й чеського вищого класу. Керівною силою національного руху була чеська інтелігенція (науковці, мистці, священники, учителі та інші). Вони діяли в кінці XVIII та на початку XIX ст., отримавши назву народних будителів: Ф. Палацький, Ф. Челаковський, П. Й. Шафарик, Я. Коллар. (На Закарпатті у XIX ст. були відомими українські будителі О. Духнович (1803–1865) та А. Кралицький (1835–1894).) Початкові мовні вимоги Й. Добровського та Й. Юнгмана переросли в політичну програму Ф. Палацького, а в тогочасній пресі їх пропагував К. Гавлічек-Боровський. (В Україні про самобутність української мови заговорили вчені І. Срезневський, О. Бодянский, а Г. Квітка-Основ’яненко та П. Гулак-Артемівський публікували твори українською мовою.)

У підсумковому періоді відродження (приблизно в першій третині XIX ст.) у творенні національної програми бере активну участь і чеська література. Ф. Челаковський, К. Г. Маха, Б. Немцова та К. Гавлічек своїми оригінальними творами заклали підвалини мо-

дерної чеської літератури. (В Україні на цей період припадає заснування Харківського університету (1805) й активна діяльність таких українських романтиків, як Л. Боровиковський, О. Шпигоцький. Активно працює група, організована І. Срезневським, – М. Костомаров, А. Метлинський та інші.)

Національне відродження чехів тривало приблизно три чверті століття. Початок його припадає на 80-ті рр. XVIII ст., а завершення – приблизно на 30–50-ті рр. XIX ст. Кінець національного чеського відродження датують 1848 р., коли в Європі дійшло до революції, яка захопила й чеські землі.

Післяреволюційні роки в Європі позначені скасуванням кріпацтва в Австро-Угорській імперії (1848), що мало великий вплив на суспільний розвиток. Цікаво звернути увагу на те, що кріпацтво у Франції було ліквідоване вже 1325-го та 1328 р. Філіпом IV та Філіпом V, в Англії королева Єлизавета припинила його 1574 р., у Російській імперії було зліквідоване 1861 р., у Канаді кріпацтво офіційно існувало до 1834 р., коли Британський парламент видав акт про скасування його в колоніях. У Швеції та Фінляндії кріпацтва взагалі не було!

В Україні кріпацтво офіційно було ліквідоване на 13 років пізніше, ніж на чеських землях, але умови освіти, яку отримували чехи на батьківщині та українці в Росії, були далеко від близьких! У Чехії існували зорганізована інтелігенція та шляхта, які й дбали про розвиток своєї мови, хоч і входили до монархії. Саме чеська інтелігенція була ініціатором створення окремої чеської держави. У Російській імперії українська інтелігенція не могла навіть назвати себе українською, а поява чогось українською мовою вважалася успіхом (прикладом цього є діяльність І. Срезневського, О. Бодяньського, П. Куліша).

Тому створення Чехословацької Республіки (1918) було закінченням боротьби чеської інтелігенції не тільки за право на існування чеської мови, а й національної держави. Проблеми виникли із приходом до влади А. Гітлера в Німеччині, коли в Чехословаччині почали засновувати різні німецькі організації СПІВВІТЧИЗНИКІВ, які висували вимоги не тільки щодо німецької мови, але й території. (Про «співвітчизників» в Україні особливо полюбують говорити деякі кремлівські посадовці, вислови яких нічим не відрізняються від висловів гітлерівських посіпак у чеських землях до Мюнхенської «угоди».)

Звичайно, розвиток чеської національної свідомости проходив цілком іншим шляхом, ніж якого довелося зазнати українцям. Насамперед слід брати до уваги, що ворог чехів мав європейський характер і не був таким брутальним і жорстоким, яким був азіатський характер царизму та його спадкоємців. Поведінку спалюван-

ня, руйнування щодо українських земель помічаємо вже від володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського, який 1169 року, ще до Батія, спустошив Київ. За царського російського панування в Україні вбивали не тільки людей, але й мову та культуру, з такою жорстокістю, з якою чехи ніколи не стикалися.

Чехи трималися національно, оскільки чеська шляхта була досить значною й свідомою, вона важко підпадала під асиміляцію. Чеську мову також переслідували, але не було тої заборони мови, якої зазнала українська мова від царату, а потім від комуністів. У Чехії також у XX ст. був сильний комуністичний рух (за допомоги СССР 1948 р. комуністи навіть захопили владу), але це були комуністи-чехи, й на всіх партійних з'їздах чи інших збіговиськах лунала тільки чеська мова. В Україні ж після зникнення царату КПУ стала знаряддям русифікації, і це лежить в основі цієї партії до сьогодні. Чеська КП могла бути багато в чому прикладом для українських комуністів: у ній не тільки чехи, але й інші етнічні комуністи захищали інтереси чеської мови та культури.

Найкращим прикладом буде ставлення чеських євреїв до чеської мови та українських євреїв – до української. Столиця Чехії Прага відома також одним із найстаріших єврейських цвинтарів (із XV ст.), що свідчить про те, що євреї жили там споконвіку. Вони брали активну участь у культурному, торговельному, науковому й фінансовому житті країни. В Україні, певно, жило чисельно більше євреїв, ніж у Чехії, і вони поділялися й поділяються на політичному й культурному, науковому й економічному житті. В Україні за УНР вперше у світі міністри із єврейської меншини входили до уряду, єврейська мова вперше в європейській історії з'явилася на українських грошах (карбованці 1918 р.). Євреї в Україні стали її частиною з усіма правами й можливостями на власні школи, синагоги. З єврейської громади вийшов не тільки відомий класик єврейської літератури Шолом-Алейхем (1859–1916), який народився й прожив в Україні до 1905 р. і якому в Києві поставили пам'ятник, відкрили музей, випустили ювілейну монету та поштову марку й конверт до 150-ї річниці з дня народження. Тут народився й живе один із найвідоміших сучасних українських поетів Мойсей Фішбейн, тут народилася й борець за Україну та Ізраїль Стелла Кренцбах («живу ще завдяки УПА»), видатна ізраїльська діячка. З України вийшов не один політик сучасного Ізраїлю.

Україна та Ізраїль мають багато спільного: обидва народи упродовж століть терпіли бездержавність, переслідування, окупацію, концентраційні табори (радянські й німецькі), пережили знищення мови (іврит) або заборону писати й розмовляти (українська мова), дочекалися проголошення незалежних держав: Ізраїль – 1948 р.,

Україна – 1917-го (УНР) та 1990 р., обидва народи по-різному пережили геноцид: один – нацистський, другий – комуністичний.

Багато євреїв реалізували себе в Україні в науці, культурі й політиці. Тому ніяк не зрозуміти, чому сьогодні видатні бізнесмени, олігархи, фінансисти, політики та інші засновують і видають газети, журнали, телевізійні програми російською, а не українською мовою, чому, скажімо, українському політикові Гурвіцові (мер Одеси), підприємцеві Пінчукові чи Рабіновичеві, чи діячеві культури Табачникові, чи котромусь депутатові або видавцеві численних російських газет і журналів ближча державна мова сусідньої держави, ніж мова країни, у якій він живе і себе реалізує?!

Головний рабин України Азріель Хайкін у зверненні до євреїв в Україні зазначив: «Усі ми, незалежно від національності та релігії, маємо вшанувати пам'ять безневинних жертв. Це наш обов'язок як громадян України. Цим ми наголосимо: ми єдина згуртована нація» (21.11.2007; на жаль, звернувся також російською). Американський єврей Рафаель Лемкін науково і юридично довів, що Голодомор був комуністичним геноцидом українців, але є українські євреї, які цього не визнають.

Чеські євреї підтримували чеську культуру, польські – польську, німецькі – німецьку, російські – російську, то чому ж українські євреї поділені у визнанні та підтримці української мови й культури?! Боротьба євреїв у рядах УПА проти фашистської Німеччини та проти комуністичної Російської імперії показала, що разом можна перемагати ворога, який чисельно переважав військо УПА у кілька разів.

Я обрав приклад Чехії для України, оскільки в минулому можна знайти багато схожих моментів. Але важливо те, що варто повчитися у цієї 10-мільйонної нації, як триматися свого, як жертвувати за свого, бо воно поєднує культурне й економічне життя. Чехія сьогодні належить до розвинених, цивілізованих країн, і багато чехів повертаються з еміграції на батьківщину.

Чеські письменники були згуртованими й відстоювали свою мову вже починаючи з XVII ст. Українські письменники могли б багато чого повчитися у чеських колег, як боротися за своє! «Інженери людських душ», як їх звали за комуні, частково кинулись у політику, а частково думають, як заробити на прожиття, оскільки друкованого українського в незалежній Україні не так рясно, щоб можна було жити.

Чехи після повалення компартійного режиму оприлюднили списки працівників і різних стукачів спецслужб. Саме це допомогло очистити чеський парламент і уряд від колишніх прислужників. Україна зробила б послугу всьому населенню й майбутньому поколінню, коли б і тут оприлюднили кагебівських агентів, з-поміж яких

сьогодні багато сидить у Верховній Раді України на різних керівних посадах. У Чехії після оприлюднення (в нецензурованій газеті «Руде Краво», 1992; перекручена назва друкованого органу КПЧ “Rudé Pravo”) списку співпрацівників Таємної чехословацької служби безпеки (StB) прочистилися ряди в парламенті та на державних посадах. В Україні колишні агенти безкарно сидять в парламенті або отримують високу пенсію, якої не вистачає тим, хто чесно працював у колгоспах чи на фабриках.

У різних газетах України останнім часом з'явилася низка статей про те, як жити далі. Одні пропонують змінити президента, інші – уряд, ще інші – Верховну Раду, а дехто вбачає порятунок у «добрій» диктатурі. А мені здається, що найкращим і найдешевшим способом було б повчитися, перебрати досвід від того, хто вже подібне пережив. Чеський президент і уряд теж не викликають до себе особливої любові, але це не впливає на розвиток країни, не наповнює щодня ЗМІ новинами про суперечності між ними. Наука не буває легкою, зате вона корисна, бо недарма кажуть, що вчитися ніколи не пізно. Читаш в інтернетних газетах так багато розумних ідей, порад і дивуєшся, а чому ж тим, хто має такі розумні ідеї, не бути у Верховній Раді України, чому ж дозволили створити замість парламенту державу в державі?!

Уже другий рік ведуть мову про зняття недоторканності з «кнопкодавців», які створили закони для себе, а про виборців забули. Вже неначе всі погодилися з тим, що буде ухвалено закон про відкриті списки, а не про «кота в мішку». Дивуєшся, як швидко й «легко» ВРУ проголосувала за відкликання Огриска з посади міністра закордонних справ. Як швидко й без дискусій «проголосували» проти виборів у Тернопільській області, а про знесення «недоторканності депутата» ще нема навіть пропозиції, незважаючи на те, що про це постійно згадується!

Чеська Республіка та її досвід на шляху становлення порядку й міцної національної держави може багато в чому послужити прикладом. Насамперед тут панує право над партійними інтересами, закон рівний для всіх, колишніх працівників спецслужб ніхто не розстріляв, але усунув від керівництва країною. Існує й тут значна кількість партій, але депутатів обирають не керівники блоків, а люди, перед якими депутати мають звітувати. Отож, не треба дивитися, що роблять колишні імперії, що роблять диктатури, а треба звернути увагу на те, що, порівняно з великими, мала країна вміє дати собі раду саме завдяки інтелігентній поведінці більшості її керівників. А інтелігентних і розумних серед 46 мільйонів українців досить, щоб протиставити 450 «недоторканим» та кільком десяткам «призначених». Зрештою, якщо людина чесна, то, маючи можливість скористатись і Європейським судом, нема чого боятися.

Долю країни, як і долю дитини, не можна віддавати в руки, які є нездатними ані керувати, ані допомагати, які дбають про СЕБЕ, яким чуже слово НАШЕ, але які вправляються лише на словах МОЄ, МЕНІ!

Українці могли б повчитись у чехів, як відстоювати своє! Вже на початку XV ст. чеський релігійний мислитель, філософ, реформатор, ректор Празького університету Ян Гус задокументував свою некомпромісність. 1409 року він перетворив Празький університет на національний, передавши всю владу в ньому чехам, а всі німецькі викладачі (яких була більшість) покинули університет. Гуса спалили на вогнищі (6.07.1415) за те, що він не зрікся своїх поглядів (Т. Шевченко присвятив Шафарикові поему про Гуса «Сретик»).

Іншим прикладом чеського патріотизму був 21-річний студент Ян Палах, який на протест проти окупації Чехословаччини 1968 р. спалив себе на Вацлавській площі в Празі (19.01.1969). Чеські патріоти віддали життя за свої переконання, але не за чужу імперію, а це дуже відрізняє чехів від українців, які шукають «героїзм» у спустошенні Афганістану, а не в боротьбі під Крутами.

Ян Палах посприяв посиленню чеського патріотизму – і його знають, і пам'ять про нього зберігають чехи, які щодня приносять квіти до його пам'ятника. В Україні ще перед учинком Палаха пожертвував собою самоспаленням на протест проти окупації Чехословаччини та проти тотальної русифікації України 5 листопада 1968 р. у Києві Василь Макух! Майже через десять років (22.01.1978) вчинок Макуха повторив інший український патріот Олекса Гірник, який на протест проти русифікації України та на знак 60-х роковин УНР влаштував самоспалення на Чернечій горі в Каневі. Якщо в Чеській Республіці майже кожний знає про патріотичний вчинок Яна Палаха, то цього не можна сказати про українців, які знають про вчинки українських патріотів. На жаль, в Україні ще й досі багато хто вірить пропагандистським каналам Кремля більше, ніж українській історії, яку Москва намагається не допустити до українців.

Радіо «Німецька хвиля» нещодавно провело опитування серед українців, яке складалося із двох питань: «1. Чому хочете емігрувати з України? 2. Чому не хочете емігрувати?». Відповіді на перше запитання були «обґрунтовані» тим, що в Україні хаос, суд можна купити, всюди корупція, політики не звертають уваги на виборців тощо. Відповіді на друге запитання були патріотичними: більшість не хоче покидати країну, коли їй важко, але сподівається на краще!

Приємно вражає, що нині в українських друкованих та інтернетних газетах з'являється велика кількість статей, автори яких аналізують політичну ситуацію, вболівають за Україну й висловлюють свої погляди щодо того, як позбутися беззаконня, корупції, хаосу.

І всі погоджуються, що країну не влаштовує ані владна верхівка, ані парламент, ані «опозиція», оскільки кожний із них має свій суд, який завжди здатний ухвалити рішення, потрібне тому чи тому керівникові «блоку». Якщо один із коаліціантів частіше знаходить порозуміння з «опозиціонером», ніж із коаліціантом, то це цілковито заплутує не тільки чужого спостерігача, але й кожного громадянина України. Тому важко когось переконати, що українська «демократія» – це справді демократія.

Шкода, що реформатор Ян Гус не живе сьогодні, а то можна було б запросити його в Україну (що так полюбляють робити українські посадовці), щоб зреформувати політичну систему країни, яка б служила народові, а не корумпованим олігархам та «недоторканим».

Плакаємо надію, що десь «сидить» «прихований» український Ян Гус, який незабаром з'явиться і запровадить реформи в суспільстві. Хоч християнське вчення говорить, що віра твоя спасе тебе, але віру слід підсилити діями, які б її зміцнили. Недарма кажуть, що смажені голуби самі на тарілку не прилетять!

Перед виборами президента (а, може, й до ВР) актуально звучить уривок із поеми Т. Шевченка «Єретик», але дуже напрошується заміна слів – «чехи» на «українці», а «ченці» – на «депутати» чи «мільйонери».

*...Боже, Боже!
Великая сило!
Великая славо! зглянься на людей!
Одпочинь од кари у світлому Раї!
За що пропадають? за що Ти караєши
Своїх і покорних і добрих дітей?
За що закрив їх добрі очі,
І вольний розум окував
Кайданами лихої ночі!..
Прозріте, люди, день настав!
Розправте руки, змийте луду.
Прокиньтесь, чехи, будьте люди,
А не посмішище ченцям!*

ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

«Політичне русинство» – явище нове. Правда, його коріння сягає москвофільства (русофільства) другої половини ХІХ століття. Воно було відновлене в 90-х роках ХХ століття й охопило не лише нинішню Закарпатську область України, але й навколишні держави, в яких живуть русини-українці, а саме: Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію, а частково також країни, які межують із цими державами: Чехію, колишню Югославію, Молдову. Перенеслося й за океан.

У кожній із цих країн у 90-х роках ХХ ст. поряд з українськими організаціями виникли організації, побудовані на ідеї, що русини Закарпаття (в історичному значенні цього терміна) є окремим східнослов'янським народом і їх не можна вважати складовою частиною українського народу¹. В деяких із вищеназваних держав

¹ До 1 січня 2008 року в Закарпатській області були офіційно зареєстровані такі «русинські» національно-культурні організації (в дужках наведено ім'я голови та рік реєстрації): Закарпатське обласне підкарпаторусинське товариство (Д. Сидор, 1994; перереєстрація – 2000), Русинське науково-освітнє товариство (М. Макара, 1997), Общество карпатських Русинів (Є. Жупан, 1997), Закарпатське обласне «Общество подкарпатських Русинів» (Л. Лацович, 1997), Закарпатське обласне об'єднання громадян «Крайове товариство підкарпатських Русинів» (М. Бабинець, 2003), Союз русинських письменників Закарпаття (М. Град, 2003), Закарпатське обласне науково-культурологічне товариство ім. О. Духновича (А. Алмашій, 2004), Асоціація «Сойм підкарпатських русинів» (Д. Сидор, 2005), Обласна спілка громадських організацій «Народна рада Русинів Закарпаття» (Є. Жупан, 2006). (Див.: Рудейчук В., Сможаник В. Розвиток аматорського мистецтва Закарпаття. Перечин, 2008. С. 145–146). В інших країнах існують такі **головні** антиукраїнські організації: у Словаччині – Русинська об'єднання; в Чехії – Общество підкарпатських русинів Чехії та Товариство приятелів Підкарпатської Русі; в Польщі – Стоваришньня лемків; в Угорщині – Общество русинської культури Угорщини; в Румунії – Культурне товариство русинів Румунії; в Сербії – Руска матка; в Хорватії – Дружтво «Руснак»; в Росії – Русинское Землячество, в США – Карпато-русинское общество (*Carpatho-Rusyn Society*); в Молдові – Общественная организация «Русь». Кожна з цих організацій має свої друковані органи.

(Угорщині, Чехії, Словаччині, Польщі, Сербії, Хорватії, Молдові та інших) русини офіційно визнані окремою національністю і як національні меншини одержують від урядів своїх держав фінансову підтримку для культурних програм. В Україні, де ця проблема є найбільш пекучою, ставлення до русинів як окремої національності не є однозначним. З одного боку, уряд, згідно з Хартією людських прав, не забороняє нікому вважати себе русином, однак не вважає русинів національною меншиною, а лише етнографічною групою українського народу, що цілком логічно. Під час останнього перепису населення 2004 року цим правом скористалося приблизно 10 000 осіб, що становить 0,12 % населення області. 80,5 % населення Закарпатської області ідентифікували себе з українською, 12,1 % – з угорською, 2,6 % – з румунською, 2,5 % – з російською, 2,3 % – з іншими національностями (словацькою, білоруською, німецькою та іншими)². З другого боку, уряд України в «політичному русинстві» не без причин вбачає сепаратистський рух, спрямований на відокремлення Закарпатської області від України й створення з неї спочатку автономної області (за зразком Криму), а в кінцевому результаті – самостійної держави під протекторатом іншої держави.

Цей рух має своїх прихильників в обласній раді та держадміністрації Закарпатської області, які дозволяють проводити на території Закарпатської області явно антиукраїнські акції³. Варто зауважити, що в засобах масової інформації, зокрема західних та в Інтернеті, прихильники політичного русинізму мають набагато більше простору, ніж його критики.

Головним «ідеологом» політичного русинства є проф. **Павло Роберт Магочій** – завідувач кафедри українських студій Торонтського університету. Його ставлення до «русинського питання» є

² Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ, 2005. С. 199–200.

³ Детальніше про політичний русинізм див. у працях О. Мишанича: Від підкарпатських русинів до закарпатських українців (Ужгород, 1991); «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. (Дрогобич, 1992); Чи станемо народом? (Карпатська Україна, 28 травня, 11, 18, 25 червня, 1992); Карпати нас не розлучать (Ужгород, 1993); Політичне русинство і що за ним (Ужгород, 1993); «Руська мати нас родила...», або Кілька питань політичного русинізму (Наше слово, 31 жовтня, 7, 14 листопада, 1993); Закарпатський політичний сепаратизм: міфи і дійсність. Зб. «Возз'єднання». (Ужгород, 2001. С. 121–128). Див. також: Бача Ю., Ванат І., Маркусь В., Мишанич О., Чучка П. Ідейні витоки новітнього «карпаторусинства» («Карпатознавство»: історія і сучасність. Київ, 1994. С. 39–50); Чучка П. Як русини стали українцями (Закарпатська правда, 12–16 вересня, 1989); Мельник В. Неорусинство і його інтерпретатори (Закарпатська правда, 18–24 серпня, 1990); Балега Ю. Русинство: ідеологи і покровителі (Дзвін. 1991. Ч. 5. С. 96–109), Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму (Київ, 1999).

неоднозначним. В англомовних публікаціях, призначених для західної наукової громадськості⁴, він називає закарпатських русинів складовою частиною українського народу, а їхню мову – діалектом української мови. У монографії «Історія України» на їхнє означення він вживає етнонім «русини/українці», а про територію поселення русинів пише: «Це найзахідніший край української території»⁵.

Натомість у науково-популярних працях, призначених для широкої громадськості, зокрема для закарпатських українців, він називає «карпаторусинів» окремим народом. П. Р. Магочій був ініціатором проведення всіх десятих «Світових конгресів русинів» антиукраїнського спрямування. На кожному з них він виголосив головні доповіді. Доповіді з перших сімох конгресів видано навіть окремою книжкою⁶.

Як авторитетний учений, П. Р. Магочій вів і далі успішно веде переговори з високими представниками окремих держав (у тому числі й України) у справі надання русинам статусу окремої національності, заснування для них наукових та громадських установ тощо.

Свою основну книгу про історію карпаторусинів від найдавніших часів до XXI століття (видану русинською, українською, словацькою, англійською та румунською мовами; а готуються її видання російською та іншими мовами) він опублікував в Ужгороді під назвою «Народ нізвідки», чим наочно підкреслив самотність цього народу, генетично не пов'язаного з народом по той бік Карпат. У рекламній довідці про книгу «Народ нізвідки» автор заявляє: «Це книга – про народ, який із давніх давен обрав колискою свого існування на Землі божественної краси Карпати та на своєму шляху в сучасний світ витримав чимало випробувань долі, подекуди жорстоких та трагічних, але й сьогодні зберігає вірність заповітам пращурів»⁷. Отже, «карпаторусини», на його думку, – це народ, який на свою територію прибув «нізвідки», так би мовити, «упав з неба». За його підрахунками, русинів у світі нараховується 1 654 500 осіб,

⁴ Найвизначніші з них: *The Ukrainians of Czechoslovakia, The Case of the Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia, The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus 1848–1948, The Ukrainian Experience in the United States, Carpatho-Rusyn Ethnicity: Past Developments and Future Prospectus, Rusyn-Ukrainian Cooperation in the United States, The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia Pršov region*. In “*Encyclopedia of Ukraine*”, *Encyclopedia of Rusyn History and Culture* (співавтор – І. Поп), *A History of Ukraine* (Paul Robert Magocsi. A Bibliography, 1964–1985. Edited by L. Penzey. Toronto, 1985). Деякі з них у перекладі українською мовою з’явилися і в Україні.

⁵ Магочій П. Р. Історія України. Київ, 2007. С. 520.

⁶ Магочій П. Р. «Я русин был, емь и буду...». Виступи на Світ. конгр. русинів. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2005. 66 с.

⁷ Магочій П. Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2006. С. 118.

із них в Україні – 740 000, у США – 620 000, у Словаччині – 130 000, у Польщі – 60 000, в інших країнах (Сербії, Румунії, Чехії, Угорщині, Хорватії, Канаді та Австралії) – від 20 000 до 2 500 осіб. Офіційна статистика в усіх цих країнах нараховує 94 100 русинів⁸. На підставі чого він зарахував до русинської національності 730 000 громадян Закарпатської області, які під час офіційного перепису населення 2004 року задекларували українську національність, або 607 500 громадян США, які вважають себе американцями, – невідомо. Ідею про самобутність «русинського народу» і його відрубність від народу українського П. Р. Магочій підкреслив і в низці інших праць. Існує навіть об'ємна книжка про професора П. Р. Магочія як «спасителя» русинів⁹. Правда, є багато солідних наукових праць, які заперечують концепцію П. Р. Магочія щодо існування окремого русинського народу. З них на перше місце слід поставити праці нині вже покійного київського карпатознавця Олекси Мишанича¹⁰.

«Теоретиком» сучасного політичного «русинізму» можна вважати довгорічного наукового співробітника Інституту слов'янознавства АН СРСР у Москві та головного редактора журналу «Советское славяноведение» проф. **Івана Попа**, який від 1994 року живе в м. Хебі (Західна Чехія). Його найвизначнішою працею є російськомовна «Энциклопедия Подкарпатской Руси» (далі – ЕПР), яку видано в Ужгороді вже двома виданнями, а в Празі – у перекладі чеською мовою¹¹. Слід зазначити, що видавцем і спонсором усіх трьох видань є *Carpatho-Russian Ethnic Research Center USA* (Карпаторосійський етнологічний науково-дослідний центр США). Підкреслюю: не «карпаторуський», не «карпаторусинський», а **«карпаторосійський»** науково-дослідний центр! У першому виданні ЕПР цій установі дано таку характеристику: «Карпато-русский этнологический научно-исследовательский центр основан в 1980 в Форт Лаудердейл (Флорида, США) священником Андреем Ивановичем Шабаком и его сыновьями Константином (Президент) и Андреем (Вицепрезидент) для объективного освещения карпато-русской проблематики»¹².

У другому виданні ЕПР це гасло відсутнє, а засновника науково-дослідного центру А. І. Шабака названо «карпаторосійським гро-

⁸ Магочій П. Р. Народ нізвідки... С. 11.

⁹ Фединишинець В. Історична метафора професора Магочія, або Вчений від Бога : документально-художня повість-есеї. Ужгород : Патент, 1995. 272 с.

¹⁰ Див. прим. 3.

¹¹ Поп І. Енциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород : Издательство В. Падяка, 2001. 432 с. (перевидання – 2006); Pop I. Podkarpatská Rus: osobnosti její historie, vědy a kultury. Nakladelství Libri. Praha, 2008.

¹² Поп І. Енциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород : Издательство В. Падяка, 2001. С. 195.

мадським діячем в середовищі русинських імігрантів в США», священником «Карпаторосійської (sic!) православної церкви». У статті про його сина, нинішнього президента «Карпато-російського дослідного центру» К. Шабака, автор підкреслює, що він – співавтор «Карпаторосійсько-англійського словника», «Карпаторосійської бібліографії», редактор журналу «Карпаторосійські відгуки», а нині готує до друку англomовне видання ЕПР І. Попа. «Живучи на Пряшівщині, – мовиться в статті про о. Андрія Шабака-старшого, – він був великим прихильником Общества им. А. Духновича, символом якого був загальноросійський триколірний національний прапор, зовнішній знак того, що ми росіяни, що ми частина великої російської нації»¹³. Віце-президента Карпаторосійського дослідного центру ЕПР характеризує як «карпаторосійського активіста»¹⁴.

Карпаторосійський науково-дослідний центр від самого початку був інститутом трьох людей, зате людей надзвичайно багатих, здатних фінансувати десятки антиукраїнських проєктів і навіть видавати окремий журнал «Карпаторусские отзвуки» (*Carpatho-Russian Echoes*) англійською та російською мовами, завданням якого було «відродити російську свідомість серед закарпатської іміграції»¹⁵. Звідки у православного священника та його двох синів (із яких один є теж священником) набралися такі величезні кошти для антиукраїнської діяльності, не важко здогадатися...

Видавці та спонсори ЕПР є продовжувачами тієї генерації «карпаторосів», які не визнавали й нині не визнають українців окремим народом, а вважають їх (у тому числі й «карпатських русинів») складовою частиною російського народу.

Цілком зрозуміло, що українські науковці, переважно із Закарпаття, вже перше видання енциклопедії І. Попа зустріли з гострою критикою. Застереження викликала вже сама назва. Як відомо, під назвою «Підкарпатська Русь» Закарпаття існувало лише впродовж 1919–1938 років, а І. Поп застосував її до всієї історії – від найдавніших часів до сучасності. Професор О. Мишанич аналізу й оцінці ЕПР присвятив окрему брошуру¹⁶, у якій вказав на її конкретні недоліки та явне політичне українофобське спрямування.

ЕПР разом із двома виданнями англomовної енциклопедії історії й культури русинів, упорядкованими І. Попом у співавторстві з

¹³ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2006. С. 277.

¹⁴ Там само. С. 390–391.

¹⁵ Маркусь В. Енциклопедія української діаспори. Т. 1. США. Кн. 1. Нью-Йорк – Чикаго, 2009. С. 342.

¹⁶ Мишанич О. «Энциклопедия Подкарпатской Руси» і що за нею? Доповідь на V Міжнародному конгресі українців (Чернівці, 26–29 серпня 2002), Київ, 2002.

П. Р. Магочієм (*Encyklopedia of Rusyn History and Culture*, Toronto 2002, 2005) була піддана фаховій критиці історика Ернеста Гийделя. Переклад його рецензії з української на русинську мову пізніше з'явився й на сторінках неофіційного органу Світового конгресу русинів – двомісячника «Русин» – у чотирьох його номерах¹⁷.

І. Поп відповів своїм критикам, зокрема О. Мишаничу, окремою брошурою¹⁸. А в другому виданні ЕПР (2006 року) всіх «українофілів» покарав тим, що вилучив їхні імена зі своєї енциклопедії, і не лише тих, які приїхали на Закарпаття в післявоєнний період (І. Поп їх презирливо називає «зайдами» – «пришельцями»), але й місцевих діячів української орієнтації. А такою є майже вся післявоєнна закарпатоукраїнська інтелігенція: викладачі вузів, працівники науково-дослідних установ, культурно-освітніх інституцій та організацій, письменники, художники, редактори газет, журналів тощо.

Отже, у другому виданні ЕПР можна знайти десятки імен третьорядних «русинських» письменників, науковців, художників, біографії чужинців (росіян, чехів, словаків, угорців, поляків), які написали про Закарпатську Україну кілька статей (або лише побували в цьому краї).

Наприклад, є там стаття про «російського русиніста» Михаїла Дронова (1980 р. н., який нібито «с середини 90-х годов (тобто від 15 років життя. – М. М.) изучает карпаторусинскую проблематику». У 2002 році Москва вислала його вивчати цю проблематику на кафедру історії й архівної справи Пряшівського університету. І. Поп дає студентові третього курсу таку характеристику: «Дронов первым среди русских русинистов признал и научно обосновал самобытность русин и русинского народа, его принадлежность к центральноевропейской сфере, кардинальное отличие менталитета русин от менталитета русских и украинцев, самостоятельность русинского языка как четвертого восточнославянского»¹⁹. Виходить, що студент є геніальним ученим: істориком, етнопсихологом та мовознавцем в одній особі. І в кожній із цих наук був першовідкривачем! Здивований читач, прочитавши ці рядки, має право запитати: а в якій праці студента Дронова все це «обосновано»? Нема такої праці! Усе це вигадка І. Попа, який видає бажане за дійсне. У той час на даній кафедрі працював і я. Отже, М. Дронов був і моїм студентом. Може, він у майбутньому «обгрунтує» все те, що І. Поп приписує йому вже зараз, однак досі він не написав жодної наукової

¹⁷ Гийдел Е. Рутенія UBER ALLES. *Русин*. 2007. Ч. 6. С. 12–13; 2008. Ч. 4, 5, 6. С. 2–3.

¹⁸ Поп І. Відповідь засліпленому ненавистю до русинів. *І ми в Європі!* Книга перша : Відповідь опонентам. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2002.

¹⁹ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2006. С. 177.

праці, яка б давала І. Попові право на таку високу оцінку студента. Це лише один із багатьох десятків подібних випадків.

У другому виданні ЕПР не знайдемо імен українських науковців, які присвятили ціле життя дослідженню історії та культури Закарпаття: академіків, докторів наук, професорів університетів, лауреатів Шевченківської премії та інших престижних нагород, таких як Василь Гренджа-Донський, Степан Сабол (Зореслав), Вікентій Шандор, Марко Бараболя (Іван Рознійчук), Олекса Мишанич, Йосип Дзензелівський, Павло Чучка, Олена Рудловчак, Михайло Мольнар, Петро Скунець, Іван Чендей, Микола Вегеш, Оксана Ганич, Павло Федака, Володимир Сливка та десятки інших. Немає навіть таких дослідників закарпатоукраїнської історії, фольклору та літератури, як М. Драгоманов, В. Гнатюк та І. Франко. З церковних діячів немає там єпископів Павла Гойдича та Василя Гопка, яких Ватикан недавно оголосив блаженними. Не залучив він у друге видання ЕПР навіть свого колишнього однодумця та співавтора П. Р. Магочія, який здається йому занадто «поміркованим».

Окремі статті в ЕПР присвячені найменшим часописам, що виходили на Закарпатті т. зв. «язичієм», нинішньою «русинською» мовою по-угорськи, по-російськи, по-чеськи або й взагалі не виходили, а були лише задумані (наприклад, «Словесность» А. Кралицького). Зате майже зовсім немає кількох десятків закарпатських україномовних газет і журналів післявоєнного періоду.

Автор усе українське (за його термінологією «українофільське») вважає негативним явищем. У вступі до другого видання він обґрунтовує свою позицію негативним ставленням київських науковців до першого видання ЕПР на її обговоренні працівниками Інституту суспільних наук НАНУ в Києві. Головного доповідача, нині покійного О. Мишанича («некий О. М-ич») він називає «манкуртом», «человеком с извращенным сознанием, в профессиональном отношении безпомощным», який ніби «отрабатывал свои тридцать сребренников» і дозволив собі критикувати «работу профессионального историка и политолога – гражданина дружественной страны, Чешской республики»²⁰ (так він характеризує самого себе).

Українським ученим І. Поп дорікає, що ніхто із присутніх на обговоренні ЕПР у Києві не заступився за нього. За це він вирішив покарати вилученням їхніх імен зі своєї енциклопедії, так само, як вилучалися імена «українських буржуазних націоналістів» із радянських публікацій. Очевидно, що під час перебування в Москві І. Поп досконало засвоїв більшовицькі методи боротьби з «ворогами народу» й успішно застосовує їх у своїх сучасних публікаціях. Єди-

²⁰ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. С. 5.

ним критерієм «вини» вилучених дослідників була українська національність. «Исходя из подобной реакции украинской ученой элиты, – пише він у кінці вступного слова, – из текста второго издания ЭПР мы (тобто я – Іван Поп. – М. М.) исключили библиографические материалы об **абсолютном большинстве украинских деятелей**»²¹. Ось тобі «объективное освещение карпаторусской проблематики»!

Не дивно, що й друге видання ЭПР (яке автор у вступі характеризує як «солидное академическое научное издание, созданное на современном уровне европейской энциклопедики») зазнало нищівної критики. Публіцист Іван Гвань влучно назвав ЭПР «димовою шашкою»²². І ця «димова шашка», видана на російські гроші посередництвом російського православного батюшки із США о. Андрія Шабака та його синів російською мовою в центрі Закарпатської України – Ужгороді, має конкретного адресата й конкретне політичне спрямування. Її завданням є підготовка ґрунту для експансії політичного впливу Росії в цьому регіоні посередництвом політичного русинства. Згідно зі стратегічними планами Москви, русинство є лише перехідним етапом до цілковитої русифікації цього регіону (про що буде мова далі). Проф. І. Поп, вихований у Москві радянською комуністичною ідеологією, виявився в цій грі поважною фігурою.

У подібному антиукраїнському дусі написані й інші праці І. Попа, видані чеською мовою в Празі, зокрема: «Підкарпатська Русь»²³, «Історія Підкарпатської Русі в датах»²⁴ та «Постаті історії, науки і культури Підкарпатської Русі»²⁵. Остання праця є, по суті, перекладом другого видання ЭПР. Переклад автор не наважився назвати «енциклопедією», щоб не осмішити себе перед чеським читачем. У вступі він називає свій твір «словником постатей, які діяли на території південнокарпатських русинів або цікавилися нею з наукової, політичної або культурної точки зору»²⁶. І в цьому «словнику» ми марно б шукали імена українських діячів, які повністю відповідають цим критеріям. Антиукраїнський характер праці І. Поп підкреслив уже в першому абзаці свого вступу. Там він характеризує Україну як «державу, політична еліта якої, духовно сформована в атмосфері централізованої тоталітарної державної системи СРСР,

²¹ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. С. 5.

²² Гвань И. «Историческая бомба» чи димовая шашка? *Дукля*. 2007. Ч. 2. С. 79–85.

²³ Pop I. Podkarpatská Rus. Stručná historie států (sic!). Praha, 2005.

²⁴ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Praha, 2005.

²⁵ Pop I. Podkarpatská Rus: osobnosti její historie, vědy a kultury. Nakladatelství Libri : Praha, 2008.

²⁶ Там само. С. 7.

не визнає ні самобутності русинів як народу, ні самостійності його історії, відмінної від української»²⁷. Визволення Закарпаття Червоною армією від угорської фашистської окупації І. Поп вважає «анексією», а договір між Радянським Союзом і Чехословаччиною про приєднання Закарпатської України до Радянської України – «русинським Мюнхеном»²⁸.

Шеф-редактор видавництва *Libri* Ф. Гончак представляє І. Попа чеській громадськості як «русинського патріота, переслідуваного в період сталінських репресій, а по розпаді СРСР – українськими націоналістами»²⁹. Нагадаймо, що «сталінські репресії» висунули І. Попа на пост головного редактора всесоюзного академічного журналу «Советское славяноведение», а «українські націоналісти» після розпаду СРСР призначили його на посаду директора Інституту карпатознавства Ужгородського державного університету. Та коли він там почав впроваджувати явну антиукраїнську політику, сказали йому «Досить!». І проф. І. Поп, духовно споріднившись із Шабаками зі США, пішов на службу до них, щоб за чужі гроші паплюжити рідну землю. І, як бачимо, він робить це не без успіху.

У чеськомовному виданні енциклопедії І. Поп «помилував» кількох діячів української культури Закарпаття та залучив їх до свого «словника», однак жодному з них він не простив «націоналістичної» діяльності, яку оцінює вкрай негативно. Наприклад, на найвищого закарпатоукраїнського письменника міжвоєнного періоду Василя Гренджу-Донського він наклеїв такі ярлики: “levicovú ukrajinský nacionalista”, “hlasatel ukrajinského iredentismu”, “horlivý ukrajinizátor Rusinů na východním Slovensku” тощо³⁰. На такі характеристики не спромоглися навіть радянські органи влади, які до смерті не допускали В. Гренджу-Донського до післявоєнної радянської преси.

Зате лідерові москвофільського руху на Закарпатті та в США Алексію Геровському він присвятив тристорінкову статтю³¹, у якій дає йому високопозитивну оцінку. Таку саму оцінку він дав і творцеві “svébytného uhro-rusinského národa, odlišného od východoslovan-ských národů” Міклошу Козмі – регентському комісарові «Карпатської землі» (Kárpátolia terület; 1940–1941)³², який ніколи не приховував своїх фашистських поглядів і до самої смерті послідовно впроваджував їх у практику.

²⁷ Поп І. Podkarpatská Rus... С. 7.

²⁸ Там само. С. 9.

²⁹ Там само. С. 11.

³⁰ Там само. С. 97–98.

³¹ Там само. С. 90–93.

³² Там само. С. 141–142.

Виникає враження, що головним завданням чеськомовних праць І. Попа, друкованих на кошти згадуваного вже Карпаторосійського етнологічного науково-дослідного центру США (про що зазначено на титульному листі кожної книжки), було викликати в чеського читача ненависть до України.

Ясна річ, що і в чеськомовному виданні енциклопедії дано високопозитивну оцінку спонсорам і меценатам видання – чотирьом членам сім'ї Шабаків – карпаторосійським москвофілам зі США: двом Андріям, Константинові та матушці Анні Михайлівні³³.

Із післявоєнних діячів Пряшівщини до «словника» І. Попа потрапили лише троє: Франтішек та Петро Крайняки і Василь Турок-Гетеш. Останнього він характеризує так: “Nejvýznamnější představitel rusínského národního hnutí na Slovensku, dramaturg, režisér, herec a divadelník... 21 let učil na gymnázium v Prešově... V 80 letech se jeho působišťem stalo prešovské Duchnovičovo divadlo”³⁴. Те, що В. Турок працював учителем Пряшівської української гімназії і був драматургом *Українського національного театру*, І. Поп замовчав.

Сповненою злоби й ненависті є стаття І. Попа про генерала Людвіка Свободу, якого автор вважає безхарактерною людиною, що міняла свої політичні погляди залежно від обставин. За його переконанням, Л. Свобода був “tajný komunista, ale zřejmě i agent NKVD”³⁵.

Не менше злоби та ненависті й у статті про Августина Волошина, який ніби був “zastáncem uherského vlastenectví a v listopadu 1918 stál u zrodu promaďarské Uherské národní rady v Užhorodě... V době politické krize 1938, A. Vološin se stal figurkou na šachovnici německých tajných služeb. Neustávním způsobem (vyhláškou autonomní vlády) změnil název kraje z Podkarpatské Rusi na Karpatskou Ukrajinu... V tzv. ukrajinském hnutí na Podkarpatsku v době první a druhé ČSR byl Vološin pouze nastrčenou figurkou ukrajinských nacionálních radikalů z Haliče a nacistů”³⁶.

Самого себе І. Поп характеризує так: “Historik, bohemista a rusínista, kulturolog a politolog... Po rozpadě SSSR doufal, že se rozpadl i jaltský systém, jehož obětí se Podkarpatská Rus stala. Doufal v návrat rodného kraje do střední Evropy, zrušení ustanovení čs.-sovětské smlouvy z roku 1945, tohoto rusínského Mnichova... V roce 1992 se vrátil na univerzitu do Užhoroda, byl jmenován ředitelem Ústavu karpologie a spolu s dalšími začal usilovat o uznání svébytností Rusínů, o autonomii Podkarpatské Rusi... V roce 1994 byl i s rodinou vyštván a odešel do České republiky”³⁷.

³³ Pop I. Podkarpatská Rus... С. 242–243.

³⁴ Там само. С. 260.

³⁵ Там само. С. 240.

³⁶ Там само. С. 270.

³⁷ Там само. С. 202.

Яка країна у світі платила би гроші людині за те, що вона підриває її суверенітет?

Третім найвизначнішим діячем політичного русинства на Закарпатті в сучасності є настоятель кафедрального храму Української православної церкви Московського патріархату **о. Дмитрій Сидор**, голова *Союму підкарпатських русинів* та ініціатор заснування *Європейського конгресу підкарпатських русинів*. Він виявився не лише «реалізатором» ідеологічних і політичних концепцій Пола Магочія та Івана Попа, але й перевершив їх і довів до крайнього радикалізму та абсурдності.

28 жовтня 2008 року він за тихої згоди закарпатських державних органів скликав до Мукачева *II Європейський конгрес підкарпатських русинів*, на підтримку якого прибуло понад п'ятсот російських активістів із політичної партії «Родина» («Батьківщина»). Делегати конгресу висунули урядові України ультиматум: якщо до 1 грудня 2008 року не надасть русинам автономії, то вони проголосять самостійну державу («государство») – «Республіку Підкарпатська Русь» під «покровительством Росії».

Оскільки уряд України не виконав ультиматуму, його автори й справді 2 грудня 2008 року проголосили Закарпатську область України самостійною державою з її самозваним урядом (прем'єр-міністр П. Гецько), парламентом (Народною Радою; голова М. Миколин), міністрами, депутатами, державним гербом, гімном тощо. Ясна річ, що така явно антидержавна діяльність невеличкої групи авантюристів, спрямована на розбиття України як держави, суперечить Конституції і законам України. Прокуратура області розпочала проти зачинателів цієї авантюри, головним чином проти її лідера Д. Сидора, кримінальну справу, однак крім «обшуку» на його квартирі та в канцелярії ця справа далі не просунулася.

Д. Сидор антиукраїнську політичну діяльність проводить ще з більшою інтенсивністю: дає антиукраїнські інтерв'ю закордонним засобам масової інформації, а в них відверто говорить, що Україна повинна розпастися і на її руїнах повинні виникнути нові держави, в першу чергу «Підкарпатська Русь». В інтерв'ю прямишівській русинській газеті «Info Русин» він, між іншим, заявив: «Я вважаю, що Україна завтра або післязавтра розпадеться... Якщо ми (підкарпатські русини. – М. М.) і Кримська область відділимося від України, ніхто міцний нас не захистить... Коли нас не хоче ні Європа, ні русини з навколишніх держав нас не хочуть підтримати, наші дальші поступування будуть спрямовані в Євро-Азійську зону, де маємо більше порозуміння і підтримку»³⁸. Здається, що Д. Сидор конче

³⁸ Лисінова С. Актуальні од братів русинів з Підкарпаття. *Info Русин*. 2009. Ч. 6–7. (Тут і далі переклад з русинської мови автора. – М. М.)

хоче стати «мучеником Підкарпатської Русі», сподіваючись, що після арешту його проголосять «святим»³⁹.

Проти проголошення «Підкарпатської Русі» окремою державою виступили й менш радикальні русинські організації Закарпатської області та за її межами, зокрема в Словаччині, Польщі, Угорщині та Румунії, лідери яких побоюються, що о. Сидор захоче приєднати до своєї новоствореної «держави» і їхні історичні землі. А вони туди не хочуть. Від політичних амбіцій Д. Сидора відмовилися і його колишні однодумці П. Магочій та В. Падык. Останній в одному з інтерв'ю дав таку характеристику самозваному лідерові карпатських русинів: «Те, що виголошує пан Д. Сидор і члени Союму підкарпатських русинів, є, так би мовити, комедія. Своїми поступками він лише виводить русинів на сміх і дискредитує їх у світі. Та ж антидержавними висловлюваннями він може викликати в Україні лише замішання. Пан Сидор за російські гроші робить антиукраїнську політику, що аж ніяк не може допомогти русинам. Він вже не знає, яким способом звернути на себе увагу, тож обрав такий шлях. На Закарпатті він вже немає у людей жодного респекту. Коли кандидат за мера міста Ужгорода, одержав шість відсотків голосів»⁴⁰.

Радикально налаштовані сили новопроголошеної держави «Підкарпатська Русь» вирішили заснувати нову «всесвітню» русинську організацію «Світовий конгрес *підкарпатських русинів*», опозиційну до вже відомого *Світового конгресу русинів*, очолюваного П. Магочієм. Заохочені Москвою, вони вирішили провести Установчий з'їзд новоствореної організації наприкінці квітня 2009 року в Берліні, однак за кілька днів до запланованого відкриття змінили місце його проведення на м. Пардубіце в Чеській Республіці. Колишній «прем'єр-міністр *Временного правительства Підкарпатської Русі*» Іван Туряниця (який нині постійно мешкає і працює в м. Нітрі в Словаччині) на питання, чому дійшло до раптової зміни місця проведення конгресу, відповів: «Тому що в Німеччині на нас чекало українське КГБ, а ми вже не можемо далі толерувати кривди України по відношенні до русинів»⁴¹.

Перший Світовий конгрес підкарпатських русинів з великою помпезністю було відкрито в найлюксовішому готелі м. Пардубіце «Євро» за участі 96 «нагнаних людей, які не мали найменшого поняття, що таке русинство»⁴². За заздалегідь підготовленим сценарієм конгресом

³⁹ В ужгородському кафедральному храмі він уже підготував для себе окремі гробівець, у чому сам мені зізнався.

⁴⁰ *Info Русин*. 2009. Ч. 6–7.

⁴¹ Лисінова С. Світовий конгрес Підкарпатських Русинів. *Info Русин*. Ч. 8–9.

⁴² Там само.

керував голова *Общества подкарпатских русинов в России* Ладислав Левович – російською літературною мовою. Російською мовою виступали й усі «делегати» конгресу. На питання журналістки, чому на з'їзді не було української мови, голова новоствореного *Общества підкарпатських русинів в Чеській республіці* Василь Паук відповів: «Тому, що наші люди не розуміють українську мову. З історичного і граматичного боку їм ближча мова російська... Ми і надалі будемо користатися російською мовою на знак протесту проти України, бо ця країна нам, русинам, ніколи нічого доброго не дала»⁴³.

Президентом Світового конгресу підкарпатських русинів в Пардубіце було обрано одного з найбагатших людей Чеської республіки – українського мільйонера Василя Джугана, уродженця Тячівського району. Він, за його власними словами, в Чехії надає роботу «700 закарпатцям, які не те що дома не мають роботи, але піддані там асиміляційним тенденціям, репресіям, погрозам з боку української влади. Єдиним виходом з даної ситуації, – заявив новообраний президент в інавгураційній промові, – є створення окремої держави “Підкарпатська Русь” з власною самоуправою і відокремленням від України... Єдиною державою, яка подала нам руку допомоги, була Росія»⁴⁴.

У кінці з'їзду було прийнято «Декларацію», перший пункт якої звучить так (подано з незначними скороченнями):

Ми, делегати 1. СКПР, майбутнє нашої держави і головну її мету бачимо в такій формі: Назва держави – Республіка Підкарпатська Русь. Столиця – Ужгород. Державний символ – герб з червоним ведмедем. Валюта – 1 тис. Державні мови – русинська та російська. Час – центральноевропейський. Статус республіки – демілітаризована зона з міжнародною гарантією республіки Російська Федерація. Економічна система – повернення 23 мільярди євро від України, які вона заборгувала Підкарпатській Русі за 18 років протиправного керівництва. Транспортна інфраструктура – газОВО-транспортна система, залізні дороги, електрична мережа, автошляхи. Всі транспортні договори, евідовані Україною, в день заснування республіки Підкарпатська Русь буде анульовано і буде підписано нові договори⁴⁵, які вже зараз є в стадії підготовки⁴⁶.

Гадаю, що коментарі до цієї «Декларації» зайві.

Офіційне проголошення держави «Підкарпатська Русь» вже раніше було встановлено на 1 грудня 2009 року⁴⁷. До цієї дати мали б

⁴³ Лисінова С. Світовий конгрес... С. 10.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ У цитованій статті друкарська помилка: замість *договори* наведено *дороги*.

⁴⁶ Лисінова С. Світовий конгрес Підкарпатських Русинів... С. 11.

⁴⁷ Лисінова С. Актуальні од братів русинів Закарпаття...

відбутися переговори самозваного «уряду» з окремими країнами про міжнародне визнання «Республіки Підкарпатська Русь».

Новостворений уряд держави «Підкарпатська Русь» вже подав на обговорення «Проект Конституції Республіки Підкарпатська Русь»⁴⁸ та надрукував паспорти своєї держави⁴⁹. Було надіслано відкритого листа (російською мовою) делегатам і гостям X Світового конгресу русинів, який засідав 4–6 червня 2009 року в Руському Керестурі (Сербія) та Петровцях (Хорватія). Лист (підписаний «Президентом Світового конгресу Підкарпатських русинів» В. Джуганом, «Головою Європейського Національного конгресу Підкарпатських русинів» о. Д. Сидором, «Прем'єр-міністром Уряду Республіки Підкарпатська Русь» П. Гецьком та «Головою Національної Ради Підкарпатської Русі» В. Микулином) є повний жовчі й ненависті до України. У ньому сигнатарі зараховують себе до «нової поросли русинських політиків, мыслящих по-новому, без страха перед режимом, образованных, в совершенстве владеющих технологиями инфомационных войн, хорошо понимающих сильные и слабые стороны своей вызывающей тревогу ситуации»⁵⁰. Він закінчується словами: «У нас нет выбора, нет альтернативы. Ясно, что только общими усилиями, создав выстраданное веками свое материнское государство – Подкарпатскую Русь, – позволит нам, рассеянным по всему миру русинам, если прибегнуть к библейским аналогам, блудным сыновьям и дочерям своего народа, в свое время вернуться на порог “Отчего Дома”»⁵¹. Делегати й гості конгресу цього листа не читали й не обговорювали, не маючи бажання навіть ступати на поріг такого «Отчего Дома».

Щоб надати резолюції пардубіцького конгресу «юридичної» сили (рішення, ухвалені за кордоном, переважно громадянами інших країн, можуть виявитися сумнівними), о. Сидор 30 травня 2009 року скликав до Мукачева *Третій європейський конгрес підкарпатських русинів*, на якому його було обрано президентом цієї організації, а до її назви долучено прикметник «народний» – *Європейський народний конгрес підкарпатських русинів*. Мукачівський «народний» конгрес затвердив усі рішення пардубіцького конгресу, включено з «Декларацією про заснування самостійної держави Підкарпатська Русь»⁵².

⁴⁸ Гецько П. Русины непобедимы. С русинами правда и Бог. Проект: Основные конституционные принципы внесения дополнений и изменений к Конституционному Закону 328 от 22 ноября 1938 г., Республика Подкарпатская Русь. URL: <http://getsco-p.livejournal.com>.

⁴⁹ «Паспорт» з № 1 було видано на ім'я Енді Варгола.

⁵⁰ Див.: www.rusyn.sk, 2 червня 2009 року.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

«Прем'єр-міністр Республіки Підкарпатська Русь» Петро Гецько в Інтернеті заснував власний російськомовний «Журнал» (<http://getsko-p.livejournal.com>), у якому майже щодня публікує антиукраїнські статті, спрямовані на роз'єднання України, відокремлення від неї Закарпатської області й затвердження на міжнародній арені «Республіки Підкарпатська Русь». 12 липня 2009 року він на сторінках свого «Журналу» опублікував статтю «Український професор Мушинка прогнозирует, что Украина не доживет до своего 18-летнего возраста», в якій без зазначення джерела й будь-якого доказу приписує мені вислови, яких я ніколи і ніде не сказав і не написав. Це – груба провокація самозваного «прем'єра», спрямована на те, щоб скомпрометувати мене в очах українського уряду й української громадськості. Такий метод боротьби з інакодумцями автор засвоїв із практики НКВД, яке в 30–50 роках ХХ століття публікувало явні наклепи на чесних людей, не даючи їм можливості боронити себе. На щастя, ми живемо не в тоталітарних, а в демократичних державах, і мені репресії не загрожують.

Я твердо переконаний, що політичне русинство невеличкої групи авантюристів, насаджуване й фінансово підтримуване закордонними силами, – явище тимчасове. Воно не має масової підтримки населення. У процесі укріплення української держави воно зникне. Та легковажити його не можна.

Кілька слів про сучасний стан політичного русинства на моїй малій батьківщині – Пряшівщині у Словаччині.

Як відомо, в березні 1945 року у Пряшеві було засновано *Українську Народну Раду Пряшівщини* (УНРП) як репрезентативний орган українського населення цього краю. Від самого початку УНРП мала не лише прорадянський, але й проросійський характер. У 1949 році комуністичний уряд Чехословаччини ліквідував УНРП, а на її місці 1951 року було засновано *Культурний союз українських трудящих* (КСУТ), діяльність якого була звужена лише до сфери культури.

За майже сорок років свого існування КСУТ, із широко розгалуженим апаратом штатних і позаштатних співробітників, здійснив велику роботу у розвитку освіти, преси, народної художньої самодіяльності, літератури, мистецтва тощо. Його діяльність, однак, велася в дусі комуністичної ідеології. За наказом комуністичної партії всі колишні російськомовні організації та установи, включно зі школами всіх типів, були на початку 50-х років адміністративно перетворені в українські без належної підготовки населення до такої ра-

дикальної зміни. А етнонім *русин*, серед населення дуже популярний, було в адміністративному порядку замінено етнонімом *українець*, незважаючи на те, що українцями на початку т. зв. «українізації» вважала себе лише незначна частина населення, головним чином переселенці з Галичини.

Після падіння комуністичного режиму в Чехословаччині 1989 року виникло питання: «Як далі?». Після довгих дискусій національно свідомою інтелігенцією Пряшівщини (яка природним шляхом дійшла від *русинства* й *русофільства* до *українства*), вирішила не відмовлятися від новопридбаної української національності, але й не заперечувати традиційного етноніма *русин*, тобто піти шляхом галицьких народовців кінця XIX і початку XX століття (І. Франко, М. Грушевський, О. Колеса та інші), які паралельно застосовували етноніми *русин* і *українець* у формі *русини-українці* з прикметником *русько-український*. Отже, кожен може вважати себе русином або українцем, однак тут не йдеться про дві, а про одну спільну національність.

Позачерговий з'їзд КСУТ 20 січня 1990 року, у якому взяло участь 342 делегати та 32 гості майже з кожного українського села Пряшівщини, змінив назву організації на *Союз русинів-українців Чехословаччини* (після розпаду ЧСР – *Словаччини*).

Частина делегатів не погодилася з рішенням з'їзду й 17 листопада 1990 року в м. Меджилабірці заснувала опозиційну організацію «*Русинська оброда*» («Русинське відродження»), побудовану на принципі, що русини не є складовою частиною українського народу, але окремою національністю (в розумінні концепції П. Р. Магочія, який керував цим з'їздом).

Новостворена організація, очолювана В. Турком, головним своїм завданням вважала «деукраїнізацію» українців Словаччини та їхніх установ: шкіл, театру, преси, радіо, телебачення, науково-методичних закладів тощо.

Уже на самому початку Русинська оброда мала 12 конкретних пунктів своєї діяльності: визнання русинів самостійною національністю, кодифікація русинської мови і її запровадження в школах, створення кафедри русинської мови, редакцій періодичних і неперіодичних видань, радіо та телебачення, деукраїнізація Українського національного театру, широка народно-просвітня діяльність між населенням, інтеграція до Світового конгресу русинів, співпраця з русинами в інших країнах та створення музею русинської культури. Усі 12 пунктів було виконано.

Між лідерами Русинської оброди й Союзу русинів-українців від самого початку ведеться завзята боротьба, яка аж ніяк не сприяє консолідації єдиної національної меншини з різним ступенем національної свідомості.

СРУС, наперекір мінімальній підтримці з боку уряду Словаччини, зберіг всі активності колишнього КСУТу⁵³: Фестиваль культури русинів-українців у Свиднику, Фестиваль фольклору в Камйонці, Фестиваль народної пісні «Маковицька струна» в Бардієві та Пряшеві, Фестиваль драми і художнього слова в Меджилабірцях, двотижневик «Нове життя», дитячий місячник «Веселка» тощо. Було засновано й низку нових заходів у сфері культури, із яких найвизначнішим є Фестиваль духовного співу в Снині.

Вдалося зберегти Музей української культури у Свиднику (і повернути йому первісну назву), кафедру української мови і літератури при філософському факультеті Пряшівського університету (фінансовані з державного бюджету). Однак із понад 200 українських шкіл український характер зберегли лише десять основних та одна середня – З'єднана школа імені Т. Г. Шевченка в Пряшеві. Хоча й тут майже всі предмети (крім української мови та літератури) викладають словацькою. У півтора десятка основних шкіл українську мову вивчають як предмет. На громадських засадах діють Спілка українських письменників Словаччини з друкованим двомісячником «Дукля», Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка в Словаччині, Товариство ім. О. Духновича, Спілка української інтелігенції Словаччини, політична організація «Піддуклянська громада» та багато інших.

Русинська оброда – найактивніша, але й найагресивніша організація. У межах «деукраїнізації» вона досягла незаперечних успіхів. Під час останнього перепису населення 2001 року до української національності себе зарахували 10 814 осіб, тоді як до русинської – 24 201. Крім того, 54 907 осіб заявило, що їхньою рідною мовою є русинська. Українську мову вважає рідною 7879 громадян Словаччини⁵⁴.

Русинській оброді вдалося кодифікувати русинську літературну мову, якою нині видають двомісячник «Русин», двотижневики «Народны новинки» та «Info Русин». Нею на сьогодні видано понад сто книжкових публікацій. Русинською мовою транслюють щоденні радіопередачі та щомісячні телепередачі (паралельно з українськими).

⁵³ КСУТ у період свого зникнення (1989 рік) мав понад 60 оплачуваних державою працівників у центрі та окружних організаціях: працівників апарату та адміністрації, методистів самодіяльності, редакторів тощо. Нинішній СРУС не має жодного оплачуваного державою працівника. Одержує з державного бюджету невеличкі дотації на проекти, із яких фінансує пресу, видавання невеличкої кількості книжок, фестивалі, змагання, огляди тощо та символічні гонорари виконавцям цих проектів, якими є, здебільшого, пенсіонери.

⁵⁴ Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001.

Колишній Український національний театр у Пряшеві (заснований 1946 року) було перетворено на русинськомовний *Театр ім. Олександра Духновича*, Піддуклянський український народний ансамбль – на *Піддуклянський художній ансамбль «Пульс»*. У Пряшеві було засновано *Музей русинської культури*, а при Пряшівському університеті – *Інститут русинської мови та культури*. Існує *Спілка русинських письменників Словаччини*, *Об'єднання інтелігенції русинів Словаччини*, *Спілка русинської молоді Словаччини*, *Академія русинської культури* та півдесятка інших організацій. Об'єднує їх *Словацька асоціація русинських організацій*, яка входить до складу *Світового конгресу русинів*.

Треба визнати, що русинські організації одержують набагато більше коштів від держави, ніж українські, а в словацьких засобах масової інформації та в Інтернеті вони користуються набагато більшою популярністю й підтримкою.

Наперекір багатій кількості українських і русинських організацій, стан цієї національної меншини в сучасності критичний, бо її асиміляція (словакізація) поступає сильними темпами вперед. Цій асиміляції великою мірою сприяє курс Греко-католицької церкви Словаччини на словакізацію обряду та населення. Щоб запобігти остаточному зникненню цієї національної меншини, лідери українського й русинського напрямів повинні знайти спільну мову, бо інакше і ті й другі в скорому часі залишаться «генералами без війська»⁵⁵.

2009

⁵⁵ Бача Ю., Ванат І., Ковач Ф., Чума А., Штець М. До сучасних проблем нашого культурно-національного життя. *Нове життя*. 1992. Ч. 24 (Додаток); Бача Ю. Становище української національної меншини в Словаччині. *Нове життя*. 2009. Ч. 1–4. С. 6–7; Ванат І. До питання про так звану українізацію русинів Пряшівщини. Пряшів, 1993. 32 с.; Gajdoš M. Rusíni/Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989–1995). Výber z dokumentov. Prešov, 2005; Janík P. Rusínska nezávislosť. *Literárny (dvoj) týždenník*. 2009. Č. 5–6; Konečný S. K niektorým otázkam vývoja sociálnej štruktúry rusínskeho obyvateľstva na Slovensku. *Sociológia*. 1994. Č. 5–6; Mušínska M. Rusíni-Ukrajinci – jedna národnosť. Prešov, 1997; Огнівець І. В. Всіх українців об'єднує любов до України. Виступ на V з'їзді СРУС. *Нове життя*. 2009. Ч. 7–8. С. 2; Основні напрямки діяльності Союзу русинів-українців Словацької республіки на період до 2012 року. *Нове життя*. 2009. Ч. 9–10. С. 4.

Олександр Сич

УКРАЇНСЬКИЙ ПЛАСТ ТА МОЛОДІЖНІ ГРОМАДЯНСЬКІ РУХИ У ПОМАРАНЧЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 2004 р.

Кінець ХХ ст. був ознаменований без перебільшення революційною подією глобального масштабу – крахом т. зв. «світової соціалістичної системи» та розпадом Советського Союзу. Вона стала причиною довготривалих революційних процесів, які опанували Центрально-Східну Європу та постсоветський простір. Кожна із донедавна поневолених советською окупацією країн намагалася відновити повноцінну національну державність і автентичний спосіб усіх сфер життя. Територіально розгортання цих процесів відбувалося то скоріше у часі й тим активніше в суспільно-політичних процесах, що далі від російсько-більшовицького імперського центру й що менше часу в його підпорядкуванні перебувала та чи та країна. Тож закономірно, що спочатку національні революції відбулися в країнах Центрально-Східної Європи, в країнах Прибалтики, а потім вони перемістилися на постсоветський простір. Їхньою неодмінною ознакою стала масштабна участь у революційних процесах молоді. Не стала винятком і Україна. Першою масштабною революційною подією в Україні ще до проголошення Незалежності була студентська Революція на граніті 1990 р. Аналіз її цілей вказує, що вона залишилася незавершеною. А тому, коли 2004 р. настала Помаранчева революція, молодь взяла у ній не менш масштабну участь. В кінцевому результаті, вона також залишилася незавершеною. А тому для прогнозування чергових революційних процесів в Україні актуальним є дослідження участі молоді в них.

Відповідно, об'єктом цього дослідження є перманентний революційний процес в Україні періоду Незалежності, а предметом – участь у Помаранчевій революції 2004 р. Українського Пласту та молодіжних громадянських ініціатив, співорганізаторами яких були вихованці Пласту.

Історію Пласту відображено в низці праць сучасних українських дослідників: І. Андрухів, Б. Савчука, П. Содоля, В. Окаринського,

Я. Луцького, Т. Гривула, В. Мороза, В. Муравського, А. Соби. Свої дослідження зі вказаної тематики опублікував і автор статті. Тема революційних процесів указаного періоду також стала предметом аналізу у працях цілої низки українських учених, зокрема В. Кулика, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Е. Андрущенко тощо. Вона викликала інтерес і в таких зарубіжних дослідників, як Е. Вільсон (*Andrew Wilson*), З. Бжезінський (*Zbigniew Brzezinski*), Т. Г. Еш (*Timothy Garton Ash*) і Т. Снайдер (*Timothy Snyder*). Декілька статей на вказану тему опублікував також автор дослідження.

Однак тема впливу Пласту на перебіг революційних процесів у сучасній Українській державі, а зокрема і його вплив на становлення інституцій громадянського суспільства, залишилася поза межами цих досліджень. А тому завдання цієї статті полягає в тому, щоб на прикладі Помаранчевої революції 2004 р. показати формотворчий вплив вихованих Пластом кадрів на становлення й діяльність громадянських молодіжних рухів України та їхню роль у цій революції.

Події 2004 р., які в публіцистичній і науковій літературі отримали назву Помаранчева революція, неспроста обрані як суспільно-політичне тло для аналізу вказаної проблеми. Адже, за влучним висновком А. Карася, «громадянське суспільство є непримиренним суперником... влади деспотичної, авторитарної і тоталітарної»¹. А громадянські рухи, у формуванні яких активно брали участь представники Пласту, в той час саме й відігравали роль принципового суперника авторитарного кучмівського режиму.

Для здійснення аналізу проблеми автор залучив не тільки багато опублікованих джерел, але й свідчення безпосередніх учасників подій та власні спостереження, оскільки у вказаний період перебував на посаді голови Крайової пластової ради (КПР) й, незалежно від пластового адміністрування, реалізовував свої переконання та громадянську позицію в структурі передвиборчого штабу кандидата на пост Президента України В. Ющенко і в діяльності громадянського руху «Чиста Україна».

Чинний статут Пласту на час аналізованих революційних подій указував, що його завданням є виховання дітей та підлітків і що він є неполітичною організацією. В той же час він визначав, що метою Пласту є виховання повновартісних громадян та провідників суспільства. Очевидно, що розуміння вартісного громадянина українського суспільства неможливе без його активної участі в суспільно-

¹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 486.

політичних процесах держави та місцевої громади. В такому разі слід розрізняти участь Пласту як громадської виховної організації й пластунів як громадян українського суспільства в актуальних політичних процесах. Пласт не може бути суб'єктом політичного процесу. У той же час його дійсні члени (тобто дорослі громадяни) не тільки можуть, але й повинні б мати за обов'язок брати в них активну участь.

Проблема активного впливу пластунів на суспільно-політичні процеси в державі актуалізувалася в процесі виборів Президента України 2004 р. Ще задовго до резонансних подій 2004 р. Провід Пласту України постав перед питанням щодо визначення його місця й ролі в умовах загострення суспільного конфлікту. А тому 24 серпня 2004 р. КПП на своєму засіданні в Києві ухвалила «Заяву Пласту НСОУ з приводу виборів Президента України 2004 р.» та «Звернення КПП до повнолітніх членів Пласту, голів окружних і станичних пластових старшин з приводу виборів Президента України 2004 р.». В них вона чітко вказала, що Пласт як виховна організація не бере організованої участі у виборчому процесі. А в той же час КПП закликала всіх повнолітніх членів Пласту індивідуально взяти активну участь у виборах Президента України та сприяти їх проведенню на законних і демократичних засадах. Отже, Пластовий Провід України в дійсних умовах у максимально коректній формі чітко розставив потрібні орієнтири як для свого членства, так і для суспільного загалу².

Листопадово-грудневі події 2004 р. стали політичним кульмінаційним моментом президентських виборів. На всіх етапах передвиборчого процесу і в різних організаційних формах пластуни займали активну громадянську позицію та відігравали активну політичну роль. А зокрема – формотворчу й провідну роль у громадянських молодіжних кампаніях «Пора», «Чиста Україна» та «Студентська хвиля».

Характеризуючи участь пластунів у вказаних громадянських молодіжних кампаніях, слід зазначити, що їх передісторія криється в усіх резонансних молодіжних акціях від початків української Незалежності. Так, зокрема, пластуни брали участь у студентській

² Чемеринський А. Матеріали до історії Пласту. Помаранчева Революція: роль пластунів (кілька дискусійних штрихів для майбутніх дослідників). Архів автора. Арк. 5; Заява Пласту НСОУ з приводу виборів Президента України 2004 р. від 24 серпня 2004 р. *Вісті Пластового Проводу*. 2004. Ч. 1. С. 1; Звернення КПП до повнолітніх членів Пласту, голів окружних і станичних пластових старшин з приводу виборів Президента України 2004 р. від 24 серпня 2004 р. *Там само*.

Революції на граніті³. Продовженням студентської революції початку 90-х років стали рухи «За правду» та акції «Україна без Кучми». В ній брали участь і більшість пластунів із куреня «Орден залізної остроги» (ОЗО), серед яких під час подій 9 березня 2001 р. були за-тримані міліцією старші пластуни (ст. пл.) В. Троць (Львів), Є. Тро-ян (Бережани), Б. Дацишин (Жидачів) та І. Гузь (Луцьк)⁴. В акції «Україна без Кучми» в наметовому містечку на столичному Майда-ні активну участь разом із пластунами станиці Київ та інших плас-тових осередків брав регіональний представник Пласту в Київській області пластун-сеньйор (пл. сен.) В. Скоробський⁵.

Молодіжні середовища знову активізувалися восени 2003 р. – навесні 2004 р., намагаючись напередодні президентських виборів організувати в Україні масові протестні акції на зразок сербського «Отпору» чи грузинської «Кмари». Власне, за участю цих органі-зацій та ще білоруського «Зубра» було проведено низку вишкочів українських молодіжних середовищ. Їхніми учасниками стали ко-лишні активісти акцій «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» та Комітету «За Правду!», а серед них і пластуни. В організації вишкочів вони демонстрували неоціненний пластовий досвід, а тому опинилися в епіцентрі процесів творення молодіжних про-тестних кампаній⁶. У результаті постали громадянські кампанії «Пора» («Чорна» і «Жовта») та «Чиста Україна». Дещо пізніше на базі коаліції молоді «Наша Україна» сформовано також «Студент-ську хвилю», яка основний наголос робила на праці в студентсько-му середовищі. Окрім них, можна назвати також ініціативи дрібні-шого характеру – «Знаю!» (діяла на центральних і східних те-ренах), «Спротив» (західноукраїнська егалітарна організація), «Варто»⁷.

Для виконання поставленого у вступній частині завдання слід детальніше зупинитися на процесі творення цих структур та на

³ Леськів Ю. Від революції на граніті – до революції Помаранчевої. Архів автора. Арк. 1; Юзич Ю. Матеріали до теми «Пластуни у Помаран-чевій революції». Архів автора. Арк. 5.

⁴ Чемеринський А. Матеріали до історії Пласту. Арк. 5; Арпад-Мороз В. Це – революція. *Вогні* : часопис куреня УСП ч. 15 «Орден Заліз-ної Остроги». 2005. Травень–червень. Ч. 1 (3). С. 12; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 5.

⁵ Чемеринський А. Матеріали до історії Пласту. Арк. 2; Юзич Ю. Ма-теріали... Арк. 5.

⁶ Чемеринський А. Матеріали до історії Пласту. Арк. 3.

⁷ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 12; Плотніц-Плотніков М. Пора чорна, Пора жовта, Чиста Україна та інші пригоди революціонерів в Укра-їні. Архів автора. Арк. 1; Гривул Т. «Чиста Україна»: початок історії. *Розбу-дова держави*. 2005. № 1–4. С. 35.

ролі пластунів у них. Отже, перші паростки названих молодіжних громадянських кампаній з'явилися восени 2003 р. у Києві на базі коаліції «Свобода вибору» (згодом т. зв. «Жовта Пора») та у Львові, де на базі «Молодої Просвіти» виник студентський рух під назвою «Опір Молоді» (згодом «Чорна Пора»)⁸. Першу групу очолював В. Каськів. Він, як активіст Студентського Братства Буковини початку 90-х років та менеджер кількох успішних проектів під час усіх виборчих кампаній, з 1999 р. починаючи, підготував план, відповідно до якого впливові всеукраїнські організації мали б об'єднатися в коаліцію, а в 72 умовних районах створити групи молодіжного спротиву⁹.

Майбутня «Чорна Пора» почала взимку 2004 р. у різних областях України проводити семінари для активної молоді, де головними доповідачами були згадувані вже представники сербського «Отпору», білоруського «Зубра» та грузинської «Кмари». Серед учасників та організаторів семінарів було багато членів Пласту з Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської і Волинської областей. Під час проведення семінарів львівська група спрацювала із менеджером київського сайту «Майдан» М. Свистовичем, який колись був співорганізатором студентського «голодування на граніті», чим значно посилила свої можливості. Процес організаційного оформлення цієї ініціативи відбувався на закритому форумі «Майдану», під час чого і зародилася назва «Пора»¹⁰.

Кампанія під керівництвом В. Каськіва стартувала 12–13 березня 2004 р. у виборах голови Мукачівської міської ради. Активну участь у цих подіях брали окремі пластуни з Луцька та Івано-Франківська. Жовті наклейки із запозиченим написом «Пора», поширені в Мукачеві, згодом дали назву кампанії «Жовта Пора»¹¹.

У ніч з 28 на 29 березня 2004 р. у 17 областях України були розклеєні чорно-білі наліпки «Пори» із красномовним запитанням «Що таке кучмізм?» та з адресою інтернет-сайту www.kuchmizm.info. Активну участь у цьому брали пластуни в Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі, Рівному тощо. Ця ніч вважається стартом тої кампанії

⁸ Гривул Т. «Чиста Україна»: початок історії. С. 35. Юзич Ю. Матеріали... Арк. 9.

⁹ Плотніц-Плотніков М. Пора чорна, Пора жовта, Чиста Україна... Арк. 2. Юзич Ю. Матеріали... Арк. 10.

¹⁰ Плотніц-Плотніков М. Пора чорна, Пора жовта, Чиста Україна... Арк. 1; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 10.

¹¹ Плотніц-Плотніков М. Пора чорна, Пора жовта, Чиста Україна... Арк. 3; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 10.

«Пора», яка згодом від кольору наліпок отримала відповідну назву «Чорна Пора»¹².

Далі діяльність обох кампаній розгорталась за приблизно однаковим сценарієм. По всій Україні спорадично організовували різні протестні акції, відтак розкручували два сайти та набирали активістів¹³.

У «Жовтій Порі» членами її керівної Ради стали пластуни О. Солонтай, В. Троць, Ю. Юзич, а обласними координаторами – І. Гузь у Луцьку та Ю. Міндюк в Івано-Франківську. Тоді ж у ній з'явилися ст. пл. прихильник (прих.) М. Плотніков (київський пластун, розробник і перший адміністратор сайту кампанії), ст. пл. А. Сидоренко, який відповідав за регіональну політику, та ст. пл. А. Гевко з Тернополя¹⁴.

У «Чорній Порі», що на місцях вирізнялася більшою активністю, активно працювали ст. пл. Ю. Чернікова (входила в провідний актив кампанії у Львові), ст. пл. А. Шпак (керувала Луцьким осередком), ст. пл. В. Антонюк (керував Рівненським осередком), ст. пл. Т. Зень (керував Івано-Франківським осередком), ст. пл. М. Бігус (керував Тернопільським осередком)¹⁵.

Влітку обидві кампанії організували навчальні табори. В організації липневого табору «Чорної Пори» чисельністю до 50 осіб активну участь узяли пластуни, зокрема один із найкращих пластових виховників станиці Львів ст. пл. І. Осідач. А серпневий табір «Жовтої Пори», що проходив у Євпаторії й зібрав понад 300 активістів з усіх областей України, майже цілком організовували пластуни з куреня ОЗО. Комендантом цього табору був ст. пл. Ю. Юзич, керівником програми – ст. пл. скоб В. Троць, бунчужним – пл. сен. П. Білоус, кадровиком – ст. пл. прих. О. Солонтай, інші «озони» стали комендантами й бунчужними більшості із 6 підтаборів. Оскільки табір проводили пластуни, то й відбувався він за всіма пластовими таборовими приписами – побудка о 6-й годині ранку, руханка, вмивання, сніданок, заняття, обід, спортивні ігри, вечерея, ватри й вогники, нічна тиша й цілодобова стійка. Так фактично відпрацьовувалась модель майбутнього наметового містечка «Пори» на Хрещатику¹⁶.

¹² Плотніц-Плотніков М. Пора чорна, Пора жовта, Чиста Україна... Арк. 2; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 10.

¹³ Юзич Ю. Матеріали... Арк. 10.

¹⁴ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 2; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 10.

¹⁵ Юзич Ю. Матеріали... Арк. 10.

¹⁶ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 2; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 11.

Після табору в «Жовтій Порі» відбулась низка структурних змін. Наприклад, комендантові-пластуну було запропоновано очолити організаційний штаб кампанії, але він відмовився (вже остаточно визначившись із участю в «Чистій Україні»). Натомість у складі проводу «Жовтої Пори» з'явилося «обличчя кампанії», розтиражоване на більшості поліграфічної продукції – ст. пл. скоб А. Вальчишин (вихованець станиці Тернопіль). Керівника регіонів ст. пл. прих. О. Солонята замінила ст. пл. вірлиця О. Зварич (вихованка станиці Львів). Пластуни також очолили нові «кущі» у Львові, Одесі, Кам'янці-Подільському, Севастополі тощо¹⁷.

Важливу роль відіграли пластуни й у формуванні та діяльності вільної ініціативи «Студентська хвиля». Зокрема її обласними координаторами стають пластуни Ю. Міндюк в Івано-Франківську, П. Олексюк у Чернівцях, І. Гузь у Луцьку та Є. Янкевич у Полтаві. Це була наймасовіша кампанія, однак вона спиралась переважно на штабні структури кандидата на пост Президента В. Юценка, а відтак була обмежена в автономній діяльності й виконувала переважно акції, що були заплановані та фінансувалися штабом¹⁸.

Однак найвагомішу роль пластуни відіграли в розбудові та діяльності громадянського руху «Чиста Україна». Як згадує один із її учасників Т. Гривул, ініціатори планували дати йому назву «Хвиля Свободи», однак саме в той час Соціал-національна партія України (СНПУ) перейменувалася на Всеукраїнське об'єднання (ВО) «Свобода». А тому рух назвав себе «Чиста Україна», оскільки основним його гаслом було «Очисти владу – очисти Україну!». Пластуни практично сформували керівний склад громадянського руху «Чиста Україна». Всі три заступники голови секретаріату були пластунами: В. Троць – організаційний напрям; Ю. Юзич – кадровий напрям; В. Мороз – інформаційний напрям. До центрального керівництва входили також пластуни: О. Солонята – координатор регіону «Схід», Я. Тиравський – координатор регіону «Захід», Б. Яцун – керівник ідеологічного відділу¹⁹.

Пластуни стали координаторами «Чистої України» і в більшості областей: ст. пл. скоб Т. Гривул – у Львові, ст. пл. прих. І. Гузь – у Луцьку, ст. пл. скоб Ю. Міндюк – в Івано-Франківську, ст. пл. вірлиця А. Балабан – у Тернополі, ст. пл. прих. П. Олексюк – у Чернівцях, ст. пл. Я. Юрчишин – у Києві, ст. пл. Є. Янкевич –

¹⁷ Юзич Ю. Матеріали... Арк. 11.

¹⁸ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 2; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 12.

¹⁹ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 12; Плотніц-Плотніков М. Пора чорна, Пора жовта, Чиста Україна... Арк. 4; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 11.

у Полтаві, ст. пл. Р. Орищенко – в Черкасах, пл. сен. П. Білоус – у Хмельницькому, ст. пл. скоб Б. Кухарук – у Дніпропетровську. Окрім того, на Закарпатті «Чисту Україну» представляв ст. пл. О. Солонтай²⁰.

Показово, що координаторами «Чистої України» у двох найбільших вищих навчальних закладах м. Києва також були пластуни – корінний киянин ст. пл. скоб О. Пашин у Київській Політехніці (на кілька днів був затриманий правоохоронцями за розповсюдження агітаційних матеріалів руху) й тернополянин ст. пл. скоб А. Вальчин у Києво-Могилянській академії²¹.

Пластуни також відіграли провідну роль у проведенні навчального табору «Чистої України». Комендантом табору був ст. пл. скоб Т. Гривул, а бунчужним – ст. пл. М. Бігус. Заняття в таборі вели також переважно пластуни. Відтак цей табір, як і табір «Пори», проходив за пластовими приписами²².

Ще до подій Помаранчевої Революції для всіх згаданих молодіжних кампаній знаковою стає участь у Мукачівських подіях та в довиборах у Верховну Раду України в Одесі й на Полтавщині. Зокрема у полтавських довиборах консолідовану участь в агітації брали всі три громадянські рухи – «Жовта Пора», «Чорна Пора» та «Чиста Україна»²³.

Резонансного характеру набирає також серпневий похід сумських студентів до Києва з метою захистити свої громадянські права. Брутальне втручання міліції призвело до арештів кількох десятків учасників походу, а серед них і 5 тернопільських та львівських пластунів²⁴.

До вересня–жовтня 2004 р. пластуни систематично організовують і здійснюють пропагандистсько-розвінчувальні акції проти кучмівського режиму та займаються мобілізаційними кампаніями серед молоді в межах «Чистої України», «Пори» та «Студентської хвилі». Першою маніфестацією став 10-тисячний всеукраїнський студентський мітинг, організований «Студентською Хвилею» 17 жовтня 2004 р. на Контрактовій площі у Києві. Найчисленнішою західноукраїнською колоною тоді керував пластун І. Гузь, а східноукраїнською – пластовий приятель О. Медуниця. До речі, саме тоді впер-

²⁰ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 2; Гривул Т. «Чиста Україна»: початок історії. С. 29; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 11–12.

²¹ Юзич Ю. Матеріали... Арк. 2.

²² Там само. Арк. 11–12.

²³ Плотніц-Плотніков М. Пора чорна, Пора жовта, Чиста Україна... Арк. 3.

²⁴ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 12; Гривул Т. «Чиста Україна»: початок історії. С. 29–32.

ше з'явилося одне з найпопулярніших гасел Помаранчевої революції «Разом нас багато – нас не подолати!»²⁵.

За тиждень до першого туру голосування (31 жовтня 2004 р.) крізь заслони міліції на автошляхах та вокзалах у Київ просочувались сотні активістів усіх молодіжних громадянських кампаній – «Чистої України», «Студентської хвилі», «Пори». Характерно, що, нарізно виконуючи завдання у Києві, пластуни з «Чистої України» та «Пори» домовились про спільну радіохвилю, обмін інформацією та співпрацю. Зокрема так вони діяли біля стін Центральної виборчої комісії (ЦВК), що нагадувала тоді середньовічну фортецю, не допускаючи скупчення людей та можливих провокацій серед них. Тоді «Чиста Україна» мала також два спеціальні завдання – цілодобова зовнішня охорона прес-центру штабу В. Ющенко на Іллінській площі та відстеження розвитку подій на масовій нічній студентській дискотечі, де для споювання молоді безкоштовно роздавали спиртні напої. З обома завданнями «чистоукраїнці», переважно пластуни, впорались взірчево²⁶.

Загалом перша «революційна» ніч із 31 жовтня на 1 листопада 2004 р. минула спокійно. Першого дня після першого туру до Києва приїхало ще більше активістів громадянських молодіжних кампаній. А вже 2 листопада 2004 р. на Контрактовій площі було організовано ще один студентський мітинг, який колоною перейшов через Європейську площу до Верховної Ради. Першою ознакою успіху майбутньої революції був той факт, що більшість учасників цього 5-тисячного мітингу були київськими студентами, не охопленими до того часу жодним масовим молодіжним рухом. Цю маніфестацію очолив і вів ст. пл. І. Гузь, а від імені студентів Києво-Могилянської академії виступав ст. пл. скоб А. Вальчишин²⁷.

Після проголошення 22 листопада 2004 р. попередніх результатів виборів Президента України, які свідчили про масові фальсифікації народного волевиявлення, сотні тисяч громадян прибули до столиці для участі в акціях громадянської непокори. Після завершення завдань з організації спостереження на Сході та Півдні України активісти «Чистої України», «Студентської Хвилі» та «Пори» (а в їхньому складі й пластуни) також організовано вирушили до Києва²⁸.

Активісти «Жовтої Пори», відповідно навчені пластунами в Євпаторійському таборі, першими поставили намети на Хрещати-

²⁵ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 12; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 14.

²⁶ Юзич Ю. Матеріали... Арк. 14–15.

²⁷ Там само. Арк. 15.

²⁸ Чемеринський А. Матеріали до історії Пласту. Арк. 5.

ку. Гвардію «Пори» очолив ст. пл. прих. М. Плотніков. Активісти «Студентської Хвилі» закликали студентів до страйку й виходу на Майдан. «Чиста Україна» пікетувала надзвичайну сесію Верховної Ради²⁹.

Очевидно, що революційні суспільні зрушення за визначенням вимагають присутності радикального організаційного компонента. Ним в Україні виступали такі націоналістичні структури, як Українська національна асамблея – Українська народна самооборона (УНА-УНСО), Громадська спортивно-патріотична організація (ГСПО) «Тризуб» ім. С. Бандери, Соціал-національна партія України (СНПУ), яка щойно напередодні революційних подій трансформувалась у Всеукраїнське об'єднання (ВО) «Свобода», та деякі інші. Вони вже мали значний парамілітарний досвід й активно долучилися до Помаранчевої революції. Штаб В. Ющенка використовував їх для організації наметового містечка, захоплення ключових приміщень у м. Києві, блокування центральних органів державної влади тощо. В той же час із багатьох причин, а особливо світоглядного характеру, він уникав публічної асоціації з ними. Натомість для нього вигідними й ідеологічно прийнятними були аналізовані нами молодіжні громадянські кампанії. А тому він активно підтримував з ними контакти й намагався координувати їхню діяльність.

Підрахунки показують, що в Києві на той час перебувало більше 400 старших пластунів та пластунів-сеньйорів України. Найбільше їх діяло в межах «Чистої України», і саме вони створили кістяк її оперативного командування. В його підпорядкуванні перебувало приблизно 800 дисциплінованих і готових до виконання будь-якого завдання молодих людей. Актив цієї громадської структури був організований за військовою схемою, поділявся на курені, сотні, чоти і рої (відповідно конспіративні назви – «факультети», «курси», «групи»). Курінними були ст. пл. П. Шкутяк, ст. пл. А. Жупник та ст. пл. Є. Янкевич, а охоронною сотнею командував ст. пл. скоб Б. Кухарук. Найпотужнішим страйковим студентським комітетом Києво-Могилянської академії, яким опікувалась «Чиста Україна», також по суті керував ст. пл. скоб А. Вальчишин. Оперативним керівником «Чистої України» в Києві був ст. пл. Ю. Юзич, а штаб, до складу якого входили ст. пл. скоб Б. Яцун (фінансово-господарський відділ), ст. пл. М. Бігус (кадровий відділ), ст. пл. С. Юрчишин і ст. пл. прих. В. Мороз (інформаційний відділ, газета «За чисту Україну!»), очолював пл. сен. П. Білоус³⁰.

²⁹ Юзич Ю. Матеріали... Арк. 15.

³⁰ Арпад-Мороз В. Це – революція. С. 12–13; Юзич Ю. Матеріали... Арк. 15–16.

Серед акцій «Чистої України» в Києві слід згадати організацію студентських страйків, блокування залізничного вокзалу, куди привозили для проведення альтернативних прорежимних акцій шахтарів із Донецька, захоплення Міністерства освіти (під час якого міністр видав звернення з обіцянкою, що не буде репресій проти студентів), блокування Міністерства внутрішніх справ³¹.

З огляду на факти участі в столичних акціях непокори членів Уладу Пластунів-Юнаків (УПЮ), Проводом Пласту України було видано наказ ч. 90 «Про реакцію на акти непокори», яким до всіх голів станичних і окружних старшин було доведено заборону організувати виїзд та участь в акціях непокори неповнолітніх вихованців³².

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України ухвалив рішення, відповідно до якого 26 грудня повинно відбутись повторне проведення другого туру виборів Президента. В період відносного політичного затишшя 9 грудня 2004 р. у Києві відбулося засідання КПП. Розглядаючи питання «Суспільно-політична ситуація в Україні і Пласт-НСОУ», КПП здійснила попередній аналіз участі пластунів у Помаранчевій революції та ухвалила рішення про те, що схвалює участь дійсних (дорослих) членів Пласту у виборах Президента і в масових акціях громадянського протесту та закликала членство організації до активної участі в переголосованні другого туру³³.

Результати, проголошені ЦВК 10 січня 2005 р., засвідчили, що 51,99 % голосів виборців здобув В. Ющенко. Без уваги на персоналії, це було тією довгоочікуваною перемогою над авторитарним режимом, якої українське суспільство вже прагнуло довгі роки. В ній є і вагома частка Пласту як організації, що виховала сотні провідних активістів Помаранчевої Революції.

Для підбиття підсумків характерним є те, як проаналізовані події оцінюють самі пластуни, що перебували в їх епіцентрі.

«Якщо ми поспілкуємося з провідниками “Пори”, “Чистої України”, то приємно здивуємося, бо пластова система, яка виховала цих людей, виконала місію. Ці люди тепер можуть об’єднувати навколо себе інших. Пластові принципи поступово переносяться на громадські організації та рухи, і людей це зміцнює», – говорить О. Аргат із Кіровограда. «Якщо подивитися на різноманітні організації, які зараз беруть участь у процесах, то побачимо, що найбільш дисциплінованими, впорядкованими, сміливими є групи, очолювані пласту-

³¹ Юзич Ю. Матеріали... Арк. 16.

³² Чемеринський А. Матеріали до історії Пласту. Арк. 5–6; Наказ № 90 від 25 листопада 2004 р. Про реакцію на акцію непокори. *Пластовий шлях*. 2004. Ч. 4. С. 28.

³³ Чемеринський А. Матеріали до історії Пласту. Арк. 9.

нами. Тому традиції Шухевича та інших провідників є незаперечні, Пласт завжди в авангарді», – стверджує Є. Янкевич із Полтави. «В різних молодіжних політичних організаціях 70–80 % проводу складають колишні чи теперішні пластуни. Пласт виконує свою роль виховання добрих провідників, і на цих виборах це ще раз підтверджено», – розмірковує М. Музала зі Львова³⁴.

Весь передвиборчий процес 2004 р. та Помаранчева революція показали, що Пласт виховує добрих громадян і провідників українського суспільства, які в критичну хвилину можуть не тільки самі висловити спротив авторитарному режимові, але й стати організаційно-кадровим ядром відповідних протестних інституцій громадянського суспільства. Цим він виконує своє призначення, а отже, міцно й остаточно займає своє місце в українському громадському житті.

³⁴ Відгуки пластунів. *Пластовий шлях*. 2004. Ч. 4. С. 45–46.

Богдан А. Футей

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В УКРАЇНІ: КРОК УПЕРЕД ЧИ НАЗАД?

У той час як ми розмірковуємо про події 2003 року й сумніваємося щодо можливих варіантів розвитку подій 2004 року, Україна опинилася на роздоріжжі між інтеграцією та прийняттям до європейської й міжнародної спільноти, з одного боку, та перетворенням на державу, що вибірково застосовує принципи верховенства права, нехтуючи ними на користь тих, хто перебуває при владі, з іншого боку. Спосіб, обраний Україною для вирішення критичних правових і політичних питань, матиме вирішальне значення для її сходження чи відхилення від тієї позиції, яку вона нині займає. Україна має докласти великих зусиль, аби усвідомити ці наслідки, адже в рік президентських виборів будь-які зміни не зможуть пройти непоміченими, а кожен правовий і політичний хід переглядатиметься надзвичайно уважно. Ця проблема найбільш очевидно проглядається в тій увазі, яку привернули до себе нещодавні рішення Конституційного Суду України, події, що нещодавно відбулися у Верховній Раді (Парламенті) України, а також суперечності навколо судового розгляду виборчих спорів, що здатні на невизначений термін вплутати президентські вибори у судові процеси й підірвати їх легітимність.

Із ухваленням Конституції 28 червня 1996 року Україна зробила значний крок на шляху приєднання до спільноти демократичних держав, найвищими цінностями для яких є верховенство права й вільна ринкова економіка. Ухвалення Конституції позначило собою закінчення першого періоду у процесі конституційного розвитку України, а також початок нового періоду, під час якого необхідно було ухвалити «імплементувальне» законодавство, спрямоване на закріплення прав, гарантованих Конституцією. Імплементувальне законодавство, що закріплює відповідні права, визначатиме, крім того, якість і характер цієї Конституції не лише як верховного закону України, але і як документального гаранта основних прав для всіх українців.

Важливість дотримання та виконання судових рішень для забезпечення дієвості Конституції та імплементувального законо-

давства неможливо переоцінити. Без виконання судових рішень Конституція та імплементабельне законодавство стануть просто «паперовими тиграми». Виконання судових рішень тісно пов'язане зі створенням надійної, шанованої та незалежної судової гілки влади. Майже всі держави забезпечують виконання рішень своїх судів. У Сполучених Штатах судова система покладається на виконавчу гілку влади для забезпечення виконання судових рішень. Проте для такої країни, як Україна, де ринкова економіка перебуває на етапі становлення, найсильнішим аргументом на користь забезпечення виконання судових рішень є саме економічний аргумент. Відкладаючи вбік моральні наслідки, пов'язані з невиконанням судових рішень, національні та іноземні інвестори, цілком правомірно, вагатимуться у своїх рішеннях щодо участі у фінансових операціях у країні, нездатній захистити права інвесторів адекватно. Такі вагання можуть призвести до руйнівних наслідків. Отож, Україні просто необхідно гарантувати належне виконання судових рішень і надати судам можливість забезпечувати належну стабільність у комерційних операціях, тим самим створюючи для національних та іноземних інвесторів гарантії виконання судових рішень.

Позитивні наслідки належного забезпечення виконання судових рішень позбавляються будь-якого практичного змісту, якщо самі судові рішення не є продуктом об'єктивної та безсторонньої судової системи. Метою будь-якої судової системи, як у романо-германській (континентальній) системі права, так і в англо-саксонській системі загального права є забезпечення стабільності через послідовне застосування правових норм і дотримання Конституції. Примхливе й суперечливе застосування судових рішень має далекосяжні негативні наслідки. Це породжує невпевненість і запутаність не лише у правових колах, але й серед громадян України, а також у міжнародній спільноті. Це руйнує ауру довіри, яка огортає незалежну судову владу, і викликає скептичне ставлення до кожного судового рішення. Кожен, хто має якесь відношення до України, або розглядає можливість відносин з Україною, позбавляється впевненості, що притаманна рівномірному застосуванню правосуддя відповідно до конституційних гарантій та обмежень.

На жаль, схожі хвилювання не є безпідставними; і в центрі суперечки стоїть саме Конституційний Суд України. Повноваження Конституційного Суду впливають із розділу XII Конституції України, яка чітко визначає Конституційний Суд «єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні»¹. До повноважень Суду нале-

¹ Конституція України, стаття 147.

жить надання «офіційн[ого] тлумачення Конституції України та законів України»². Суд уповноважений також заслуховувати й вирішувати питання, що стосуються відповідності законів, указів Президента та інших правових актів Конституції. Рішення Суду є остаточними; їхня авторитетність закріплена у статті 150 Конституції: «З питань, передбачених цією статтею, [Суд] ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені»³. Крім того, згідно з положеннями розділу XIII, статті 159 Конституції Суду належить важлива роль у процесі внесення змін до Конституції: «[З]аконопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції»⁴.

З моменту початку діяльності Суду 1 січня 1997 року його судді займали становище, можливе лише один раз за всю історію розвитку певної нації. Вони наділені унікальною можливістю формувати розвиток права й правової системи, подібно до того, як Голова Верховного Суду США Джон Маршалл визначив шлях розвитку правової системи Сполучених Штатів у рішенні *Марбері проти Медісона*, написаному двісті років тому⁵. У перші роки свого існування Конституційний Суд із гідністю виконував покладені на нього великі й складні завдання. Зокрема у справі за позовом мешканців міста Жовті Води⁶, Суд дав тлумачення трьом статтям Конституції, які в сукупності підтверджують право усіх громадян на звернення до судів для захисту своїх прав. У справі за позовом пана Устименка Суд установив, що: 1) кожна особа має право на отримання інформації про себе, незалежно від того, чи така інформація перебуває у володінні загальнодержавних та місцевих органів влади; 2) деякі положення Закону України «Про інформацію» слід розуміти як такі, що забороняють збирання, утримання та/або поширення будь-якої інформації про особу без її згоди⁷. Нарешті, 1998 року під час розгляду справи щодо конституційності Закону України «Про вибори народних депутатів України» Суд відмовився розглядати положення зазначеного закону, яким установлював-

² Конституція України, стаття 147.

³ Там само, стаття 150.

⁴ Там само, стаття 159.

⁵ Див. рішення у судовій справі *Marbury v. Madison*, 5 U.S. (1 Cranch) 137, 2 L. Ed. 60 (1803), у якому було сформульовано доктрину судового перегляду.

⁶ Див.: Вісник Конституційного Суду України. 1998. № 1. С. 34.

⁷ Див.: Вісник Конституційного Суду України. 1997. № 2. С. 31.

ся чотиривідсотковий бар'єр на представництво політичних партій у Парламенті, оскільки такий розгляд вимагав би вирішення «політичного питання»⁸.

Проте найбільше значення для розгляду нинішньої проблеми має рішення Конституційного Суду у справі щодо сумісництва мандата народного депутата України з іншою державною посадою. 1997 року Суд установив, що народні депутати, обрані після 8 червня 1995 року, не можуть одночасно займати другу державну посаду⁹. Суд пояснив, що Конституційний Договір, у якому вперше було закріплено заборону щодо сумісництва депутатського мандата, набрав чинності станом на 8 червня 1995 року, і, отже, його положення були обов'язковими для народних депутатів, обраних після зазначеної дати. Водночас Суд зробив виняток для народних депутатів, обраних між 27 березня 1994 року і 8 червня 1995 року. Суд пояснив, що ці народні депутати мають право суміщати дві державні посади, оскільки таке сумісництво не було заборонене на час їх обрання до Верховної Ради.

Проте, починаючи з листопада 2003 року, Конституційний Суд почав відхилятися від легітимності й логічної послідовності, які проглядалися в його ранніх рішеннях. Конституційний Суд виніс два надзвичайно розкритикованих рішення стосовно відповідності запропонованих змін до конституційної процедури обрання Президента й терміну повноважень першого Президента, обраного після внесення таких змін (реєстраційний № 4105 і № 4180), до положень статей 157 і 158 Конституції.

Обидва законопроекти пропонують запровадити процедуру обрання Президента Парламентом замість прямих виборів Президента громадянами України, як це передбачено у чинній редакції статті 103. У той самий час проекти відрізняються у пропонуваніх термінах набрання ними чинності та імплементації внесених змін¹⁰. Законопроект № 4105 пропонує проведення чергових всенародних виборів Президента України згідно з чинною Конституцією у жовтні 2004 року. Президент, обраний у такий спосіб, виконуватиме повноваження до моменту обрання нового Президента «Верховною Радою України в місячний строк після набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році»¹¹. З ін-

⁸ Схоже рішення ухвалив Верховний Суд США у справі *Baker v. Carr*, 369 U.S. 186 (1962).

⁹ Див.: Вісник Конституційного Суду України. 1997. № 2. С. 5.

¹⁰ Хоча запропоновані законопроекти передбачають унесення змін приблизно до тридцяти статей Конституції, цей коментар аналізує переважно зміни до статті 103 й відповідні прикінцеві та перехідні положення.

¹¹ Законопроект № 4105.

шого боку, законопроект № 4180 пропонує запровадити обрання Президента Верховною Радою вже із жовтня 2004 року терміном на три роки. Термін повноважень чинного складу Парламенту пропонується продовжити ще на один рік для того, щоб провести нові президентські вибори у Парламенті «в місячний строк після набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2007 році»¹². Після цього як новообраний Парламент, так і новообраний Президент виконуватимуть свої повноваження протягом повного п'ятирічного терміну.

Аналізуючи запропоновані зміни, Конституційний Суд установив, що вони відповідають вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Зокрема, на думку Суду, «зміна порядку обрання Президента України, як пропонується у Законопроекті, не призводить... до скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина»¹³. Посилаючись на частину другу статті 5 Конституції, Суд пояснив, що народ здійснює владу як через безпосередні, так і через опосередковані (представницькі) форми демократії.

Характерно, що у своєму висновку про можливість обрання Президента Парламентом Суд керувався лише зазначеним вище положенням статті 5 Конституції, за яким народ може здійснювати «владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»¹⁴. Створюється враження, ніби Суд дійшов висновку, що запропоновані зміни не обмежують прав народу, оскільки Конституція, як і форми безпосередньої демократії, передбачає також існування непрямих форм здійснення влади народом. Неприйняття Судом до уваги обмежень, що містяться в статтях 69, 103 і 104 Конституції, і відсутність посилань на ці статті в рішенні Суду призвели до викривленого результату в зазначеній справі.

Чинна редакція статті 103 передбачає, зокрема, що «Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років»¹⁵. Стаття 104, яка не згадується в рішенні Суду, передбачає складання новообраним Президентом присяги, у якій

¹² Законопроект № 4180.

¹³ Висновок Конституційного Суду у справі № 1-39/2003 від 5 листопада 2003 року.

¹⁴ Конституція України, частина 2 статті 5.

¹⁵ Там само, частина 1 статті 103. Нова редакція передбачає наступний текст: «Президент України обирається Верховною Радою України. Президент України вважається обраним, якщо за його обрання шляхом таємного голосування проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України».

стверджується, крім того, що він «волею народу обраний Президентом України...»¹⁶. Слід зауважити, що на цю конституційну норму також посилається суддя В. Є. Скомороха. Водночас стаття 69 передбачає, що «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії»¹⁷. Отже, очевидно, що «воля народу», або «народне волевиявлення», визначені у статті 69 Конституції, а не у статті 5. Якби автори Конституції 1996 року мали намір передбачити можливість обрання Президента будь-яким способом здійснення «влади народом», вони могли б чітко зазначити це в тексті статті 104. Цього не було зроблено. Відповідно, автори Конституції вважали за доцільне обрання Президента саме «волею народу».

Крім того, встановивши, що обрання Президента Парламентом є конституційно можливим, Суд позбавив громадян України права на виявлення волі народом через «форми безпосередньої демократії». Стаття 69 передбачає, що «народне волевиявлення [може здійснюватися] через вибори [та] референдум...». Однак не будь-які «вибори» здатні задовольнити вимоги статті 69. Одним із основних принципів тлумачення законодавчих положень є те, що роль суду полягає в наданні значення кожному слову та фразі¹⁸. Остання фраза у статті 69 обмежує «волю народу» «формами безпосередньої демократії». Проте незалежно від того, чи вона здійснюється через вибори, референдум або інші форми безпосередньої демократії, значення статті 69 є однозначним: «воля народу» може здійснюватися лише через «форми безпосередньої демократії». Обрання Президента Верховною Радою не є «формою безпосередньої демократії», тож це без жодних сумнівів суперечить положенням статті 69.

Хоча на перший погляд може здатися, що будь-яке порушення статті 69 Конституції можна виправити шляхом унесення додаткових змін до цієї статті, виникає істотна проблема. Стаття 69 входить до розділу III «Вибори. Референдум». Відповідно до статті 156 Конституції, будь-які зміни до цього розділу Конституції мають затверджуватися «всеукраїнським референдумом»¹⁹. Тобто загальна процедура внесення змін до Конституції, передбачена статтею 155, не проводиться. З огляду на це, не можна ігнорувати той факт, що «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органа-

¹⁶ Конституція України, частина 3 статті 104.

¹⁷ Там само, стаття 69.

¹⁸ Див. рішення у судовій справі *Williams v. Taylor*, 529 U.S. 362, 404 (2000).

¹⁹ Конституція України, частина 1 статті 156.

ми і посадовими особами»²⁰. Автори Конституції вбачали в безпосередньому виявленні волі народом настільки фундаментальне право громадян, що для його скасування або обмеження була передбачена необхідність їхньої чіткої згоди.

Усі з перелічених вище конституційних обмежень унеможливають обрання Президента в будь-який інший спосіб, ніж всенародними прямими виборами, як 2004-го, так і 2006-го чи 2007 року. Крім того, законопроект № 4180 являє собою ще одну проблему, оскільки він передбачає самопродовження терміну повноважень чинного складу Парламенту до 2007 року. Як це детально роз'яснили судді В. М. Шаповал і В. Д. Вознюк, продовження терміну повноважень чинного складу Парламенту суперечить вимогам статей 38, 69, 70, 71 і 83 Конституції України.

30 грудня 2003 року відхилення Конституційного Суду від раніше ухвалених логічних стандартів продовжилось. Суд привернув до себе підвищену міжнародну увагу, видавши рішення, яким установив, що балотування Президента Кучми на посаду Президента та обрання його на третій президентський термін є конституційно допустимим. З огляду на принципи, визначені розділом XII Конституції, а також у рішенні Суду у справі щодо сумісництва мандату народного депутата, останнє рішення, що дозволяє Президентові Кучмі балотуватися на третій президентський термін, необґрунтоване. Конституція зазначає, що рішення Конституційного Суду є обов'язковими. Рішення Суду стосовно заборони подвійних мандатів не було скасоване, а отже, залишається чинним і має дотримуватися. Хоча останнє рішення Суду й містить посилання на рішення у справі щодо сумісництва депутатських мандатів, резолютивна частина нещодавнього рішення була обмежена ствердженням принципу, що закони не мають зворотної дії в часі.

Водночас спостерігається логічна непослідовність між рішенням у справі щодо сумісництва депутатського мандату й рішенням у справі щодо «третього терміну». У рішенні щодо подвійних мандатів, аналізуючи питання про те, яка саме конституційна норма має застосовуватися до спорів стосовно народних депутатів, Суд керувався конституційною нормою, чинною на момент обрання відповідних депутатів. Якщо застосувати це рішення та його мотивування до справи щодо «третього строку», дійдемо висновку, що слід керуватися конституційною нормою, чинною на момент обрання Леоніда Кучми Президентом України. І Конституція України, ухвалена 1996 року, і все попереднє законодавство, у якому йшлося про обмеження кількості термінів президентських повноважень, послі-

²⁰ Конституція України, частина 3 статті 5.

довно обмежували цю кількість двома термінами. До таких законодавчих актів належать Конституція Української РСР 1978 року, Закон «Про Президента» від 1991 року, Закон «Про вибори Президента» від 1994 року і Конституційний Договір 1995 року, укладений між Парламентом і Президентом Кучмою й підписаний Президентом Кучмою. Наприклад, частина 2 статті 2 Закону «Про вибори Президента» від 1994 року, за яким Леонід Кучма вперше обирався на посаду Президента, передбачала:

Президентом України може бути обраний громадянин України не молодший 35 років на день виборів, який має право голосу, проживає на території України не менше десяти (в тому числі п'яти останніх) років і володіє державною мовою. Одна і та ж особа не може бути обрана Президентом України більш як на два строки²¹.

Відповідне законодавство, а також конституційна норма, чинна як на момент обрання Президента Кучми, так і на момент його переобрання на цю посаду 1999 року, обмежували кількість термінів президентських повноважень двома термінами. Суд не зміг би уникнути цього висновку, якби він чітко дотримувався та застосовував свої попередні рішення. З тих чи тих причин цього не відбулося. На цей момент будь-які намагання знайти послідовність у цих двох рішеннях марні. Суд відмовився однаково застосувати конституційну норму. Суд застосував *інші стандарти* до народних депутатів 1997 року, аніж він нині застосовує до Президента Кучми²².

Тимчасово відкладаючи вбік нещодавні рішення Конституційного Суду, ще одна надзвичайно важлива проблема заслуговує на негайну увагу, а саме: проблема вирішення виборчих спорів. 24 вересня 1997 року Верховна Рада України ухвалила новий закон про вибори народних депутатів України, згідно із яким 29 березня 1998 року було проведено вибори до Верховної Ради. Закон визначає як судові, так і адміністративні способи вирішення виборчих спорів. Право на подання позову до суду чітко закріплене в статті 15 закону, що відображає прагнення Верховної Ради щодо остаточного розв'язання таких спорів саме судами. Це відповідає загальним принципам української Конституції.

Проте на практиці спосіб, у який суди розглядають такі спори, лише підкреслює недоліки, притаманні чинній системі судів загаль-

²¹ Закон «Про вибори Президента України» від 1994 року, стаття 2, частина 2 (виділення в тексті додане).

²² Ім'я Президента в цьому конкретному випадку не є важливим. Такий самий аналіз і стандарти були б застосовані до будь-якої особи, яка перебувала б на місці президента Кучми.

ної юрисдикції в Україні. По-перше, слід зазначити, що хоча Конституційний Суд розглянув закон про вибори до Верховної Ради на предмет його конституційності й визнав чимало із його положень конституційними, Суд у той самий час установив, що низка положень закону суперечили Конституції. Серед таких положень – можливість вирішення виборчих спорів в адміністративному порядку. Суд пояснив, що право на подання позову до суду гарантується Конституцією України²³.

Окрім того, під час парламентських виборів 1998-го й 2002 року, закон про вибори народних депутатів надавав кандидатам у депутати право оскаржувати процедуру проведення та результати виборів. Унаслідок цього суди були перевантажені подібними скаргами. 1998 року судами України всіх рівнів було розглянуто 162 спори за скаргами, поданими учасниками виборчого процесу, в той час як 2002 року кількість таких спорів сягнула більше 500²⁴. Розгляд схожих спорів виявив недоліки системи.

Вирішення судами надзвичайної кількості виборчих спорів характеризувалося непослідовними рішеннями й нездатністю визначити юрисдикцію, а також неналежним визначенням юрисдикції як серед судів першої інстанції, так і серед апеляційних судів, створивши ще більшу плутанину серед суддів, політичних партій та громадськості загалом. Створюється таке враження, що деякі справи розглядалися судами, які не мали на те територіальної юрисдикції (процес відбувався не в тому судовому окрузі, де він мав би відбуватися). Тобто справи заслуховувалися за межами географічного регіону, у якому нібито відбулися акти порушення закону. Наприклад, 1998 року вибори мера міста Одеси були оскаржені в місті Кіровограді, яке перебуває в іншій області. Кіровоградський суд визнав вибори недійсними. Схоже суд у місті Львові нещодавно визнав недійсними вибори мера міста Мукачеве, які пройшли 29 червня 2003 року; знову ж таки, ці міста перебувають у різних областях. Імовірно, що в цих конкретних випадках хтось умисно обрав такий судовий округ, який би з найбільшою вірогідністю виніс «потрібний» результат.

У деяких випадках суди також визнали результати виборів недійсними, незважаючи на недостатність доказів того, що нібито наявні порушення закону мали вплив на результати виборів. Саме достатність таких доказів є стандартом, визначеним виборчим за-

²³ Див.: Рішення Конституційного Суду у справі щодо відповідності Конституції України Закону України «Про вибори народних депутатів України». *Вісник Конституційного Суду України*. 1998. № 2.

²⁴ Виступ Михайла Рябця, Голови Центральної виборчої комісії України, Мюнхен, 15 грудня 2002 року.

коном для визнання результатів виборів недійсними. Суперечливі повідомлення в новинах про судові рішення, у поєднанні з відсутністю опублікованих рішень судів загальної юрисдикції, лише підсилюють плутанину й унеможливають точне узагальнення процесу.

Із наближенням критично важливих президентських виборів доцільно розглянути статус спеціалізованих адміністративних судів, утворених, відповідно до Конституції, Законом про судоустрій, ухваленим у лютому 2002 року, для вирішення виборчих спорів. Суд складатиметься приблизно із шістдесяти суддів. Проте станом на грудень 2003 року Верховною Радою було затверджено кандидатури лише дев'яти суддів. Крім того, досі не створено процесуальних правил для подання скарги та розгляду справи судом. Беручи до уваги обсяг роботи, яку необхідно закінчити перш ніж цей спеціалізований суд зможе вважатися повністю функціональним, залишається тільки здогадуватися, чи зможе суд своєчасно розпочати свою діяльність, аби розглядати спори, які можуть виникнути в процесі майбутніх президентських виборів.

Важливість розв'язання перелічених вище проблем виборчого процесу походить із того факту, що право голосу в демократичному суспільстві є одним із найцінніших прав людини. Цю позицію було стверджено Верховним Судом США: «Жодне право не є більш цінним у вільній державі, аніж право вибору та обрання тих, хто творить закони, за якими мають жити добрі громадяни»²⁵. Довіра та впевненість виборців надзвичайно важливі. Якщо громадяни не впевнені в чесності та справедливості виборчого процесу, не буде довіри й до інших компонентів політичного процесу. Соціальна стабільність залежить від впевненості громадян у тому, що виборчий процес функціонуватиме правильно з усякого погляду. Суди покликані забезпечити належне проведення виборчого процесу й гарантувати справедливість виборів.

Згідно з теорією поділу влади (стаття 6 Конституції), будь-яке відхилення від конституційних стандартів з боку судової гілки влади в ідеалі мало б збалансовуватися діями ефективною законодавчою гілкою влади. Нещодавні події викликають сумніви щодо здатності українського Парламенту виконувати таку роль. Із закінченням терміну останньої сесії Верховної Ради виникає неминуче відчуття терміновості в діях тих, хто намагається змінити Конституцію, для того, щоб нові положення набули чинності до наступних президентських виборів, призначених на жовтень 2004 року. Чинна про-

²⁵ Див. рішення в судовій справі *Westberry v. Sanders*, 376 U.S. 1 (1964).

цедура внесення змін до Конституції вимагає, щоб відповідний законопроект був «попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України», і щоб «на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України»²⁶. Отже, якщо Парламент не проголосує за ці «так звані» зміни до закінчення його поточної сесії у січні 2004 року, ці зміни не зможуть конституційно застосовуватися до президентських виборів у жовтні 2004 року.

Процедуру, визначену Конституцією, не можна просто відкинути. Це набуває особливого значення в час, коли узурпація влади здається неминучою. Проте керівництво Верховної Ради було сповнене рішучості в голосуванні за пропонувані зміни; у загальному підсумку, ця тактика призвела до застосування грубого способу «голосування руками». Усі аспекти цього інциденту залишаються надзвичайно спірними. Навіть більше, будь-які натяки на те, що зміни до Конституції можуть бути затверджені просто більшістю від складу Верховної Ради, суперечать самому тексту статті 155 Конституції.

Крім того, створюється враження, що політичні реформи відволікли увагу Парламенту від уже давно необхідного завершення правової реформи. Парламент повинен згадати про свої обіцянки ухвалити Цивільно-процесуальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс та інші процесуальні кодекси, а також усунути розбіжності між Господарським кодексом та Цивільним кодексом, які набули чинності 1 січня 2004 року. Необхідно також нарешті імплементувати право на суд присяжних, гарантоване Конституцією та Законом про судоустрій. Також, як уже зазначалося вище, настав час виконавчій владі вирішити проблему з невиконанням судових рішень. Реформи повинні розпочатися всередині самого Парламенту, де багато депутатів ще й досі нехтують рішенням Конституційного Суду від 1997 року, продовжуючи суміщати депутатські мандати з іншими державними посадами.

Верховна Рада України продемонструвала певні натяки на те, що вона все ж таки здатна виконувати свої зобов'язання як незалежна гілка державної влади. 3 лютого 2004 року Верховна Рада проголосувала за вилучення з текстів законопроектів про внесення змін до Конституції положень щодо обрання Президента Парламентом, а також щодо скорочення терміну перебування суддів на посаді до 10 років, замість чинного безстрокового перебування на посаді²⁷.

²⁶ Конституція України, стаття 155.

²⁷ Це рішення, як і рішення від 24 грудня 2003 року, було оскаржене. Обидві скарги зараз розглядаються Конституційним Судом України.

Водночас важливо звернути увагу на одну дуже тонку відмінність, а саме на те, що така реформа не є неконституційною сама по собі. Конституційність запропонованих змін є питанням, відокремленим та відмінним від імплементації відповідного процесу, що має відбуватися до запровадження реформи. У цьому контексті обов'язковим є проведення розширених дискусій та дебатів за участю осіб, обізнаних у подібних питаннях, для того, аби переконатися, що реформи необхідні, що вони сприяють досягненню демократичних ідеалів. Будь-яка реформа, як конституційна, так і політична, що розглядається за прискореним графіком і ухвалюється під тиском часових обмежень, не залишає можливості для детального обговорення усіх пов'язаних проблем.

Нарешті, слід зазначити, що запропоновані зміни до Конституції України не були позитивно сприйняті міжнародною спільнотою. Наприклад, на початку грудня 2003 року Європейська комісія «Демократія через закон» (Венеціанська комісія) у своєму висновку щодо законопроектів зазначила:

Комісія визнає й підтримує спроби України реформувати свою систему державної влади з метою наближення України до європейських стандартів демократії. Проте конкретні вирішення, запропоновані в різних законопроектах, поки що далекі від досягнення цієї мети й призведуть до внесення таких змін до Конституції, у яких може вбачатися крок назад.

Один із членів Комісії також застеріг: «Суспільство, у якому права людини не забезпечені, а принцип поділу влади не утверджений, узагалі не має конституції». Схожі сентименти та критичні твердження містяться й у звіті Комітету з питань дотримання зобов'язань, узятих на себе державами – членами Ради Європи (Моніторингового комітету) Парламентської Асамблеї Ради Європи від 27 січня 2004 року.

Міжнародний протест, що проглядається у таких твердженнях, вже сам по собі здатний викликати серйозні занепокоєння щодо поступу верховенства права та процесів демократизації в Україні. Хоча конституційна реформа в якийсь момент може виявитися корисною, її варіант, запропонований напередодні президентських виборів, викликає багато запитань і лише посилює нагальність і гостроту ситуації. Проблема була ускладнена ще більше неспроможністю Конституційного Суду України виявити незалежність та ухвалювати безсторонні рішення. Державні діячі найвищого рівня вже висловили свої погляди щодо свавільності рішень Конституційного Суду²⁸.

²⁸ Див., наприклад, інтерв'ю телеканалу ICTV зі спікером Верховної Ради Володимиром Литвином від 18 квітня 2004 року.

Крім того, нещодавнє виборче фіаско в Мукачевому зазнало значної критики й зараз розглядається як генеральна репетиція того, що має відбутися під час президентських виборів у жовтні 2004 року. Очевидно, що в основі зовнішніх виявів такого сумнівного ходу подій лежить саме відмова від визнання верховенства права й підпорядкування йому всіх політичних мотивацій.

На щастя, дії тих, хто відповідає за загострення цієї напруженої ситуації, ще поки не призвели до невідворотних наслідків. Запропоновані конституційні зміни, що обмежували термін перебування суддів на посаді 10 роками та перекладали обрання Президента в руки Верховної Ради, було вилучено й не внесено на розгляд. Коли 8 квітня 2004 року прихильники конституційних змін, які передбачали позбавлення Президента більшості його більш-менш значущих повноважень, не змогли зібрати необхідні 300 голосів для внесення змін до Конституції, вони зіткнулися з натиском конституційних гарантій. Щодо цього слід зазначити про поширення повідомлень, що 50 членів Парламенту нібито звернулися до Конституційного Суду по дозвіл на негайне повторне голосування стосовно запропонованих конституційних змін²⁹. Проте Конституційний Суд повинен відновити своє початкове призначення й визнати, що схоже переголосування унеможливлене статтею 158 Конституції України. Нарешті, у ті півроку, що залишаються до президентських виборів 31 жовтня 2004 року, ще не пізно вжити належних заходів, аби запобігти поширенню такого хуліганства й шахрайства на загальнонаціональному рівні, яке спостерігалось в Мукачевому, а також аби засвідчити, що Мукачеве – лише аномальний та ізольований інцидент. Відкриття Президентом розслідування подій у Мукачевому є, звичайно ж, кроком у правильному напрямку, але це в жодному разі не має залишитися єдиним кроком.

Наразі спостерігаємо спроби вжиття окремих попередніх заходів, бачимо також певну подібність порядку та стабільності в державі. Проте рік, що розпочався, має вирішити, чи рухатиметься Україна вперед як демократична держава, що функціонує на засадах громадянського суспільства й захищає права людини згідно із принципами верховенства права, чи зробить «крок назад», як нещодавно помітила Венеціанська комісія. Аби уникнути останнього варіанту, Судова влада має утримати свою незалежність і докласти всіх зусиль для просування вперед. Простіше кажучи, в суспільстві не буде поваги до суддів, поки судді самі не почнуть себе поважати. Майбутнє України залежить від становлення незалежної судової влади.

²⁹ Конституція України, стаття 150 («(п)итання розглядаються за зверненнями (...) не менш як сорока п'яти народних депутатів України...).

Незважаючи на те, хто саме в остаточному підсумку виявиться в центрі уваги – Конституційний Суд чи суди загальної юрисдикції, підпорядковані Верховному Суду України, – ці надзвичайно важливі юридичні питання та реформи мають бути вирішені задовго до президентських виборів, призначених на жовтень 2004 року. В іншому разі вони можуть створити перешкоди для мирної та конституційної передачі президентських повноважень. Поки ще не пізно, судді повинні виконати своє конституційне завдання. Замість вести мову про можливий сумний розвиток подій, маємо надію, що хмари над політичним обрієм України розвіяться і що 2004 рік запам'ятається як рік, коли Україна зробила «крок уперед».

2004

Любиця Бабота – кандидат мистецтвознавства, доктор філософії, завідувач кафедри української мови та літератури філологічного факультету Пряшівського університету, секретар Асоціації українців Словаччини, Почесний доктор Ужгородського національного університету (2009).

Андрій Горняткевич – доктор філософії (1972), Надзвичайний професор української мови Альбертського університету (1973–2003), мовознавець, професор-філолог, редактор. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка в Канаді, Української вільної академії наук у Канаді (на момент її існування), Національної спілки композиторів України, Національної всеукраїнської музичної спілки. Пластун-сеньйор керівництва, нагороджений Орденом Вічного Вогню в сріблі.

Андрій В. Шуль – музикознавець, диригент, громадський діяч, доктор права. Член Ради директорів Українського музичного інституту, юрисконсульт Генерального консульства України в Нью-Йорку, Постійного представництва України при ООН, Посольства України в Сполучених Штатах Америки. Член Українського народного союзу (Ukrainian National Association), Наукового товариства імені Шевченка в Америці, Українського конгресового комітету Америки (Ukrainian Congress Committee of America), Фондації Українського вільного університету, Українського національного федерального кредитного союзу (Ukrainian National Federal Credit Union), Українського патріархального товариства в США (Ukrainian Patriarchal Society in the USA).

Олеся Авраменко – український мистецтвознавець, арт-критик, кандидат мистецтвознавства (1993), член Національної спілки художників України (1988), Заслужений діяч мистецтв України (2010), завідувач відділу візуальних практик Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України. Автор концепцій та організатор 90 художніх проєктів і виставок. Автор кіносценаріїв та науково-популярних казок для дітей.

Мирослава М. Мудрак – доктор мистецтвознавства, професор-емерит Університету штату Огайо, дослідник східноєвропейського та українського модернізму. Співавтор каталогу виставки «Постанова українсько-

го авангарду 1910-х та 1920-х років» (Staging the Ukrainian Avant-Garde of the 1910s and 1920s), автор каталогу виставки «Борис Косарев: Модерністський Харків, 1915–1931» (Borys Kosarev: Modernist Kharkiv, 1915–1931).

Юрій Тарнавський – українсько-американський письменник і лінгвіст, доктор філософії, професор української літератури та культури Колумбійського університету. Один із засновників Нью-Йоркської групи, співзасновник та співредактор журналу «Нові поезії» (1959–1972).

Олег Воловина – доктор демографії (Браунський університет), директор Центру демографічних та соціально-економічних досліджень українців США (Center for Demographic and Socio-Economic Research of Ukrainians in the US) в Науковому товаристві імені Шевченка в Нью-Йорку, дослідник Центру славистики, Євразії та Східної Європи (Університет Північної Кароліни в Чапел-Гілл, США). Координатор дослідницького проекту щодо демографічних особливостей та наслідків Голодомору 1932–1933 років.

Тарас Салига – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, член правління Спілки письменників України (Львівська філія), експертної ради ВАК України. Член редколегії збірників наукових праць «Українське літературознавство», «Літературознавчі зошити. Студії. Публікації. Рецензії. Бібліографія», «Наукові записки ВДПУ», журналів «Дзвін», «Дивослово», «Київ», «Слово і час», «Урок української», «Наукові обрії».

Марко Павлишин – професор, науковий співробітник Австралійської гуманітарної академії (Australian Academy of the Humanities), президент Асоціації славистів Австралії та Нової Зеландії (Australia and New Zealand Slavists' Association) (1998–2003), директор Центру європейських досліджень Університету Монаша (Monash University's Centre for European Studies, 2000–2005), голова Школи мов, культур та лінгвістики в Університеті Монаша (Ukrainian Studies in Monash University's School of Languages, Cultures and Linguistics, 2005–2010). Президент-засновник Асоціації українознавчих досліджень в Австралії (Ukrainian Studies Association of Australia).

Марта Кухар – доктор філологічних наук, професор літературознавства Коледжу Роанока (Вірджинія, США). У 1979–1983 роках викладала курси української мови та літератури в Іллінойському університеті в Чикаго. Дворазовий лауреат Фулбрайтівської премії.

Володимир Мотика – бакалавр комерції з відзнакою, магістр комерції з відзнакою (Університет Нового Південного Уельсу, UNSW Sydney), доктор філософії (Ньюкаслський університет).

Олександр Афонін – український громадський діяч у сфері книговидавництва, генеральний директор видавництва гуманітарної літератури «Абрис», президент Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів (з 1996), член Комітету з присудження щорічної премії Президента України «Українська книжка року». Заслужений працівник культури України, лауреат Премії імені Дмитра Нитченка (2004), нагороджений орденами «За заслуги» III та II ступенів, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України.

Добчанський Юрій – магістр бібліотекознавства, старший спеціаліст з каталогізації та консультант з української проблематики Бібліотеки Конгресу США (Вашингтон). Член Американської асоціації українців, дійсний член і голова Архівно-бібліотечної комісії Наукового товариства імені Шевченка в Америці, член Північно-американського консорціуму української спадщини (Ukrainian Heritage Consortium of North America).

Олег В. Герус – доктор філософії (1970), професор історії Колегії св. Андрія при Манітобському університеті. Віце-президент (1982–1988), голова історичної секції Української вільної академії наук у Канаді (з 1992), голова дирекції Колегії св. Андрія у Вінніпезі (з 2005). Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка.

Сергій Квіт – професор Могилянської школи журналістики Національного університету «Києво-Могилянська академія». Президент Центру медіареформ (2002–2006), голова Консорціуму з університетської автономії (2005–2010), президент НаУКМА (2007–2014), міністр освіти і науки України (2014–2016), голова Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (з 2019).

Станіслав Кульчицький – кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1978), професор (1986). Член Експертної ради з історичних наук ВАК СРСР (1988–1891), голова Спілки архівістів України (1991–2000), голова Експертної ради ВАК України з історичних наук (2000–2004). Заслужений діяч науки і техніки України (1996), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2001), Почесний краєзнавець України (2016).

Роман Сербин – канадський історик і політолог українського походження, доктор філософії (1975), професор-емерит Квебекського університету. Голова Союзу українських студентів Канади (1968–1969), дійсний член Української вільної академії наук і Наукового товариства імені Шевченка. 1983 року організував першу міжнародну конференцію на тему Голодомору 1932–1933 років.

Аскольд Лозинський – американець українського походження, відомий громадський діяч, юрист, член Федеральної адвокатури Південного і

Східного Нью-Йорка. Президент Української студентської організації (1973–1975) та Українсько-американської молодіжної асоціації (1980–1989), член Ради директорів Організації американської допомоги у світі (1981–1985), віце-президент (1989–1992) та президент Українського конгресового комітету Америки (1992–2016), президент Світового Конгресу Українців (1998–2008).

Мирослав Шкандрій – канадський літературознавець і мистецтвознавець українського походження, доктор філософії, професор-емерит Манітобського університету. Упорядник, перекладач і автор передмови до англомовної книжки памфлетів Миколи Хвильового “The Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets. 1925–1926” (1986). Організатор виставки «Феномен українського авангарду 1910–1935. The Phenomenon of the Ukrainian Avant-Garde 1910–1935. Le Phenomene De L’Avant-Garde Ukrainienne, 1910–1935» (Канада). Автор багатьох праць, зокрема: “Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956”.

Олександра Валло – доктор філософії (слов’янські мови та літератури), доцент кафедри українознавства та другої мови Канзаського університету (з 2015). Член Американської ради з викладання іноземних мов (American Council on the Teaching of Foreign Languages, ACTFL), Американської асоціації сприяння слов’янським дослідженням (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies, ASEES), Американської асоціації вчителів слов’янських та східноєвропейських мов (American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, AATSEEL), Асоціації з вивчення національностей (Association on the Study of Nationalities, ASN).

Мар’яна Рубчак – доктор філософії, повний професор, професор-емерит Університету Вальпараїсо (Індіана, США), дослідник світового феміністичного руху та матриархату, редактор науково-публіцистичного збірника «Багатолика жінка в сучасній Україні».

Всеволод В. Ісаїв – доктор соціології, голова Українського соціологічного інституту в Нью-Йорку (1970-ті), президент Канадської асоціації етнічних досліджень (1973–1977), президент Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто (2003–2012), професор-емерит Університету Торонто. Член Наукового товариства імені Шевченка в США та Канаді, Української вільної академії наук у США, Канадської асоціації славистів.

Йосиф Сірка – доктор філософії, професор Зігенського університету та Українського вільного університету в Мюнхені, почесний доктор Ужгородського національного університету. Засновник німецько-українського товариства «Діалог». Лауреат літературної премії «Карпатська корона»

(Сату-Маре, Румунія, 2004). Постійний дописувач в інтернет-газеті «Український погляд» (ukropohliad.org).

Микола Мушинка – словацький учений-україніст, доктор філологічних наук (1992), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1989), професор Українського вільного університету (1991), іноземний член Національної академії наук України (1997), засновник Асоціації українців Словаччини та Наукового товариства імені Шевченка у Словаччині. Почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, почесний доктор Ужгородського національного університету та Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Олександр Сич – кандидат історичних наук (2009), доцент, заступник міського голови м. Івано-Франківська (2002–2005), народний депутат України, перший заступник голови комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти (2012–2014), віце-прем'єр міністр України (2014), голова Івано-Франківської обласної ради (2010–2012, з 2015). Член Української скаутської організації «Пласт» (з 1991), голова Крайової пластової ради (2004–2006).

Богдан Футей – доктор права (1968), голова Комісії з урегулювання закордонних претензій США (з 1984), суддя Федерального суду претензій США (з 1987). Активний учасник різноманітних програм із розвитку верховенства права та демократизації в Україні (з 1991), радник робочої групи з розробки проекту Конституції України, ухваленої 28 червня 1996 року, член Координаційного комітету допомоги Україні. Почесний доктор Тернопільського національного економічного університету, Національного університету «Кієво-Могилянська академія», Закарпатського державного університету, професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Українського вільного університету (УВУ).

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Конференція Дмитра Штогриня

Збірник матеріалів

Головний редактор *Юлія Суховець*

Редагування англomовних статей *Ігор Гарнік*
Технічне редагування *Людмила Мотрич*
Художнє оформлення *Павло Гальченко*
Макетування й верстання *Марина Кулікова*

Підписано до друку 26.02.2020. Формат 60×90¹/₁₆
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 20,0. Зам. № 19-26

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 6795 від 10.06.2019

Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Контрактова площа, 4
Тел./факс: (044) 425-60-92
E-mail: realization.ukma@gmail.com
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Надруковано у ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

К65 **Конференція** Дмитра Штогриня : збірник матеріалів / передмова та
упоряд. С. М. Квіта. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська акаде-
мія», 2020. 320 с.

ISBN 978-966-518-773-8

Збірник «Конференція Дмитра Штогриня» вміщує вибрані матеріали учасників щорічної українознавчої конференції, яку проводив професор Штогрин у 1982–2009 роках в Іллінойському університеті (м. Урбана-Шампейн, США). Передусім вони ґрунтуються на текстах виголошених доповідей. Учасники цих конференцій також могли представити публікації на теми, актуальні для них тепер. Матеріали згруповані за умовними тематичними рубриками, не пов'язаними з темами конференцій. Збірник присвячується світлій пам'яті професора Дмитра Штогриня.

Видання може бути цікавим для студентів і дослідників, інтереси яких стосуються українознавчих дисциплін.

УДК 94(477)(082)